

66.4(447)2 73

Г67

В.П. ГОРБУЛІН, А.Б. КАЧИНСЬКИЙ

ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

В.П. ГОРБУЛІН
А.Б. КАЧИНСЬКИЙ

ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Підручник

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів

НБ ПНУС

751887

КИЇВ
Видавництво «Інтертехнологія»
2009

УДК 519.83

ББК 66.4 (4УКР)

Г67

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (прот. № 4 від 26 листопада 2008 р.)

Рецензенти: доктор політичних наук, доцент О.С. Бодрук;
доктор політичних наук, професор Г.М. Перепелиця

Г67 Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України: Підручник. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 272 с.

ISBN 978-966-1648-08-0

Підручник, побудований на ідеології системного вивчення проблем національної безпеки, допомагає перейти від її абстрактного, теоретичного рівня розуміння до вивчення конкретних реалій, порівняти основні положення теорії національної безпеки із складною, неоднозначною й динамічною дійсністю. У ньому розглядаються системоутворюючі елементи понятійно-категоріального апарату національної безпеки, математичні методи моделювання впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на стан національної безпеки, кількісні оцінки національних пріоритетів. Запропоновані моделі можуть використовуватися для розв'язання низки прикладних задач.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів, викладачів, аспірантів, а також фахівців у сфері національної безпеки, науковців, державних службовців і всіх, хто цікавиться проблемами національної безпеки України.

УДК 519.83
ББК 66.4 (4УКР)

**Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18-Г-2778 від 19.12.08)**

ISBN 978-966-1648-08-0

© Горбулін В.П., Качинський А.Б., 2009

© Інститут проблем національної безпеки, 2009

Прикарпатський національний університет імені Василя Стрельника

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. №

751887

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	6
ВСТУП	8
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	11
1.1. Безпека - запорука розвитку особи, суспільства та держави	11
1.2. Загроза - родова ознака безпеки.....	25
1.3. Ризик - кількісна міра безпеки.....	28
Контрольні запитання.....	39
Список використаних джерел.....	39
РОЗДІЛ II. ОЦІНКА РІВНЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ	42
2.1. Система показників безпеки.....	42
2.2. Критерії безпеки людини.....	46
2.3. Критерії безпеки суспільства.....	50
2.4. Критерії безпеки держави.....	51
Контрольні запитання.....	53
Список використаних джерел.....	53
РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	55
3.1. Сучасні аспекти міжнародної безпеки.....	55
3.2. Сучасні аспекти внутрішньої безпеки.....	62
Контрольні запитання.....	95
Список використаних джерел.....	96
РОЗДІЛ IV. СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	100
4.1. Аксиологічні залежності у сфері національної безпеки України.....	100
4.2. Пріоритетність національних інтересів України.....	112
4.3. Визначальна роль цілей у творенні державної політики національної безпеки	123
4.4. Загрози національній безпеці України.....	136
Контрольні запитання.....	152
Список використаних джерел.....	153

РОЗДІЛ V. СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	155
5.1. Державна політика забезпечення національної безпеки.....	155
5.2. Методи забезпечення національної безпеки.....	160
5.3. Суб'єкти забезпечення національної безпеки України.....	167
5.4. Недержавна система забезпечення національної безпеки.....	183
Контрольні запитання.....	187
Список використаних джерел.....	187
РОЗДІЛ VI. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАКОНИ ТА КОНЦЕПЦІЇ	188
6.1. Закони безпечного розвитку довкілля, суспільства, держави та міжнародних систем.....	188
6.1.1. Закони розвитку екологічних систем.....	188
6.1.2. Закони розвитку соціальних систем	190
6.1.3. Закони розвитку держави.....	192
6.1.4. Закони функціонування і трансформації міжнародних систем.....	193
6.2. Сучасні концепції реалізації державної політики національної безпеки.....	195
6.2.1. Безпека людини: концепція «прийнятого ризику».....	195
6.2.2. Безпека суспільства: концепція «суспільства ризику».....	199
6.2.3. Безпека держави: концепція «сталого розвитку».....	206
6.2.4. Безпека довкілля: концепція «біосфери-ноосфери».....	210
Контрольні запитання.....	212
Список використаних джерел.....	213
РОЗДІЛ VII. СИСТЕМНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	215
7.1. Аналіз державної політики національної безпеки.....	215
7.1.1. Структурування проблеми державної політики національної безпеки: методи оцінки загальної потуги держави.....	215

7.1.2. Прогнозування державної політики національної безпеки: методи аналізу майбутностей.....	219
7.1.3. Рекомендації щодо державної політики національної безпеки: оцінки інтегрального показника надійності та ризику держави.....	230
7.1.4. Оцінювання процесу державної політики національної безпеки: метод двомірного діахронного аналізу.....	234
7.1.5. Моніторинг процесу державної політики національної безпеки: модель факторного аналізу.....	242
7.2. Прийняття рішень у сфері національної безпеки...	253
Контрольні запитання.....	259
Список використаних джерел.....	260
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	262
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	263
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	264

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АЕС** - атомна електростанція
- ВНП** - валовий національний продукт
- ГАТТ** - генеральна угода з тарифів і торгівлі
- ГДК** - гранично допустима концентрація
- ГДР** - гранично допустимий рівень
- ГЕС** - гідроелектростанція
- ГУАМ** - Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова
- ЗМІ** - засоби масової інформації
- ЗМУ** - зброя масового ураження
- ЗПД** - загальна потуга держави
- ЕЕ** - показник ефективності економіки
- ЄС** - Європейський Союз
- ІПН** - інтегральний показник потужності країни
- КНР** - Китайська Народна Республіка
- МАІ** - метод аналізу ієрархій
- МВС** - Міністерство внутрішніх справ
- МВФ** - Міжнародний валютний фонд
- НАНУ** - Національна академія наук України
- НАТО** - Організація Північноатлантичного договору
- НДДКР** - науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи
- ОПК** - оборонно-промисловий комплекс
- ОРК** - оцінка ризику країни
- ППО** - протиповітряна оборона
- ПРО** - протиракетна оборона

- РФ** - Російська Федерація
- СБУ** - Служба безпеки України
- СЗР** - Служба зовнішньої розвідки
- СНД** - Співдружність незалежних держав
- СНБУ** - система національної безпеки України
- СНІД** - синдром набутого імунodefіциту
- СРСР** - Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ТНК** - транснаціональна компанія
- ЧАЕС** - Чорнобильська атомна електростанція
- СL** - смертельні концентрації
- DL** - смертельні дози
- IAEA** - Міжнародне агентство з атомної енергетики
- UNEP** - програма по навколишньому середовищу
- UNIDO** - Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку
- WHO** - Всесвітня організація охорони здоров'я

ВСТУП

Аналіз фахової, в тому числі зарубіжної, літератури з проблем національної безпеки свідчить про те, що нині склалися різні теоретико-методологічні підходи до дослідження цього складного явища. У вітчизняній науковій літературі до кінця 1990-х років розглядалися в основному питання державної безпеки. Нині в наукових працях з питань національної безпеки увага зосереджується здебільшого або на її окремих аспектах і системі забезпечення, або надмірно робиться основний акцент на суто теоретичних чи прикладних проблемах. Навчально-методичної літератури з даного питання явно недостатньо.

Нині, коли в Україні триває процес розбудови незалежної держави й водночас формування загального уявлення про національну безпеку, кожен раз, відкриваючи книгу з даної тематики, читач очікує зустрічі з чимось новим і невідомим. Завдання цього підручника полягає в тому, щоб виправдати подібні сподівання. Він дасть змогу на основі підходу, що ґрунтується на системних засадах вивчення проблем національної безпеки, краще їх зрозуміти, перейти від абстрактного, теоретичного рівня розуміння до вивчення конкретних реалій, порівняти основні положення теорії національної безпеки із складною, неоднозначною та динамічною дійсністю. Все це сприятиме як новим науковим пошукам, так і розв'язанню актуальних практичних проблем сьогодення.

На відміну від уже існуючих актуальність даного підручника визначається передусім тим, що в ньому на основі новітніх теоретичних і методологічних підходів, системного аналізу досліджено й викладено проблеми науково-методологічного обґрунтування державної політики національної безпеки України, а також шляхів забезпечення системи національної безпеки відповідними інструментами впливу на джерела виникнення загроз, щоб у такий спосіб сприяти її ефективності.

Метою даного підручника є вирішення наступних завдань:

1. Ознайомити читачів з основами політики національної безпеки та її засадничими принципами, які дають змогу ефективно вирішувати стратегічно важливі завдання розвитку держави та суспільства.

2. Ознайомити їх із знаннями про системні аспекти теорії та практики національної безпеки України, з основними елементами понятійно-категоріального апарату, що використовується у цій сфері, із проблемами розробки та реалізації державної політики національної безпеки для забезпечення безпеки людини, суспільства і держави, сталого розвитку України та її утвердження як незалежної демократичної європейської країни.

3. Оцінити стан національної безпеки, ефективність політики національної безпеки і формування оптимальних механізмів та інструментів

забезпечення такого її рівня, який би відповідав національним цінностям України, сприяв захищеності її національних інтересів, ґрунтувався на стратегічному мисленні.

4. Розвинути навички професійних кадрів для застосування основних положень теорії національної безпеки та політичної аналітики при виконанні традиційних управлінських функцій.

5. Підготувати нове покоління фахівців у сфері національної безпеки, спроможних не тільки оцінювати небезпечні соціальні та природні явища, тенденції та загрози, а й прогнозувати їх наслідки на середньо- та довготермінову перспективи.

У підручнику вперше на системних засадах викладено комплекс наукових знань щодо проблем національної безпеки, їхнього зв'язку та взаємозалежності при розробці та реалізації державної політики національної безпеки, спрямованої на досягнення відповідного рівня національної безпеки, а відтак і на забезпечення перспективи розвитку і зміцнення Української держави.

Основні методи дослідження, використані у підручнику, - це аналітичні засоби політики, правовий аналіз і системний підхід, методи ранжирування та математичного моделювання. Його практичне значення визначається можливостями застосування отриманих знань для розробки політичних технологій з метою ефективного забезпечення національної безпеки, вироблення засобів вирішення проблем національної безпеки та формування національної стратегії сталого розвитку. Отримані результати можуть також застосовуватися при розробці законодавства, спрямованого на зниження стратегічних ризиків.

У структурі підручника – сім розділів, у яких системно висвітлюються основи національної безпеки, національні цінності України, стратегічні оцінки цілей державної політики забезпечення національної безпеки, підґрунтя та засадничі принципи національної стратегії, основні механізми державного управління стратегічними ризиками.

Зміст усіх розділів підручника відповідає тематиці навчальних програм «Національна безпека України», «Міжнародна та європейська безпека», «Зовнішня політика України», що викладаються в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка на кафедрі міжнародних відносин і зовнішньої політики. Це дидактично та методично оброблений і систематизований авторами навчальний матеріал. У кінці кожного розділу дані контрольні запитання та список використаних джерел.

Автори висловлюють вдячність рецензентам даного підручника - докторам політичних наук доценту Бодруку О.С. і професору Перепелиці Г.М.

Різноманітну допомогу при написанні та підготовці підручника до друку авторам надали співробітники Інституту проблем національної безпеки - к. філос. н. Рубанець М.Л., к. політ. н. Шипілова Л.М., Герасимчук С.П.

Значну роботу з оформлення тексту підручника виконали Антошкін В.К., Качинська Л.А., Фещенко Т.І.

Автори зі вдячністю сприймуть зауваження та пропозиції читачів, що сприятимуть поліпшенню змісту підручника й загалом вивченню такої складної проблеми як національна безпека. Надсилайте їх за адресою: *Україна, 03186, м. Київ, Чоколівський бульвар, 13, Інститут проблем національної безпеки.*

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Безпека – запорука розвитку особи, суспільства та держави

У наукових дослідженнях дотримання єдиної термінології, що має загальний характер, є обов'язковою вимогою. Тому в запропонованій системі термінів і понять зроблено спробу критично осмислити термінологію, що стосується проблем безпеки, наведену в різних літературних джерелах. Ці терміни розглядалися головним чином у роботах міждисциплінарного і загальногосподарського характеру. Наведена термінологія містить також низку термінів і понять, що застосовуються в суміжних з безпекою галузях діяльності і безпосередньо стосуються проблеми.

Розгляд даної проблеми доречно розпочати зі з'ясування змісту тих ключових понять, що пов'язані з безпекою і склалися в різних науках [6].

З *лінгвістичної точки зору* безпека – це відсутність небезпеки, збереження, надійність. Саме так її визначає В. Даль у „Словаре русского языка”. С. Ожегов пропонує подібне визначення: «Безпека – стан, при якому відсутня загроза кому-, чому-небудь».

В «Энциклопедическом словаре» Ф.Брокгауза та І.Ефрона, виданому 1891 р., безпека (особиста та майнова) розглядається як найголовніша запорука людського розвитку. У ній автори словника вбачають причину появи та сенс існування держави. Безпека створюється відвертанням небезпек, які можуть загрожувати як окремим громадянам, так і суспільству та державі в цілому. Досягається безпека здійсненням низки заходів. Іншими словами, під безпекою в даному випадку розуміється мета, на досягнення якої спрямована діяльність держави.

Енциклопедія «Британника» пропонує розглядати безпеку як систему (*security and protection system*), під якою розуміють різноманітні засоби та способи захисту людей і майна від усіляких загроз.

«Словарь международных отношений», виданий під керівництвом П. Шагну 1998 р., визначає безпеку як стан захищеності. Підкреслюється, що це багатоаспектне явище, яке передбачає перманентність дій відповідних установ і захист населення.

І.Фанк і А.Уегнолліс, автори словника англійської мови „Новий стандарт”, пропонує декілька значень поняття „безпека”:

по-перше, безпека – це стан або умова спокою, міцності, надійності, а також свобода від загроз чи ризику;

по-друге, під безпекою розуміється той, хто або що забезпечує охорону і захист.

Слід зазначити, що в даному випадку під безпекою розуміється як стан спокійного, надійного існування, так і заходи (умови), що його забезпечують. Крім того, безпека може розглядатись і як мінімальний рівень ризиків та загроз.

У широкому, *філософському*, розумінні безпека трактується як надійність існування соціального об'єкта (системи).

З погляду *політології* безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

В *геополітиці* безпека розглядається як:

- стан захищеності від викликів, ризиків і загроз;
- стан сталого існування (розвитку) об'єкта, за якого ймовірність небажаних змін будь-яких параметрів (характеристик) його життєдіяльності є незначною.

Таким чином, у геополітиці під безпекою розуміється як стан захищеності об'єкта, так і ступінь захищеності життєво важливих цінностей та інтересів соціуму від різних загроз.

З погляду *соціології* під безпекою розуміється стан, коли народ (держава) може суверенно, без втручання і тиску ззовні, вільно вибирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного і політичного розвитку. Саме так її визначає “Соціологічний енциклопедичний словник”.

Воєнна наука також не залишилась осторонь від дослідження цієї проблеми. У „Кратком словаре специальных терминов для руководящего состава Вооруженных сил Российской Федерации”, виданому у 1994 р., є визначення поняття «безпека держави національна». Це - „состояние, при котором обеспечивается защита жизненно важных интересов государства и гражданского общества в экономической, политической, военной, экологической, гуманитарной и других областях”.

У збірнику „Международная безопасность и обороноспособность государства” дано таке визначення: „Безопасность – состояние защищенности личности, общества, государства от противоправных посягательств на их интересы”.

В «Словаре военных и специальных терминов» Міністерства оборони США під безпекою (*security*) пропонується розуміти умови, які є результатом здійснення оборонних (захисних) заходів і забезпечують невразливість держави від ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання, що досягається наступним: військовою чи оборонною перевагою над будь-якою іноземною державою або групою держав; сприят-

ливими позиціями на міжнародній арені; воєнним потенціалом, який здатний успішно протистояти ворожим або руйнівним діям ззовні чи зсередини; відкрито чи таємно. Тобто, на думку американських військових, безпека – стан невразливості держави від загроз, який досягається у спосіб здійснення низки заходів, головним чином активного силового характеру.

Наведене далі тлумачення терміну „безпека” у світовій науковій літературі є практично канонізованим [11; 15; 33; 41].

Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави в різних сферах життєдіяльності, а також довкілля від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Тому під терміном “безпека” у першу чергу розуміють такий стан суспільства та держави, коли забезпечується захист кожної людини, яка проживає на території даної держави, її прав і громадянських свобод, а також надійність існування та сталий розвиток держави, захист її основних цінностей, матеріальних і духовних джерел життєдіяльності, конституційного ладу й державного суверенітету, незалежності й територіальної цілісності від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Термін “**небезпека**” відображає можливість виникнення умов соціального, технічного, природного характеру, за наявності яких можуть відбутися несприятливі події та процеси (наприклад, природні катастрофи або лиха, аварії на промислових підприємствах, економічні або соціальні кризи тощо).

Отже, небезпека – це постійно присутня в оточуючому середовищі ситуація, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події, з якою пов’язана низка небезпечних для людини, суспільства, держави та довкілля факторів.

Мовою математики можна сказати: коли „безпека” вимірюється на відрізьку [0 - 1] (або у відсотках від 0 до 100), у точці 0 вона дорівнюватиме нулю. У точці 1 вона дорівнюватиме одиниці або 100%. Тобто в цьому разі „безпека” характеризує стан, за якого відсутні загрози, і означає стан повної захищеності. Із цього висновуємо, що „безпека” є крайнім значенням категорії безпеки, коли остання дорівнює нулю.

Таким чином, з точки зору предмета нашого дослідження „безпека” і „небезпека” – це не антоніми, а взаємопов’язані та самостійні категорії, що характеризують суспільний розвиток.

Другою за важливістю категорією теорії безпеки є поняття «загроза». Попри всю теоретичну та практичну важливість цієї категорії в науковій літературі досі не розроблено єдиного підходу до її визначення. Часто її підміняють поняттям «виклик» і розглядають як першу, початкову стадію зародження загрози.

Виклик - це прагнення однієї держави, групи держав до протидії іншій державі, групі держав у реалізації своїх національних інтересів. У сфері національної безпеки виклик - це те, що спонукає до змагання, суперечки, боротьби.

Аналіз й оцінка загроз, розробка на основі концептуальних принципів комплексу заходів, спрямованих на прогнозування й нейтралізацію загроз, є головним призначенням системи забезпечення національної безпеки [18; 24].

Загроза – можливість чи неминучість виникнення соціальних, природних або техногенних явищ із прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть статись у певний момент часу в межах даної території, спричинити смерть людей чи завдати шкоди їхньому здоров'ю, призвести до матеріальних і фінансових збитків, погіршити стан довкілля тощо.

Таким чином, з одного боку, загроза - це сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам людини, суспільства й держави та стану навколишнього середовища. З іншого боку, загроза відображає якнайтісніший взаємозв'язок між життєво важливими інтересами людини, суспільства й держави.

Джерела загроз

Джерела загроз природного характеру. Екологічні катастрофи виникають у вигляді локальних або планетарних дисфункцій біосфери під впливом соціуму на середовище його проживання, а також за рахунок використання та споживання природно-ресурсного потенціалу Землі. Зростаючий вплив людини на природу загрожує відновлювальним функціям біосфери, руйнує основні вадтворювальні ланцюги та біогеохімічні цикли. І, врешті-решт, викликає локальні екологічні катастрофи, що створюють умови для глобальної катастрофи.

Природні катастрофи виникають під впливом стихійних сил природи. Аналіз даних за останнє століття свідчить про те, що кількість і масштаби природних катастроф закономірно зростають. Так, до стратегічних природних ризиків відносять такі, що пов'язані з розвитком небезпечних природних явищ (землетруси, повені, урагани, смерчі, буревії та шторми, виверження вулканів, провали та опускання поверхні Землі, аномальні температури, лісові пожежі, зсуви, снігові лавини тощо).

Джерела загроз техногенного характеру. Техногенні (технологічні) катастрофи також можуть мати соціальне походження, адже технічні системи створені та керуються людьми. Енергетичні, ядерні, транспортні й інші аварії та катастрофи виникають через порушення взаємодії елементів людино-машинних систем. У таких катастрофах з розвитком техніки величезну роль відіграє людський чинник (прийняття

необґрунтованих рішень на всіх рівнях, інженерні помилки, прорахунки персоналу, неефективна допомога рятувальних служб). Зростання розмірів і потужності технічних систем при аваріях призводить до збільшення масштабів людських, матеріальних та екологічних втрат.

За ступенем потенційної небезпеки стосовно катастроф як глобально, так і об'єктового масштабів техногенної сфери цивільного та оборонного комплексів розглядають об'єкти ядерної, хімічної, металургійної та гірничої промисловості, унікальні інженерні споруди (греблі, естакади, нафто- і газосховища), транспортні системи (аерокосмічні, надводні та підводні, наземні), магістральні нафто-, газо- та продуктопроводи. До них також відносять небезпечні об'єкти оборонного комплексу. Аварії та катастрофи на зазначених об'єктах можуть ініціюватися небезпечними природними явищами – землетрусами, буревіями, штормами тощо.

Аварія на Чорнобильській АЕС переконливо довела, що безпека техногенної сфери має глобальне значення. Саме тому дедалі нагальнішою стає потреба включення ризиків техногенної сфери в систему стратегічних ризиків, зокрема і в Україні.

Джерела загроз соціального характеру. Соціальні катастрофи спричиняються людською діяльністю, спрямованою на руйнування соціальних цінностей і державних систем, зміну соціально-політичного устрою, знищення народів, країн, політичних союзів, цивілізацій. Такі катастрофи призводять до величезних людських втрат, деградації демократичної і соціальної структури суспільства, руйнування духовних підвалин життя і виявляються у війнах, конфронтаційних протиборствах, бунтах, революціях, контрреволюційних переворотках. Вони цілком детерміновані соціальними (економічними, політичними, психологічними та іншими) чинниками.

Важливу роль у практичній діяльності для досягнення необхідного рівня безпеки відіграє її класифікація на окремі види відповідно до певних критеріїв [24; 26].

Класифікація безпеки згідно з джерелами загроз

Зовнішня безпека – захищеність національних інтересів, національних цінностей, багатства, способу життя від загроз, що походять ззовні. Зовнішня безпека може бути порушена як воєнними, так і іншими способами, наприклад: незаконним ввезенням і вивезенням через кордон сировини, продукції, валюти, художніх та інших цінностей; здійсненям економічної та інших видів розвідувальної діяльності; поширенням неправдивої інформації, культурною експансією тощо.

Сучасними способами забезпечення зовнішньої безпеки є визнання пріоритетності принципу міжнародної колективної безпеки та забезпечення активної зовнішньополітичної й іншої діяльності, в тому числі

й воєнної у разі необхідності захисту національних інтересів на міжнародній арені.

Внутрішня безпека – захищеність особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз їх безпечному функціонуванню та сталому розвитку. Внутрішня безпека держави спрямовується на забезпечення стабільного розвитку найважливіших сфер життєдіяльності й задоволення інтересів особи та суспільства, що досягається за рахунок ефективної внутрішньої політики держави.

Основою такого поділу є територіальні кордони між державами. Нині, в умовах глобалізації, грань між внутрішньою та зовнішньою безпекою є нечіткою, розмитою, а багато загроз, а саме: міжнародний тероризм, наркобізнес, екологічні та природні катастрофи мають не одне джерело. З практичного погляду такий поділ є досить корисним, оскільки він наголошує на тому, що забезпечення внутрішньої безпеки потребує зовсім інших методів і способів, ніж забезпечення зовнішньої безпеки.

Сучасний розвиток України характеризується тим, що основними загрозами її національній безпеці є внутрішні.

Класифікація безпеки відповідно до масштабу загроз

Нині багато проблем безпеки неможливо вирішити на національному рівні, тому необхідно об'єднувати зусилля всіх країн світу заради напрацювання спільних заходів, спрямованих на збереження й безпечний розвиток людства. Саме тому все більше вчених і практиків розглядають безпеку як складну багаторівневу систему, із сукупністю зв'язків і відносин, що характеризують такий стан соціального об'єкта, при якому забезпечується його стабільне існування, задоволення і реалізація життєвих потреб, здатність до ефективного запобігання внутрішніх і зовнішніх загроз, саморозвитку і прогресу. Відповідно до масштабу загроз розглядають глобальну, міжнародну, національну, регіональну внутрішню та локальну (об'єктову) безпеку.

Глобальна безпека – це захищеність системи взаємовідносин усієї світової спільноти від загроз дестабілізації ситуації, криз, збройних конфліктів і війн.

Кожна з глобальних проблем може спричинити світову катастрофу, тому від їх вирішення залежить створення планетарної системи безпеки. Знання існуючих загроз, а також прогноз таких, що можуть швидко виникнути, дають можливість людству розробити та прийняти низку запобіжних заходів щодо їх відвертання та пом'якшення наслідків у разі, якщо вони все ж стануться.

Міжнародна безпека – це захищеність системи взаємовідносин країн окремого регіону від загроз дестабілізації ситуації, криз, збройних конфліктів і війн регіонального масштабу.

Близьким до міжнародної безпеки є поняття *колективної безпеки*. Це захищеність інтересів групи (союзу) держав від зовнішніх загроз, що гарантуються взаємодопомогою, співробітництвом у військовій сфері й колективними спільними діями для запобігання та відвернення агресії.

Міжнародна безпека заснована на дотриманні всіма країнами загальноповизнаних принципів і норм міжнародного права, що не допускають ширшення суперечливих і конфліктних питань за допомогою сили або загрози застосування сили. Найважливішими принципами міжнародної безпеки є принцип рівності й рівної безпеки між країнами, а також принцип незавдання збитків безпеці іншим країнам у їхніх взаєминах.

Національна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни.

Національна безпека — вельми складна багаторівнева функціональна система, в якій здійснюється постійна взаємодія й протиборство між внутрішніми і зовнішніми загрозами й життєво важливими інтересами особи, суспільства та держави. За такої взаємодії й протиборства на інтереси й загрози постійно впливають інші елементи системи національної безпеки: фактори внутрішнього й зовнішнього оточуючого середовища та дій управлінських структур. Цільовою функцією цієї системи є ступінь захищеності даних інтересів від загроз.

Головними *об'єктами національної безпеки* є:

- *особа* — її права й свободи;
- *суспільство* — його матеріальні й духовні цінності;
- *держава* — її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність.

Головним *суб'єктом національної безпеки* є держава, яка здійснює функції в цій сфері за допомогою органів законодавчої, виконавчої й судової влади.

Наведене вище визначення терміна «безпека» містить поняття особистості, а не просто людини. І це зрозуміло, адже йдеться про людину як соціальний суб'єкт.

Особистість — це окрема людина з її специфічними особливостями й усталеною системою соціально значимих рис.

Суспільство — це сукупність особистостей зі всією множиною їхніх суспільних відносин.

Громадяни, громадські й інші організації та об'єднання також є суб'єктами безпеки. Вони наділені правами й обов'язками щодо участі в забезпеченні безпеки відповідно до чинного законодавства своєї держави.

Регіональна внутрішня безпека — це такий стан захищеності регіону, коли він може протистояти дестабілізуючим впливам зовнішніх і

внутрішніх загроз, а також його функціонування не створює загроз як самому регіону, так і елементам оточуючого його середовища, в тому числі й самій державі.

Безпека кожного регіону та всіх регіонів держави має забезпечити безпеку країни в цілому. При цьому економічні успіхи, поліпшення рівня життя людей, правові заходи, задоволення духовних і культурних потреб усіх національних груп, які проживають у даному регіоні, мають звести нанівець сепаратистські тенденції та забезпечити єдність країни.

Локальна (об'єктова) безпека – це система заходів, спрямованих на відвертання загроз і гарантування безпеки об'єктів, забезпечення їх сталого функціонування, а також спрямованих на захист інтересів організацій від протиправних дій, охорону життя і здоров'я персоналу, запобігання крадіжок фінансів і матеріальних цінностей, витік чи несанкціонований доступ до службової інформації, порушення роботи технічних засобів забезпечення виробничої діяльності, включаючи засоби інформації тощо.

Класифікація безпеки відповідно до об'єктів захисту

Безпека особи – стан захищеності умов життєдіяльності особи, що забезпечують реалізацію її прав і свобод, можливості саморозвитку. Особа, її права та свободи відносяться до основних об'єктів і суб'єктів національної безпеки. Таким чином, безпека особи полягає у формуванні правових і моральних норм, суспільних інститутів і громадських організацій, які дають змогу розвивати соціально значимі здібності й реалізовувати потреби без протидій з боку держави та суспільства. Безпека особи залежить від політичної системи, державного устрою й управління, стану економіки, духовного потенціалу держави.

До комплексу умов, що забезпечує безпеку особи, відносяться:

- пріоритет інтересів і цінностей особи перед груповими, етнічними, державними й іншими інтересами;
- соціально орієнтована економіка;
- сприятливий стан навколишнього середовища;
- високий рівень морального та фізичного здоров'я населення;
- реальна рівність усіх громадян при реалізації конституційних прав;
- наявність законодавчої бази, що гарантує захищеність прав громадян, а також їхнє життя від злочинних посягань та інших неправових учинків.

Безпека суспільства – стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, які дають змогу реалізувати права та свободи всіх груп населення, протидіяти розколу суспільства (в тому числі й з боку держави).

До цих умов відносяться:

- наявність у громадян суспільства стійкої ціннісної орієнтації;

- відсутність протиріч політичного, економічного, соціального, національного (етнічного), психологічного тощо характеру між структурними елементами суспільства;

- наявність політичних, економічних, соціальних, виробничих структурних елементів суспільства, здатних забезпечити його саморозвиток і стабільність;

- низький рівень криміналізації суспільства та сфер господарської діяльності.

Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, громадських організацій, правових норм, розвинутих форм суспільної свідомості, що гарантують реалізацію та захист цих умов.

Безпека держави – це захищеність її конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності. Вона залежить від наступних факторів:

- здатності адекватно реагувати на зміну геополітичної обстановки, виникнення внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці;

- рівня економічного, воєнно-економічного, воєнного, науково-технічного, демографічного, трудового, морального, інтелектуального й інших потенціалів держави;

- ступеня стійкості політичного ладу й організаційної структури держави, їх правової, економічної, зокрема кредитно-фінансової, податкової та інших систем;

- ступеня зовнішньополітичної, економічної, фінансової та технологічної незалежності держави;

- ефективності системи державного регулювання зовнішньою політикою.

Безпека держави досягається за рахунок наявності ефективного державного механізму управління та координації діяльності політичних сил, а також дієвих інститутів їхнього захисту.

Класифікація безпеки за сферами громадського життя та людської діяльності

Політична безпека передбачає захищеність політичної системи суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпечення політичного суверенітету в межах системи міжнародних відносин, спроможності нації та створених нею державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою та незалежно здійснювати внутрішню і зовнішню політику, а також зберігати конституційний лад, політичну стабільність, засновану на балансі інтересів особи, суспільства й держави.

Економічна безпека – захищеність економіки держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, коли забезпечується можливість і здатність створення соціально-економічних умов стабільного функціонування та розвитку особи, суспільства й держави. Економічна безпека є основою,

системоутворюючою складовою національної безпеки. Вона проявляє себе і в інших сферах національної безпеки.

Економічна безпека передбачає наявність умов для розв'язання основних соціально-економічних проблем, задоволення в необхідних розмірах життєвих потреб громадян, суспільства й держави, відвернення економічного й фінансового тиску ззовні, дій деструктивних сил всередині держави, а також для матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил у необхідних обсягах для попередження й відвернення зовнішньої агресії, проведення воєнних операцій та ефективного функціонування економіки.

Воєнно-економічна безпека - та частина економічної безпеки, що безпосередньо пов'язана з вирішенням проблем забезпечення обороноздатності держави. В широкому розумінні воєнно-економічна безпека – це спроможність держави підтримувати свій воєнно-економічний потенціал на рівні, що забезпечує потреби Воєнної організації для захисту національних інтересів держави шляхом стримування агресії або її припинення.

У вузькому розумінні воєнно-економічна безпека – це забезпечення такого стану оборонного промислового комплексу, що гарантує його незалежне, стійке функціонування та розвиток в умовах економічного, технічного й технологічного протистояння, стабільне задоволення необхідних і достатніх воєнно-економічних потреб держави.

Воєнна безпека – це захищеність особи, суспільства й держави від воєнних загроз; стан, коли ймовірність виникнення війни зводиться до мінімуму внаслідок відсутності мотивів до застосування воєнної сили й умов, що визначають відновлення балансу сил, а також внаслідок здійснення заходів з відвертання воєнної загрози.

Воєнна безпека має внутрішній і зовнішній аспекти. Зовнішній аспект воєнної безпеки відображає спроможність стримувати воєнну силу ззовні або протистояти їй. Така спроможність передбачає наявність адекватних збройних сил, національної та колективної систем безпеки, воєнно-політичних союзів. Найдієвішим способом збереження та зміцнення воєнної безпеки є формування загальної та всеосяжної міжнародної безпеки на принципах рівноправності, однакової безпеки та взаємної співпраці всіх її учасників. Внутрішній аспект воєнної безпеки охоплює систему заходів, спрямованих на створення й підтримку готовності особи, суспільства й держави до попередження та відвернення воєнних загроз шляхом забезпечення стабільного функціонування Воєнної організації, здійснення мобілізаційної підготовки населення й економіки держави.

Соціальна безпека – це захищеність соціальної сфери суспільства й держави від загроз, здатних її зруйнувати або призвести до деградації.

Об'єктами соціальної безпеки є люди, їхні законні інтереси (потреби), громади, відносини, системи соціалізації людини (освіта, виховання, соціально-культурні); інфраструктура життєзабезпечення (охорона здоров'я, торгівля, постачання тощо); спосіб життя. Соціальна складова національної безпеки тісно пов'язана з політичною, економічною, інформаційною, екологічною й іншими видами безпеки.

Інформаційна безпека – це захищеність інформаційного середовища особи, суспільства й держави від зловмисних і незловмисних загроз і впливів. При цьому під *інформаційним середовищем* розуміють сукупність інформаційних ресурсів, систем формування, поширення й використання інформації, інформаційної інфраструктури; в свою чергу під *інформаційними ресурсами* розуміють задокументовану в будь-якій формі інформацію, отриману в процесі життєдіяльності громадян, суспільства й держави.

Забезпечення інформаційної безпеки держави тісно пов'язане з вирішенням проблем політичної, економічної, соціальної та інших видів національної безпеки. При цьому щодо зовнішнього аспекту інформаційної безпеки значну роль має відігравати взаємодія з інформаційними органами інших держав.

Екологічна безпека – це захищеність середовища існування людини, людської спільноти та біосфери взагалі, атмосфери, гідросфери, літосфери та ближнього космосу, видового складу тваринного та рослинного світу, а також природних ресурсів (енергетичних, мінеральних тощо) від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Серед інших видів екологічна безпека є найбільш глобальною. Деякі з її проблем можна розв'язати в межах окремої держави, але в цілому екологічна безпека може бути досягнута лише за рахунок зусиль усієї світової спільноти. Нехтування екологічною цілісністю світу може завдати непоправимої шкоди біосфері та представляти зростаючу загрозу політичному, соціальному й економічному благополуччю, сталому розвитку всіх народів. Намагання деяких держав забезпечити на своїй території екологічну безпеку за рахунок інших країн, зокрема у спосіб передачі їм екологічно шкідливих виробництв, захоронення відходів і хижацького використання природних ресурсів, знижує загальний рівень екологічної безпеки.

Суспільна безпека – це захищеність інтересів суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз. Суспільна безпека охоплює економічний і соціальний способи життя суспільства, суспільні надбання та власність, суспільні інститути й громадські організації, національні звичаї та традиції, середовище життєдіяльності, матеріальне багатство й духовні цінності.

До суспільної безпеки також відносяться ті суспільні відносини, що пов'язані з відверненням загроз життю та здоров'ю людей і їхньому майну. Вона органічно пов'язана з особистою безпекою громадян і суспільним порядком. У реальному житті підтримка суспільної безпеки з метою нейтралізації загроз усім громадянам держави або окремого регіону одночасно спрямована на забезпечення особистої безпеки кожного громадянина і слугує обов'язковою умовою збереження надійного суспільного порядку.

Енергетична безпека має захищати енергетичну систему держави від загрози дефіциту забезпечення споживачів економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами необхідної якості в умовах нормального функціонування, а також у випадку надзвичайних обставин, включаючи порушення стабільного паливо- та енергопостачання.

Енергетична безпека – бездефіцитне, гарантоване енергопостачання споживачів, що забезпечується системним прогнозуванням критичних ситуацій у системах паливо- й енергопостачання, своєчасним передбаченням умов, що можуть призвести до утворення критичних ситуацій у цих системах, створенням і підтримкою умов надійного функціонування систем енергетики у разі виникнення аварійних ситуацій. Критичні ситуації у сфері енергетичної безпеки пов'язані з природними явищами (холод, повені, землетруси тощо), техногенними аваріями та катастрофами, з явищами загальноекономічного (руйнування інвестиційного процесу тощо) та соціально-політичного характеру (страйки, міжетнічні конфлікти тощо).

Продовольча безпека має забезпечити такий рівень сільськогосподарського виробництва, що дає змогу виробляти достатню кількість продукції, яка вчасно задовольняє споживчий попит на якісні продовольчі товари (не менше 75% внутрішнього споживчого ринку), ціни на які не перевищують імпортні. Також необхідно враховувати створення стратегічного запасу, поповнення насінневого фонду, використання цієї продукції як кормів та на інші сільськогосподарські цілі. При цьому економічний розвиток держави має перебувати на такому рівні, коли населення забезпечене прибутками у розмірі, визначеному державою як прожитковий мінімум, тобто може забезпечити населенню купівельну спроможність, необхідну для участі в економічних процесах.

У широкому розумінні продовольча безпека означає рівень доступності продуктів харчування для населення держави для підтримки необхідного рівня споживання. Вона є важливою складовою економічної безпеки.

Психологічна безпека має захищати особистість, суспільство й державу від негативних психологічних впливів.

Наслідки, можливості й сила впливу психологічних факторів на свідомість людей піднімає фактор психологічної безпеки в сучасних умовах на рівень загальнонаціональної проблеми. Забезпечення психологічної безпеки є новим напрямком діяльності держави.

Демографічна безпека – це захищеність життя та процесів природного безперервного відтворення людей. Демографічна безпека передбачає послідовне здійснення державою та суспільством соціально-економічних, політичних, правових, морально-психологічних й інших заходів, спрямованих на збереження й покращення здоров'я народу.

Демографічні процеси безпосередньо впливають на економічну безпеку об'єктів усіх рівнів, воєнну, соціальну, суспільну й інші види безпеки. Демографічні показники визначають чисельність економічно активного населення, що характеризує трудовий потенціал держави, її загальні економічні можливості й потреби, чисельність чоловічого населення призовного віку. Тому демографічний аспект національної безпеки має розглядатись і як самостійна складова.

Генетична безпека – це захищеність генетичного здоров'я людей, спадкових ознак біологічних структур тваринного та рослинного світу від зловмисних і незловмисних шкідливих впливів, що можуть призвести до порушення або руйнування генетичної інформації.

Генетична безпека тісно пов'язана з екологічною, воєнною, соціальною й іншими видами національної безпеки. Забезпечення генетичної безпеки потребує комплексного підходу й консолідації зусиль усіх держав світу.

Технологічна безпека – це захищеність вітчизняного науково-технічного й технологічного потенціалу від несанкціонованого використання та впливу з метою руйнування, а також підтримки його на такому рівні, який забезпечує розвиток національної економіки, її технологічну незалежність.

Інтелектуальна безпека – це захищеність інтелектуального потенціалу особи, суспільства й держави. Стратегічний аспект інтелектуальної безпеки пов'язаний із створенням і підтримкою сприятливих умов для інтелектуального розвитку нації, включаючи прогрес науки, освіти й культури. З погляду юридичної науки інтелектуальна безпека передбачає захист авторського права, права на наукові відкриття, промислові зразки, товарні знаки тощо. Тому держава зобов'язана розглядати освіту, науку й культуру як один із головних факторів стратегічної достатності національної безпеки, тобто спроможність забезпечити свою інтелектуальну безпеку.

Техногенна безпека передбачає захищеність життєдіяльності населення, об'єктів економіки, систем державного управління, інших видів

національного надбання й довкілля від техногенного впливу. Техногенна безпека досягається за рахунок процесів проектування, будівництва й експлуатації складних технічних систем із дотриманням вимог і норм їхньої безаварійної роботи й виконання екологічних вимог.

Радіаційна безпека – це захищеність людей, матеріальних засобів, об'єктів економіки, озброєння й довкілля від шкідливого впливу іонізуючого випромінювання, джерелами якого можуть бути: ядерні дослідження та вибухи в мирних цілях, прискорювачі елементарних часток, ядерні енергетичні установки та реактори, ядерна, радіологічна та пучкова зброя, сонячна радіація. Радіаційна безпека є важливою самостійною складовою екологічної безпеки.

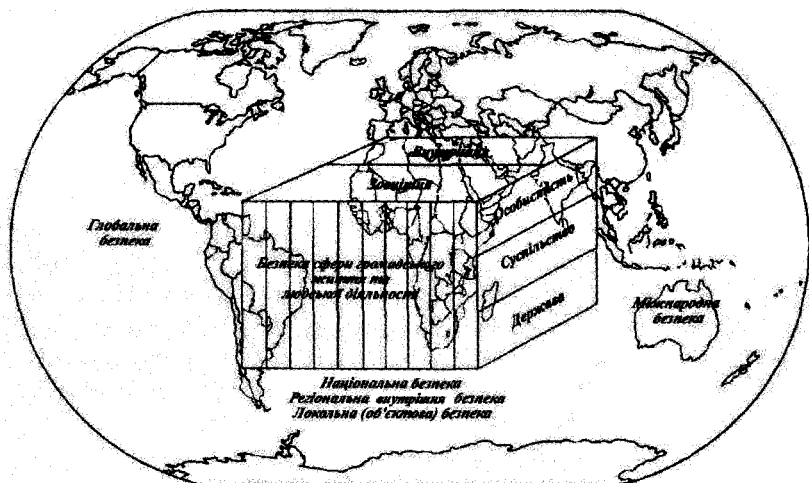

Рис. 1.1. Загальна структура безпеки

Як видно з рисунку 1.1, усі наведені вище види національної безпеки тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного. Так, воєнна безпека не може бути забезпеченою при слабкій і неефективній економіці, так само не може одночасно повною мірою забезпечуватися економічна і воєнна безпека в державі, яку роздирають соціальні конфлікти. Крім того, кожний із зазначених видів національної безпеки залежно від джерела загроз має зовнішній і внутрішній аспекти. Водночас необхідно враховувати те, що кожен з них має захищати життєво важливі інтереси особи, суспільства й держави. Попри всі ці проблеми наведена класифікація має важливе значення для розробки та здійснення державної політики національної безпеки.

1.2. Загроза – родова ознака безпеки

Важливу роль при забезпеченні безпеки відіграє класифікація загроз на окремі види відповідно до певних критеріїв, що допомагає їх вивченню, прогнозуванню та відверненню.

Класифікація загроз за місцем знаходження їхнього джерела

Зовнішні загрози виникають через існування суперечностей між національними інтересами держав, у разі спроб розв'язати їх у спосіб диктату воєнної сили, дискримінації відносин і отримання односторонніх вигод. Вони також безпосередньо пов'язані з транскордонним поширенням забруднюючих речовин, особливо небезпечних хімічних сполук та інфекційних хвороб; з глобальними природно-техногенними катастрофами транскордонного характеру на території іноземних держав, у разі розв'язання війни, збройних конфліктів, а також під час міжнародного техногенного тероризму.

Внутрішні загрози виникають із-за соціальної нестабільності, сепаратизму, етно-політичних конфліктів, надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, а також при терористичних діях, диверсіях, саботажі, різних зловмисних вчинках і халатності.

Характерною рисою такої класифікації є визначення належності джерела загроз певній державі. Однак у сучасних умовах, коли багатьом загрозам притаманний транскордонний характер, поділ їх на внутрішні та зовнішні є вельми умовним.

Класифікація загроз за сформованістю

Потенційна загроза – це зародження небезпеки, формування передумов, можливості завдання шкоди.

Реальна загроза – це остаточно сформоване явище, що завдає шкоди.

Такий підхід до класифікації загроз дає змогу прогнозувати й відвертати можливість завдання шкоди на ранніх стадіях формування загрози, коли у разі появи реальної загрози система забезпечення національної безпеки має знизити її гостроту до рівня потенційної загрози.

Класифікація загроз за характером їхнього суб'єктивного сприйняття

Завищена та занижена загрози – це об'єктивно існуючі загрози згідно із завищеним або заниженим, аж до повного ігнорування, рівнем сприйняття реальної небезпеки.

Умовна загроза – це надумана або штучно сформована загроза за умов відсутності реальних підстав.

Адекватна загроза – це оптимальний випадок, коли реальні параметри загрози з достатньою точністю співпадають з її суб'єктивною оцінкою.

Попри об'єктивний характер загроз, відображення людиною цього явища фактично не відповідає реальній ситуації. Оцінка об'єктивно

існуючої загрози завжди супроводжується елементами суб'єктивного сприйняття, і вже в силу цього є викривленим відображенням об'єктивної дійсності, яке іноді може досягти значних масштабів або цілком знехтувати реально існуючими загрозами. Саме тому при організації системи забезпечення національної безпеки суб'єктивна сторона сприйняття ризику має виключно важливе значення.

Класифікація загроз за характером їхнього виникнення

Згідно з цим критерієм виокремлюються загрози природного, техногенного й соціального характеру.

Реалізація загроз природного характеру здійснюється у вигляді стихійних лих.

Стихійні лиха – небезпечні природні процеси та явища, які за своїми масштабами відхиляються від вузького діапазону нормального функціонування навколишнього середовища, створених людиною пристроїв, споруд, технологій та самої людини; руйнівне природне і/або природно-антропогенне явище чи процес, що може спричинити або вже спричинив загрозу життю та здоров'ю людей, руйнування або знищення матеріальних цінностей та окремих елементів природного середовища. Це можуть бути як короткотривалі процеси, наприклад тайфуни, смерчі, зсуви, лавини, землетруси, виверження вулканів, цунамі тощо, так і довготривалі – засухи, масове розмноження шкідників, повені, снігові замети.

Головними причинами виникнення стихійних лих є:

- значне зростання антропогенного впливу на навколишнє природне середовище;
- аномальні зміни окремих параметрів біосфери, атмосфери, гідросфери та літосфери;
- різке зростання урбанізації територій, концентрації об'єктів господарської діяльності й населених пунктів у зонах потенційної небезпеки;
- недостатній розвиток або відсутність системи моніторингу компонентів природного середовища, що не дає змоги збільшити точність прогнозування небезпечних природних явищ;
- незадовільний стан гідротехнічних, протизсувних, протиселевих та інших захисних споруд;
- недостатні обсяги сейсмічного будівництва та сейсмостійких будинків і споруд;
- згорання або припинення проведення окремих заходів щодо запобігання деяких небезпечних природних явищ (попередження градобиття, попереджувальний спуск лавин тощо).

Реалізація загроз техногенного характеру здійснюється у вигляді надзвичайних ситуацій, аварій і катастроф.

Надзвичайна ситуація – обставина на певній території, що склалася внаслідок аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного лиха тощо, котрі можуть призвести або вже призвели до людських жертв, значних матеріальних і фінансових втрат, завдали шкоди здоров'ю людей або довкіллю, а також до порушення нормальних умов життєдіяльності людей.

Аварія – небажана подія, що виникає внаслідок господарської діяльності. Це - вихід з ладу або пошкодження механізму, машини, агрегата, транспортного засобу чи споруди, що супроводжується порушенням виробничого процесу або функціонування механічної системи, виникненням небезпеки для життя людей, матеріальними збитками і, зазвичай, завданням шкоди довкіллю. Аварія є супутником науково-технічного прогресу, коли в господарський обіг залучається дедалі більша кількість природних ресурсів, обсягів споживання енергії, використовуються усе складніші технологічні системи, що вимагають вишого рівня кваліфікації інженерів і робітників.

Катастрофа – велика аварія, що виникає внаслідок господарської діяльності і завдає значної шкоди як населенню, так і навколишньому середовищу. Її наслідками є людські жертви, каліцтва або погіршення стану здоров'я населення, забруднення природного середовища тощо. Зазвичай, до катастроф відносять великі аварії, внаслідок яких загинуло не менше певної кількості людей (не менше 10 осіб), матеріальний збиток перевищив певну суму або мав місце збіг цих обставин.

Наукові дослідження загальних тенденцій і варіацій виникнення великих природних катастроф і стихійних лих за тривалий проміжок часу показали стійке зростання їхньої кількості та циклічний характер. Усе це зумовлює необхідність розробки ефективної системи заходів для запобігання виникнення аварій і катастроф природного й техногенного походження, прогнозування та ліквідації їхніх наслідків.

Значною загрозою суспільству, соціальним групам і трудовим колективам є соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – це критична ситуація, коли конфліктуючі сторони намагаються досягти своїх протилежних цілей у будь-який спосіб, взаємно виключають можливість компромісу між ними. Нерозв'язані соціальні конфлікти можуть мати згубні наслідки для суспільства, соціальних груп і трудових колективів – призвести до їх дезорганізації, завдати їм значних збитків і шкоди. Вирішення низки суспільних конфліктів, що склалися в нашій країні історично й досі не вирішені, є одним із пріоритетних завдань сучасного розвитку України.

Класифікація загроз за сферами людської діяльності

Ця класифікація має виключно важливе значення для системи забезпечення національної безпеки. Загрози за сферами людської діяльності можна чітко виокремити й конкретизувати, а також визначити їхню специфіку для кожної окремої країни. Однак тут тільки наведемо перелік загроз в основних сферах людської діяльності, а саме у: *політичній, оборонній, економічній, соціальній, міжнародній, екологічній, інформаційній*.

1.3. Ризик - кількісна міра безпеки

Третьою за важливістю категорією теорії безпеки є поняття «ризик». Цей термін широко вживається в багатьох суспільних і природничих науках. Кожна з них має свій предмет і спрямованість дослідження ризику. Наприклад, виокремлюють політичний, економічний, соціальний, юридичний, медико-біологічний та інші види ризику.

Попри те, що й досі на міждисциплінарному рівні не запропоновано уніфікованого визначення поняття «ризик», прийнятого для будь-якої наукової спільноти та будь-якої наукової області досліджень, нині все більше дослідників розуміють ризик як кількісну міру безпеки або шкалу, за допомогою якої можна кількісно виміряти різні види загроз внаслідок надзвичайних ситуацій соціального, природного й техногенного походження. За допомогою такої шкали можна порівнювати всі види загроз між собою і відповідно визначати рівень безпеки - міру захищеності [2; 8; 21].

Ризик – прогнозована векторна величина збитку, що може виникати внаслідок ухвалення рішень в умовах невизначеності та реалізації загрози. Він є кількісною мірою безпеки, що дорівнює добутку ймовірності реалізації даної загрози на ймовірність величини (величину) можливого збитку від неї.

Така форма визначення оцінки ризику є оптимальною, оскільки дає змогу:

- поєднати в одному показникові різноманітні дані про об'єкт і суб'єкт загрози;
- отримувати інтегральні оцінки ризику від необмеженого числа негативних процесів будь-якого генезису;
- таке визначення близьке за своїм змістом до тих визначень термінів “ризик” і “загроза”, які стають загально визначеними останніми роками.

До того ж у термінах теорії ризику прийнято проводити аналіз подій, імовірність яких дорівнює 1 (наприклад, забруднення навколишнього середовища). У такому разі термін „ризик” еквівалентний терміну „збиток” і, відповідно, величина ризику кількісно дорівнює величині збитку.

Збиток – фактичні або можливі економічні й соціальні втрати (відхилення здоров'я людини від середньостатистичних показників, тобто його хвороба або навіть смерть; порушення процесу нормальної господарської діяльності; втрата того чи іншого виду власності тощо) і/або погіршення природного середовища внаслідок змін в оточуючому людину середовищі, що виникають у результаті якихось подій, явищ, дій.

Оцінка ризику, тобто прогнозування соціальних, технологічних й екологічних надзвичайних ситуацій з урахуванням їхніх наслідків – ключова ланка визначення загального рівня безпеки. Попередня робота в цьому напрямку має низку переваг порівняно з іншими методами оцінки безпеки. По-перше, цілком реально отримати кількісну оцінку очікуваного збитку; по-друге, є можливість порівняти та врахувати ризик від можливих факторів, а також дати комплексну оцінку ризику.

Політичні ризики [25; 31]

З одного боку, в багатьох сучасних політичних дискусіях потреби людей розглядаються як такі, що пов'язані з певним ризиком. При цьому аналіз різних вимірів потреби стає в нагоді при поясненні динаміки політичного конфлікту, в основі якого – мета досягнення безпеки. Отримана схема показує, як політичні гравці можуть зробити ймовірними й навіть конкурентними вимоги щодо безпеки. Аналіз показує також, як будь-яке мінімальне й начебто об'єктивне визначення потреби (наприклад, простого виживання окремого індивіда) компанії, групи, організації чи нації може бути розширене завдяки використанню п'яти вимірів: символічного значення на протипагу матеріальному, відносного на протипагу абсолютному, допоміжного на протипагу теперішньому та громадського на протипагу фізичному. Визначення безпеки, так само як і інших цілей, нині є одним із ключових завдань у формулюванні політичних вимог.

З іншого боку, політичний ризик розглядають як імовірність негативного впливу на діяльність суб'єктів економічних взаємовідносин з боку держави внаслідок реалізації її політичного курсу. В даному випадку ризику тісно пов'язані з політичною ситуацією в державі, реалізація яких може відбутися за умов:

- воєнних дій, локальних конфліктів, революції, державного перевороту;
- загострення внутрішньої політичної ситуації в країні внаслідок виборів, референдумів тощо;
- зміни політичного курсу держави, (націоналізація, дефолт, конфіскація майна тощо);
- зміна геополітичної ситуації, загострення міждержавних відносин (введення санкцій, ембарго та інше).

Користуючись спеціально розробленими методиками, спеціалісти можуть встановити ступінь політичного ризику для кожної окремої галузі діяльності в кожній конкретній країні. Для цього багатьма міжнародними установами складаються рейтинги країн за їхніми політичними ризиками.

Соціальні ризики [3; 5]

Політичні ризики тісно пов'язані із соціальними й зумовлюють один одного. Вони виражаються в ризику конфліктів із суспільством і ризику, пов'язаному із працівниками власного підприємства.

Конфлікт із суспільством виникає у випадку, коли фірма займається діяльністю (навіть законодавчо не забороненою), що йде врозріз із інтересами певних соціальних груп.

Конфлікти в трудових колективах виникають при зниженні продуктивності праці, ефективності роботи підприємства, невиходах на роботу, саботажі, страйках тощо.

Економічні ризики [4; 17; 40; 42]

Проблема ризику посідає чільне місце в різних областях економічної науки. Разом з тим, в економічній теорії проблема ризику тривалий час нехтувалася. Ризик як невід'ємна складова прийняття економічних рішень був визнаний лише після виходу в 40-х рр. минулого століття книги Дж. Фон Неймана і О. Моргенштерна, в якій американські вчені вперше дослідили проблему максимізації корисності індивідуума й прибутку фірми з урахуванням фактора ризику [35].

Теорія економічного ризику бурхливо розвивається впродовж останніх десятиріч. З ризиком пов'язані інвестиції, кредити, торгівля й узагалі підприємницька справа. На купівлі-продажі ризику сформувався багатомільярдний страховий бізнес. Тому економісти впевнені, що вже цього достатньо для того, щоб ризиком займатися ґрунтовно. Адже ризик є невід'ємною складовою будь-яких підприємницьких рішень. Вченими опрацьовані базові математичні моделі для ухвалення рішень в умовах ризику, викладені основні ідеї аналізу поведінки страхових компаній та їхніх клієнтів тощо. В економічній теорії ризик розглядається як невизначеність, що пов'язана з ухваленням рішень, реалізація яких відбувається впродовж заданого часу.

Нині економічний ризик розглядають як об'єктивно-суб'єктивну категорію, що пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності у ситуації неминучого вибору і відображає міру досягнення очікуваного результату, невдачі та відхилення від цілей з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників за наявності прямих і зворотних зв'язків.

Фінансові ризики [16; 23; 40]

Проблема ризику посідає особливе місце в дослідженнях фінансових ризиків, включаючи й ринок цінних паперів. У фінансовій справі ризик визначається як відхилення очікуваних результатів від середньої або прогнозованої величини. Його також розглядають як шанс одержати прибуток або мати збиток від інвестування у певний проект. Шанси одержати прибуток чи мати збитки можуть бути високі або низькі, залежно від рівня ризику, що пов'язано з певними інвестуваннями. При цьому ризик поділяють на дві категорії: рівень ризику, що визначається шляхом порівняння ризикованості тих чи інших вкладів, і ризик часу, що фінансовою мовою іноді називають зростаючою функцією часу і що означає: чим довший термін вкладу, тим більший ризик.

Страхові ризики [14; 19]

Однією з докладно опрацьованих сфер математики, пов'язаної з ризиками, є теорія страхування життя. Дана теорія розглядає життя людини як випадкову величину. Ключовою залежністю є функція виживання – ймовірність того, що людина доживе до певного віку (років). Однією з перших аналітичних залежностей цієї функції була функція Муавра, де ключовою змінною розглядався граничний вік. Першою спробою врахувати ризики, пов'язані з нещасними випадками, небезпечними професіями, була математична модель Мейкхема, де основні її складові давали змогу враховувати нещасні випадки, що не залежать від віку, а також урахувували вплив віку на смертність. В умовах стабільності, знаючи функцію виживання, можна ефективно організувати роботу страхових компаній і пенсійних фондів.

Енергетичні ризики [12; 13]

На початку 70-х років у світі спостерігався бурхливий розвиток імовірнісного аналізу безпеки атомних станцій. До поняття «ризик» включалися імовірність події та її наслідки (викиди і скиди радіоактивних речовин за межі АЕС), імовірні кліматичні параметри в момент аварії, імовірність опромінення індивідуума різними способами, імовірність завдання збитків здоров'ю внаслідок отримання даної дози опромінення. Таким чином, за величину безпеки брався ризик для життя індивідуума, який проживає біля атомної станції, внаслідок можливих аварій на ній.

Згодом імовірнісний аналіз безпеки атомних станцій став використовуватись як спосіб оцінки безпеки конкретного блоку станції з точки зору ефективності функціонування систем безпеки і заходів щодо запобігання аварій. Величина ризику в цьому випадку стала оцінюватись як добуток імовірності викиду (скиду) радіоактивних речовин на імовірність (частоту) такого викиду за рік, внаслідок чого стало можливим порівнювати стан безпеки різних блоків АЕС.

Пізніше відбулося ще більше спрощення імовірнісного підходу до оцінки стану безпеки АЕС. Оскільки значні викиди (скиди) радіоактивних речовин трапляються тільки внаслідок руйнування активної зони, то критерієм безпеки розглядалася імовірність (частота) руйнування (пошкодження) активної зони реактора за рік.

Промислові ризики [2; 10; 20; 36]

Сьогодні найпоширенішим методом оцінки ймовірності реалізації подій з важкими наслідками на промислових об'єктах є загальний методичний підхід у вигляді дерева подій, що дає змогу визначати ймовірність виходу з ладу якогось вузла при відомих імовірностях відмови його елементів.

У фундаментальних працях, присвячених науковим проблемам промислової безпеки, розглядаються індивідуальний і соціальний ризики, також розглянуті загальні проблеми теорії ризику, наведені конкретні схеми його розрахунку у випадках значних промислових катастроф різної природи.

Індивідуальний ризик несе інформацію про поширення ризику у вигляді можливого ураження конкретного індивіда у певній точці простору при певному впливі. Кількісно він може бути розрахований у спосіб перемноження частоти реалізації загроз із смертельним наслідком на фактор зайнятості, що показує в частках одиниці часу знаходження індивіда в небезпечній зоні.

Соціальний ризик характеризує масштаб катастрофічності й визначається як залежність імовірності небажаних подій (частоти їх виникнення), що полягає в ураженні певного числа людей, які підпадають під дію вражаючих факторів у разі реалізації загрози, від деякої їх кількості.

Законодавство деяких країн використовує певні значення частоти аварії та кількість спричинених нею смертельних випадків для оцінки допустимого соціального ризику експлуатації того чи іншого об'єкта (наприклад, у Нідерландах аварія, що призведе до загибелі 10 осіб, може трапитися один раз впродовж 10 тисяч років).

Будівельні ризики [1; 28; 32]

Вимоги забезпечення необхідної надійності є визначальними при розробці заходів захисту споруд від надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру. На підставі розрахованих оцінок надійності споруд робиться вибір оптимального варіанту рішень. Таким чином, надійність, безпека й ризик зводяться до визначення імовірності виходу окремих характеристик стану за межі допустимих значень упродовж розрахованого часу експлуатації. Прийнятна річна ймовірність руйнування унікальних споруд не повинна перевищувати 10^{-5} – 10^{-4} . При цьому оцінка збитків, що виникають внаслідок руйнування пра-

цюючих під навантаженням обладнання й конструкцій, очевидна, але не визначена. В межах даного напрямку під ризиком розуміють імовірність катастрофічного руйнування основних елементів обладнання й конструкцій потенційно небезпечних об'єктів, що апіорі відомі і можуть призвести до значних негативних наслідків.

Воєнні ризики [27]

Об'єктами впливу небезпечних чинників розглядаються окремі військовослужбовці, групи або категорії військовослужбовців, особовий склад Збройних Сил, населення регіону й країни в цілому, промислові й військові об'єкти, їхня інфраструктура, економіка держави, довкілля.

Величина загрози характеризується ризиком. За допомогою розрахованих оцінок ризику порівнюють стан безпеки військової служби між з'єднаннями, об'єднаннями й видами Збройних Сил, а також між категоріями військовослужбовців як у мирний час, так і під час воєнних операцій.

Геологічні ризики [9; 22; 30; 37; 38]

Якість території як екологічного ресурсу геологічного простору характеризується можливістю даної ділянки літосфери для поселення й проживання на ній біоти, в тому числі для життєдіяльності людини. По суті – це оцінка оптимальності еколого-геологічної екосистеми в плані безпечного існування біоти в цілому й населення окремо. Тому вплив та умови, за яких можлива поява загрози завдання збитків людині, господарським об'єктам, довкіллю розглядаються як чинники ризику. Або геологічний чинник ризику – вплив, що з різною ймовірністю призводить до виникнення екстремальної ситуації.

За типом функціональних зв'язків у системі “літосфера – біота” еколого-геохімічні чинники відповідно до екологічних функцій можна розділити на: еколого-геохімічні, еколого-геофізичні, еколого-динамічні; за часом впливу – на постійні, періодичні, тимчасові; за площею впливу – на локальні, регіональні, глобальні. Від геологічних чинників значною мірою залежить безпека існування людини. Величина геологічного ризику для суспільства визначається кількістю людей, які загинули під час екстремальних геологічних ситуацій за одиницю часу.

Медичні ризики [7; 34; 39]

Аналіз ризику в медичних дослідженнях – це комплекс дій для вивчення, аналізу та ідентифікації механізмів виникнення явищ, які мають значний вплив на спосіб життя і стан здоров'я людини, з метою запобігання згаданим явищам або протидії їхньому виникненню. Результат аналізу ризику – оцінка стану здоров'я частини населення, яка зазнає впливу з боку хімічних сполук і в якій очікується прояв шкідливих для здоров'я ефектів. Незважаючи на те, що сутність несприятливих ефектів може бути добре

вивчена, основною складністю оцінки ризиків є визначення їхньої імовірності. Остання визначається двома факторами:

- ймовірність того, що групи людей зазнають впливу різних рівнів забруднень;

- ймовірність того, що в даних осіб виникнуть шкідливі ефекти.

Ці два фактори відповідають двом основним складовим аналізу ризику - впливу й ефектам.

Радіаційний ризик [2; 7; 29]

Невпинне зростання кількості радіоактивних речовин у довкіллі, внаслідок чого людина й будь-які інші організми зазнають усе більшого впливу іонізуючих випромінювань, зумовило актуальність вивчення проблеми їхньої дії. Проведені наукові дослідження в цій сфері показали, що вплив іонізуючого опромінення на організм людини має стохастичний характер (особливо в області малих доз), і тут фахівці оперують поняттям ризик як імовірністю заподіяння збитку здоров'ю людині при певній дозі опромінення.

Тому у випадку медичного ризику, як правило, не розглядається питання про причину та ймовірність виникнення небезпечних ситуацій (у разі забруднення довкілля або опромінення населення ймовірність події дорівнює одиниці), тобто проблема вивчення ризику набуває суто медичного характеру.

Випадок впливу іонізуючих випромінювань відповідає ситуації, коли спостерігається різна частота події і наслідків. Вона може оцінюватися як небезпечна і характеризуватися відповідною величиною ризику.

Управління ризиком – розробка та обґрунтування оптимальних процесів діяльності, спрямованих на ефективну реалізацію рішень у галузі забезпечення безпеки. Головний елемент такої діяльності – процес оптимального розподілу обмежених ресурсів для зниження різних видів ризику з метою досягнення такого рівня безпеки населення і навколишнього середовища, який тільки можна досягти з точки зору економічних і соціальних факторів [10; 32].

Однак стосовно багатьох продуктів генної інженерії, біотехнологій, хімічної промисловості, а також нових технологій, то тут, на жаль, маємо справу не з ризиком, а з невизначеністю. Проте досвід останніх років показав, що низка загроз, про які донедавна й не здогадувалися, потребують значних узгоджених зусиль як на національному, так і на глобальному рівнях. По суті, одне з головних завдань науки у сфері безпеки й ризику полягає в тому, щоб забезпечити швидке проходження шляху від невизначеності до ризику, позбавитися від необхідності діяти навмання, методом спроб і помилок. Це важливо й тому, що багатьма ризиками можна розумно керувати, а невизначеністю - ні.

Нині кілька міжнародних організацій розробили рекомендації для оцінки й управління ризиком, пов'язані із загрозами здоров'ю людині і станом навколишнього середовища внаслідок діяльності промислових й енергетичних комплексів. Це програма по навколишньому середовищу (*UNEP*), Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (*UNIDO*), Міжнародне агентство з атомної енергетики (*IAEA*) та Всесвітня організація охорони здоров'я (*WHO*).

Серед них, на нашу думку, найбільшої уваги заслуговує Заява Американської Асоціації Інженерних товариств від 1996 р. "Аналіз ризику. Процеси та застосування". В цитованому документі ключовим поняттям є "аналіз ризику", що включає три складові, наведені на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Компоненти "аналізу ризику" за версією Американської Асоціації Інженерних товариств

Перша складова - оцінка ризику (*risk assessment*) включає наукові й технічні проблеми. Компоненти "оцінки ризику" в США наведені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Компоненти "оцінки ризику"

Об'єктивні	Суб'єктивні
Оцінка джерела Оцінка впливу Оцінка ефектів впливу	Політика оцінки ризику
Характеристика ризику	

Друга складова управління ризиком (*risk management*) включає економічні, правові, політичні аспекти. Компоненти "управління ризиком" у США наведені в таблиці 1.2.

Об'єктивні	Суб'єктивні
Характеризований ризик	Сприйняття ризику
Порівняльна оцінка ризику	Політичний вплив
Оцінка вартості	Юридичний вплив
Оцінка вартість-вигода	Неохоплені аспекти
Управлінські рішення	

Компоненти “управління ризиком”

Третя складова - комунікабельність ризику (*risk communication*) передбачає поширення інформації про ризик, що становить “послання - джерело (послання) - канал - абонент”.

У Заяві Американської Асоціації Інженерних товариств зроблено низку рекомендацій:

- усім федеральним агентствам доцільно використовувати єдину термінологію в своїх рішеннях, а для цього необхідно прийняти єдину термінологію для процесу “аналіз ризику”;

- всім агентствам США, пов'язаним із небезпечними видами діяльності, природними й фінансовими ризиками, доцільно об'єднати свої зусилля з Координаційним комітетом аналізу ризику;

- всі соціальні цінності доцільно враховувати, виходячи з оцінки ризику;

- специфічні ризики здоров'ю (смертності) мають розглядатися як зменшення тривалості життя виділеної групи населення;

- аналіз “вартість-вигода”, виражений у вартості відвернутого ризику, має стати основою для урядових рішень;

- вартість людського здоров'я (смерті) має бути виражена в доларах на одиницю часу скорочення тривалості життя. Основу цієї величини мають складати найбільш імовірні оцінки із статистичними верхніми й нижніми оцінками достовірності;

- регулюючим агентствам доцільно проводити порівняльні оцінки ризику й аналіз на основі концепції “вартість-вигода”;

- характерний ризик для акцій, що передбачаються урядом, доцільно порівнювати із звичайними ризиками, які зустрічаються у повсякденному житті. Основою для порівняння доцільно вибирати вартість, пов'язану з продовженням тривалості життя на основі статистичних даних;

- всі оцінки ризику, зроблені регулюючими агентствами, можуть базуватися на результатах наукових досліджень. Ці оцінки, крім того,

повинні вивчатися незалежною експертизою, думка якої має бути доступною для широких верств громадськості;

- як регулюючі органи, так і наукові й інженерні сили, інші зацікавлені організації й громадськість мають брати участь у процесі аналізу ризику.

За нинішніх умов стало очевидним, що від відповіді на запитання про те, який рівень безпеки є прийнятним, значною мірою залежать темпи та масштаби політичних, економічних і соціальних перетворень, зрештою, й безпека людини, суспільства, держави.

Прийнятний ризик – рівень індивідуального ризику, виправданий з економічної, соціальної й екологічної точок зору, що також є прийнятним для управлінського адміністративного органу.

Поняття прийнятного ризику є основою методології, яка дає змогу встановити рівень загрози – надмірний чи прийнятний, а також встановити межі для кількісного виміру рівня безпеки. Ця методологія заснована на методах математичного моделювання оцінок ризику.

Сьогодні вченими не розроблено уніфікованого підходу до математичного моделювання оцінок ризику. Натомість для формалізації ризику R широко використовується адитивно-мультиплікативна модель, що пов'язує між собою імовірність виникнення подій P_i (загроз) і відповідних їм небажаних наслідків W_i .

$$R = \sum P_i W_i, \quad (1.1)$$

у випадку, коли $i = 1$

$$R = PW \quad (1.2)$$

За допомогою формули (1.1) можна пояснити як невизначеність щодо можливої появи події, що призводить до небажаних наслідків, так і масштаби цих наслідків. Ураховуючи, що $0 \leq P \leq 1$ і нормований збиток $0 \leq W \leq 1$, її можна використати для аналізу ризику у вигляді чотирьох ідеалізованих ситуацій, що є звичним способом дослідження поведінки функцій у математиці:

$$а) P = 1, W = 0, R = 0.$$

Випадок відповідає ситуації, коли частота реалізації події велика, а величина наслідків для заданої події незначна.

$$б) P = 0, W = 1, R = 0.$$

Випадок відповідає ситуації, коли подія спостерігається досить рідко, а величина наслідків для них значна.

$$в) P = 0, W = 0, R = 0.$$

Випадок відповідає ситуації з досить рідкими подіями й незначними наслідками.

$$г) P \neq 0, W \neq 0, R \neq 0.$$

Випадок відповідає ситуації, коли спостерігаються різні частота події й наслідків. Вона може оцінюватись як небезпечна і характеризуватись відповідною величиною ризику.

Оцінка ризику має передбачати розвиток несприятливих подій, які розвиваються за різними сценаріями

$$д) R = \sum_j P_j W_j ,$$

де індекс i відноситься до події, а j – до даного сценарію.

Очевидно, що вибір конкретної математичної моделі оцінки ризику залежить від кожної з цих ситуацій. Як наслідок – існує значна кількість як самих моделей, так і підходів щодо моделювання оцінок ризику.

Нині методологія кількісного оцінювання ризику набула широкого застосування в різних сферах людської діяльності. Для цього використовуються три основні методологічні підходи щодо розробки математичних моделей оцінки ризику:

1) *математичного моделювання*. Розробляються математичні моделі процесів, що призводять до небажаних наслідків для людини, суспільства та навколишнього середовища у разі використання шкідливих хімічних сполук тощо;

2) *експертний*. При використанні першого підходу для оцінки ризику часто зустрічаються випадки, коли недостатньо статистичних даних або не зовсім зрозумілі деякі принципові залежності. Тоді єдине джерело даних - експерти. Перед ними ставиться завдання імовірнісної оцінки тих чи інших подій, пов'язаних з аналізом ризику;

3) *соціологічний*. За допомогою цього методу визначається сприйняття населенням і його окремими групами того чи іншого ризику. Для цього проводяться спеціальні соціологічні опитування, під час яких ви-

значаються оцінки ризику, пов'язані з різними видами діяльності, що даються людьми.

Розглядаючи всі три підходи до оцінки ризику, слід зазначити, що вони мають різні галузі застосування, при цьому кожен із них не позбавлений окремих недоліків.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке безпека?
2. Які джерела загроз ви знаєте?
3. Охарактеризуйте вплив різних джерел загроз.
4. Назвіть основні критерії класифікації типів безпеки.
5. Що таке загроза?
6. Назвіть основні критерії класифікації загроз.
7. Що таке ризик?
8. Яка різниця між ризиком і збитком?
9. Які компоненти аналізу ризику ви знаєте?
10. Що таке прийнятний ризик?
11. Які методологічні підходи щодо розробки математичних моделей оцінки ризику ви знаєте?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азанов С.Н., Вингородский С.Н., Половко А.И., Гуров С.В. Надежность технических систем и техногенный риск. – СПб.: СПб Лесотехническая академия, 1998. – 119 с.
2. Акимов В.А., Новиков В.Д., Радаев Н.Н. Природные и техногенные ситуации: опасности, угрозы, риски. – М.: ЗАО ФИД «Деловой экспресс», 2001. – 344 с.
3. Альгин А. Риск и его роль в общественной жизни. – М.: Мысль, 1981. – 187 с.
4. Бачкаш Т., Месена Д., Мико Д. Хозяйственный риск и методы его измерения. – М.: Экономика, 1979. – 184 с.
5. Бек У. От индустриального общества к обществу риска // THESIS. – 1994. – №5. – С. 161-168.
6. Бруз В.В. Историографические исследования проблем безопасности // Военная мысль. – 2004. – № 6. – С. 37 - 44.
7. Ваганов П.А., Манг-Сунг Им. Экологические риски. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 152 с.
8. Глобальные вызовы, угрозы и опасности современности. Приоритеты политики обеспечения национальной безопасности

России / Под общ. ред. А.В. Возженникова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 224 с.

9. *Дзекиер Е.* Геологическая опасность и риск (методологическое исследование) // Инж. геология. – 1992. – №6. – С. 3-10.

10. *Елохин А.Н.* Анализ и управление риском: теория и практика. – М.: Лукойл, 2000. – 185 с.

11. *Качинський А.Б.* Засади системного аналізу безпеки складних систем. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 336 с.

12. *Кесслер Г.* Ядерная энергетика. – М.: Энергоиздат, 1986. – 264 с.

13. *Кини Р.* Размещение энергетических объектов: выбор решений. – М.: Энергоиздат, 1983. – 320 с.

14. *Королев В.Ю., Бенинг В.Е., Шоргин С.Я.* Математические основы теории риска. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007. – 544 с.

15. *Костров А.В., Ткачева А.А.* Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация терминов // ВИНТИ. Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – № 6. – С. 24-47.

16. *Леоненко М.М., Мішура Ю.С., Пархоменко В.М., Ядренко М.Й.* Теоретико-ймовірнісні та статистичні методи в економетриці та фінансовій математиці. – К.: Інформтехніка, 1995. – 380 с.

17. *Лещинський О.Л., Школьній О.В.* Економічний ризик та методи його вимірювання. – К.: «Дельта», 2005. – 112 с.

18. *Маньков В.Д.* Безопасность общества и человека в современном мире. – СПб.: Политехника, 2005. – 551 с.

19. *Мак Т.* Математика рискованного страхования. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 432 с.

20. *Маршал В.* Основные опасности химических производств. – М.: Мир, 1989. – 672 с.

21. *Мягков С.М.* География природного риска. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.

22. *Наливкин Д.В.* Ураганы, бури и смерчи. – М.: Наука, 1969. – 120 с.

23. *Нікбахт Е., Гроппеллі А.* Фінанси. – К.: Основи, 1993. – 383 с.

24. *Общая теория национальной безопасности.* Учебник. / Под общ. ред. А.А. Прохожева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.

25. *Основы экономической безопасности.* (Государство, регион, предприятие, личность). / Под редакцией Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.

26. *Петрик В.М., Кузьменко А.М., Остроухов В.В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навч. посіб. / За ред. В.В. Остроухова. – К.: Росава, 2007. – 496 с.

27. Радаев Н.Н. Показатели риска и управления безопасностью военной службы // Военная мысль. – 1999. - №4. - С.48-56.
28. Радаев Н.Н. Элементы теории риска эксплуатации потенциально опасных объектов. – М.: РВСН, 2000. – 323 с.
29. Радиация. Дозы. Эффекты. Риск: Пер. с англ. – М.: Мир, 1988. – 79 с.
30. Стихийные бедствия: изучение и методы борьбы. – М.: Прогресс, 1978. – 439 с.
31. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.
32. Управление риском: Устойчивое развитие. Синергетика. – М.: Наука, 2000. - 431 с. – (Серия «Кибернетика: неограниченные возможности и возможные ограничения»).
33. Федулов Г.В., Акимов А.А., Корнейчук Ю.Ю. О терминологии в сфере защиты населения от чрезвычайных ситуаций // ВИНТИ. Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2001. – № 4. – С. 200-214.
34. Флейс Дж. Статистические методы для изучения таблиц долей и пропорций. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 319 с.
35. Фон Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. – М.: Наука, 1960. – 708 с.
36. Хенли Э. Дж., Кумамото Х. Надежность технических систем и оценка риска. – М.: Машиностроение, 1981. – 526 с.
37. Шахраманьян М.А., Акимов В.А., Козлов К.А. Оценка сейсмического риска и прогноз последствий землетрясений в зонах спасения населения (теория и практика). - М.: ВНИИ ГОЧС, 2000. – 222 с.
38. Экологические функции литосферы // Трофимов В.Т., Зилинг Д.Г., Барабошкина Т.А. и др.; Под ред. Трофимова В.Т. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 432 с.
39. Экология, охрана природы, экологическая безопасность. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2000. – 648 с.
40. Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред. д. э. н., проф. Л.П. Гончаренко. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2008. - 534 с.
41. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности. – М.: Ось-89, 2000. – 400 с.
42. Ястремський О. Основи теорії економічного ризику. – К.: “Ар-тЕк”, 1997. – 248 с.

РОЗДІЛ II

ОЦІНКА РІВНЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ

2.1. Система показників безпеки

Становлення людини як особи, яка наділена мораллю, історично зумовило формування її здатності сприймати окремі суспільні вимоги як норми безпеки, цілеспрямовано реагувати на них і виробити власну поведінку за допомогою відповідних критеріїв безпеки [12]. Тому забезпечення безпеки людини, суспільства, держави й довкілля тісно пов'язане з виявленням сукупності факторів, оцінкою величин їх негативних ефектів і порівнянням ефектів впливу різних факторів на об'єкти безпеки. Отже, безпека має ґрунтуватися на системі критеріїв, що дають змогу робити висновки про ступінь небезпечності певного впливу.

Критерій – це розпізнавальна ознака явищ, що є основою для їхньої оцінки або класифікації; мірило оцінки [3].

Критерій безпеки – всебічна порівняльна оцінка стану безпеки людини, суспільства, держави й довкілля з погляду найважливіших процесів, явищ, параметрів, що відображають її суть. Критерій є якісною оцінкою, на основі якої адекватно визначається рівень безпеки.

Сучасне суспільство з його системним баченням проблем безпеки, озброєне знаннями синергетики й нелінійної динаміки, намагається розробити такі критерії безпеки, що базуються на граничних значеннях, основу яких складають уявлення про збереження структурних зв'язків як між окремими елементами в суспільстві й довкіллям, так і між суспільством у цілому й довкіллям.

Критерії безпеки потребують вибору певних показників (індикаторів) безпеки об'єкта дослідження. Але для оцінки стану безпеки важливе значення мають не самі показники, а їхні граничні значення.

Граничні значення – граничні величини, недотримання яких заважає нормальному розвитку людини, суспільства, держави й довкілля, призводить до утворення негативних, руйнівних тенденцій.

Критерії безпеки є ширшим поняттям, ніж граничні значення.

Поняття динамічної стійкості тісно пов'язане з механізмом гомеостазу, механізмом збереження інваріантності деяких суттєвих характеристик систем безпеки незалежно від зовнішніх впливів. Тому, на думку А. Возженнікова [5], першим необхідним кроком будь-яких системних досліджень національної безпеки має бути визначення меж, тобто критичних

значень параметрів різних сфер безпеки. Другим кроком досліджень має бути вивчення реакції системи на її відхилення від гомеостатичної межі. Таким чином, залежність між показниками безпеки й граничними значеннями необхідно розглядати в динаміці, а в разі значного відхилення від них вони мають бути ретельно вивчені.

Гомеостаз — це специфічне, фактично біологічне явище, що окреслює сталість певного набору характеристик, за умови підтримання яких зберігається життєдіяльність системи. Гомеостаз окреслює ще одну характеристику — спротив системи намаганням зовнішніх факторів змінити сталі внутрішні характеристики.

Механізм гомеостазу визначає умови безпечного існування людини, суспільства, екосистем, а також держави в цілому. Адже саме розуміння безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, а також доквілля від різних загроз потребує визначення допустимих величин негативних впливів на об'єкти безпеки, які б не призвели до їхньої загибелі чи деградації. Без знань межі безпечних умов життєдіяльності є неможливим захист життєво важливих інтересів об'єктів безпеки [13].

Кожна система має параметри, які є для неї основними, життєво важливими і від значення яких залежить відповідь на запитання, чи існує сама система. Гомеостаз системи зберігає саме ці параметри і тим самим підтримує існування самої системи. Розрізняють два види гомеостазу: *системний* (загальний), який забезпечує зберігання інтегративної (цілісної) якості, та *частковий* — за окремою його компонентою [14].

Вплив зміни системних параметрів на систему неоднаковий, зокрема, залежить від діапазону змін. Рисунок 2.1 ілюструє процес змін у часі системоутворюючого параметра X . Поки його значення X не виходить за межі області $\{ad\}$, тобто $d < X < a$, система зберігає свою інтегративну якість. Вихід значення параметра X за межі області часткового гомеостазу $\{bc\}$ веде до переходу системи в новий якісний стан, але не до руйнування системи. З виходом же значення параметра X за межі області системного гомеостазу $\{ad\}$ система втрачає свою інтегративну якість і за визначенням перестає існувати. Області $\{ab\}$ і $\{cd\}$ відповідають частковому системному гомеостазу. Наближення інтегративних параметрів системи до гранично допустимих значень може створити ситуацію системної кризи, коли подальше існування системи ставиться під сумнів. Тут вона вступає в зону біфуркації (зона A на рис. 2.1), тому майбутнє системи стає непередбачуваним. Під впливом найменших флуктуацій, зовнішніх чи внутрішніх, вона або повернеться до нормального стану, або перейде в інший стан, набувши нової якості.

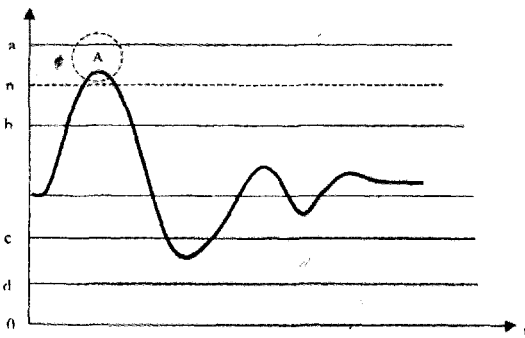

Рис. 2.1. Лінія коливань системного (інтегрального) параметра X впродовж часу t [14]

У суспільстві й державі межі гомеостазу визначаються системою забезпечення національної безпеки. Тому знання гомеостатичних меж визначає діяльність органів і сил національної безпеки.

З урахуванням зазначеного безпеку складних систем необхідно розглядати як явище, що тотожне гомеостазу системи. Під останнім прийнято розуміти такий стан динамічної стійкості складних саморегулюючих систем, суть якого полягає в підтримці найважливіших для збереження системи параметрів у допустимих межах [10].

Показники (індикатори) безпеки, за допомогою яких визначаються граничні значення, утворюють *систему показників безпеки*. Найвищий стан безпеки досягається за умови, коли всі показники безпеки знаходяться в допустимих межах своїх граничних значень, а граничні значення одного показника досягаються без шкоди іншим.

Таким чином, рівень безпеки людини, суспільства, держави й довілля виявляється в системі її критеріїв і показників [7].

Будь-яка соціальна система – результат взаємодії її складових, а це дещо більше, ніж проста сума цих частин. Взаємодія елементів суспільства визначає його структуру, а самі елементи суспільства визначають склад. Існування системи в цілому визначається її взаємодією з навколишнім середовищем, тобто зовнішніми для самої системи чинниками.

Отже, безпечне функціонування суспільства залежить від його елементів, а також від їхньої взаємодії та від впливу зовнішніх щодо самого суспільства чинників. Тут об'єктами захисту суспільства з відповідними критеріями безпеки мають бути:

1. Його елементи і структура зв'язків між ними з відповідними соціальними критеріями безпеки, які характеризують ступінь захищеності суспільства та його елементів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Їхнє призначення - обмежувати дію небезпечного фактора на групи індивідуумів.

2. Навколишнє середовище із структурою зв'язків між ним і суспільством, а також з відповідними екологічними критеріями безпеки, що мають обмежувати негативний вплив екологічних процесів з метою збереження структурної стійкості екосистем. При цьому одним із способів впровадження екологічного критерію безпеки є виявлення найслабшої ланки даної екосистеми.

З урахуванням зазначеного можна зробити висновок, що, з одного боку, вирішення завдання забезпечення безпеки життєдіяльності людини, суспільства, держави та довкілля пов'язане з ідентифікацією для кожного з об'єктів набору чинників, вплив яких призводить до появи небажаних ефектів, а з іншого боку - до визначення критеріїв, за допомогою яких можна визначити ступінь небезпеки такого впливу.

До основної групи критеріїв безпеки відносяться [4; 9; 11]:

індивідуальні (медичні або санітарно-гігієнічні) - обмежують вплив негативних факторів на людину. За основу кількісного виміру впливу на індивідуум беруться показники індивідуального довічного або річного ризику;

генетичні - зберігають генофонд і обмежують зростання частоти генетичних хвороб у першому і/або наступних поколіннях. Генетичні критерії безпеки є частиною індивідуальних, але з огляду на їхню особливу важливість виокремлюються в особливу групу;

психологічні - відображають ступінь сприйняття/несприйняття суспільством або групою індивідуумів рівня техногенного або природно-техногенного ризику;

економічні - забезпечують сталий довготривалий економічний розвиток. Кількісним критерієм безпеки є величина економічного збитку, що призводить до дестабілізації економічної системи;

технічні - обмежують виникнення аварій і катастроф (наприклад, жорстке обмеження верхнього рівня ймовірності аварії або обмеження на гранично припустиму кількість шкідливих і екологічно небезпечних речовин, що використовуються в технологічному процесі);

соціальні — обмежують вплив небезпечного фактора на групу індивідуумів, що може здійснюватися декількома способами. Одним із них є зменшення величини прийнятного індивідуального впливу під час зростання масштабу фактора загрози.

демографічні — обмежують темпи приросту населення. Одним із таких критеріїв є обмеження темпів урбанізації.

біологічні - зберігають біорізноманіття видів (наприклад, у Нідерландах не допускається зменшення видового різноманіття понад 5%). Іншим критерієм, який пропонується використовувати, є обмеження на відносне зменшення кількості осіб, чутливих до фактору впливу;

ресурсні — обмежують і регулюють інтенсивність використання відновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів;

політико-інформаційні – передбачають інформованість та участь населення у процесі ухвалення рішень щодо потенційно небезпечних технологій, доступ до будь-якої інформації щодо цих технологій;

моральні й правові – формують моральні категорії й цінності, пов’язані з розумінням необхідності існування цивілізації;

екологічні – обмежують негативний вплив на екологічні процеси з метою збереження структурної стійкості екосистеми. За допомогою цього критерію безпеки знаходиться «слаба ланка» екосистеми та обмежений ступінь впливу на нього в таких масштабах, щоб не зруйнувати стійкість екосистеми в цілому;

ландшафтні (географічні) – характеризують ступінь захищеності неживої складової ландшафту від антропогенного впливу незалежно від ступеня захищеності суспільства, яке проживає на даній території. Їхнє призначення – обмежувати негативний екологічний вплив на водозбірні басейни, ґрунти та інші географічні елементи; крім того, в просторі кліматичних параметрів - виокремлювати заборонені та прийнятні області.

2.2. Критерії безпеки людини

Що стосується людини, то для того, щоб отримати оцінку й порогові значення впливу негативних чинників на неї, необхідно враховувати ступінь їхнього впливу на здоров’я і життя, рівень і характер змін функціонального стану і можливостей організму, його потенційні резерви, адаптивні властивості й можливості появи наслідків.

Основу оцінки граничних значень негативних чинників на організм людини становить біологічний закон суб’єктивної кількісної оцінки подразника – *закон Вебера-Фехнера*. Він встановлює залежність між величиною подразника і силою спричинених ним відчуттів: реакція організму прямо пропорційна відносному приросту подразника [2]:

$$dL = a(dR/R),$$

де dL – елементарне відчуття організму; a - коефіцієнт пропорційності; dR - елементарний приріст функції.

Після інтегрування даного виразу можна отримати рівень відчуття подразника

$$L = 101 \lg(R/R_0),$$

де R_0 – порогове значення відчуття, тобто мінімальна енергія подразника, що характеризує початок його негативної дії.

Закон Вебера-Фехнера є основою нормування шкідливих чинників. Для того, щоб виключити незворотні біологічні ефекти, вплив чинників обмежується гранично допустимими рівнями або гранично допустимими концентраціями.

Гранично допустимий рівень (*ГДР*) або гранично допустимі концентрації (*ГДК*) – це максимальні значення чинника, які, впливаючи на людину (ізолювано або в поєднанні з іншими чинниками), не спричиняють у неї та в її нащадків біологічних змін навіть прихованих і тимчасово компенсованих, у тому числі захворювань, змін реактивності, адаптаційно-компенсаторних можливостей, імунологічних реакцій, порушення фізіологічних циклів, а також психологічних порушень (зниження інтелектуальних та емоційних можливостей, розумової працездатності).

ГДР і *ГДК* встановлюються для виробничого і навколишнього середовищ. При їх прийнятті керуються такими принципами [8]:

1) пріоритет медичних і біологічних показників при розробці та прийнятті санітарних регламентів щодо інших підходів;

2) граничність дії несприятливих чинників (у тому числі й хімічних сполук із мутагенними або канцерогенними ефектами дії, іонізуючого випромінювання);

3) випередження розробки та впровадження профілактичних заходів щодо появи небезпечного й шкідливого чинника.

Небезпечні (шкідливі) речовини – такі, що можуть спричинити виникнення несприятливих для здоров'я людини ефектів у реальних умовах виробництва або застосування хімічних сполук. Токсична дія шкідливих речовин характеризується показниками токсикометрії, відповідно до яких речовини класифікують як надзвичайно токсичні, високотоксичні, помірно токсичні й малотоксичні.

Показники токсикометрії й критерії токсичності шкідливих речовин – це кількісні показники токсичності й безпеки шкідливих речовин. Токсичний ефект при дії різних доз і концентрацій шкідливих сполук може спричинити функціональні і структурні (патоморфологічні) зміни або смерть людини. У першому випадку токсичність прийнято розглядати у вигляді діючих граничних і недіючих доз і концентрацій, у другому – у вигляді смертельних концентрацій.

Смертельні (летальні) дози (*DL*), проникаючи в організм через шлунок або в інший спосіб, або смертельні концентрації (*CL*) можуть спричинити поодинокі випадки загибелі (мінімальні смертельні) або загибель усіх організмів (абсолютно смертельні). Як показники токсичності використовують *середньосмертельні дози і концентрації*: DL_{50} , CL_{50} – це показники абсолютної токсичності.

Ступінь токсичності речовини визначається співвідношеннями $1/ DL_{50}$ і $1/CL_{50}$; чим менше значення токсичності, тим вищий ступінь токсичності.

Рівень небезпеки шкідливих речовин визначають також за допомогою величини меж шкідливої дії (одноразові, хронічні) і меж специфічної дії.

Межа шкідливої дії (одноразова, хронічна) – це мінімальна (гранична) концентрація (доза) речовини, у разі дії якої в організмі виникають зміни біологічних показників, що виходять за межі його пристосувальних реакцій, або прихована патологія. Межа одноразової дії позначається - Lim_{ac} , межа хронічної дії - Lim_{ch} , межа специфічної дії - Lim_{sp} .

Для безпеки людини важливе значення має *комбінована дія* шкідливих речовин. Це – одночасна або послідовна дія на організм кількох шкідливих речовин у разі попадання туди одним і тим самим шляхом.

Розрізняють кілька видів комбінованої дії шкідливих речовин залежно від ефектів токсичності [2; 8]: адитивний, потенційований, антагоністичний і незалежної дії.

Адитивна дія – це сумарний ефект суміші, дорівнює сумі ефектів діючих компонентів. Ця дія характерна для речовин однонаправленої дії, коли компоненти суміші впливають на одні й ті самі системи організму. Для гігієнічної оцінки повітряного середовища у разі адитивної дії шкідливих речовин використовується рівняння:

$$C_1/ГДК_1 + C_2/ГДК_2 + \dots + C_n/ГДК_n \leq 1,$$

де C_1, C_2, \dots, C_n , - концентрації кожної речовини у повітрі, $мг/м^3$; $ГДК_1, ГДК_2, \dots, ГДК_n$ – гранично допустимі концентрації цих сполук.

У разі *потенційованої дії* (синергізму) компоненти суміші діють так, що одна сполука підсилює дію іншої.

Антагоністична дія – коли ефект комбінованої дії менший за очікуваний.

У разі *незалежної дії* ефект не відрізняється від ізольованої дії кожної з речовин окремо.

Для обмеження шкідливого впливу речовин застосовують санітарно-гігієнічне нормування їх вмісту в окремих середовищах [2; 8; 18].

Концентрації регламентують, беручи за основу значення *ГДК* цих речовин у різних біогеохімічних середовищах:

$$C_i < ГДК_i, \text{ або } \sum C_i/ГДК_i < 1, i = 1, \dots, n,$$

де C_i – концентрація i -ої речовини; n - число речовин.

Окреме місце серед санітарно-гігієнічних нормативів посідає їхнє опрацювання для фізичних чинників. Нині встановлені граничні зна-

чення і розроблені відповідні нормативи для таких з них, як вібрація й акустичні коливання електромагнітних полів і струмів, іонізуюче випромінювання.

Для потоків енергії граничні значення встановлюються виразом:

$$I_i < ГДР_i, \text{ або } \sum I_i / ГДР_i < 1, i = 1, \dots, n,$$

де I_i – інтенсивність i -го потоку енергії; n – видів енергії.

Конкретні значення $ГДК$ і $ГДР$ встановлюються державними органами і мають відповідне нормативно-правове закріплення, тобто є юридичним засобом. Санітарно-гігієнічна норма – це не дріб'язкова кількісна регламентація, якою можна нехтувати, а норма поведінки, що виконує дві макрофункції, які мають важливе значення для безпеки людини:

- 1) норма як елемент управління і засіб контролю;
- 2) норма як правова гарантія соціальної захищеності людини.

Водночас необхідно зазначити, що багато санітарно-гігієнічних норм сьогодні не розробляються, а встановлюються або рекомендується зверху. Вони можуть стати особливо небезпечними при екстремальних ситуаціях (наприклад, норми радіаційної безпеки після аварії на ЧАЕС).

Головними недоліками існуючої системи санітарно-гігієнічного нормування є відсутність [16]:

- єдиної концепції нормування;
- уніфікованих принципів і методів санітарно-гігієнічного нормування, чітких вимог до обґрунтування, надійності й періодичної корекції норм і регламентів, через що багато з них методологічно не обґрунтовані, є суб'єктивними;
- просторово-часової диференціації та обмежень на використання санітарно-гігієнічних норм щодо різних природних зон, а не тільки окремих їхніх компонентів;
- відповідних математичних моделей.

Слід також додати, що окремі види норм слабко пов'язані між собою, нерідко суперечать одна одній, оскільки визначені на різних методичних основах. Більшість чинних санітарно-гігієнічних нормативів була опрацьована на базі досягнень санітарно-гігієнічної науки ще 60-х років. Ці правила і нормативи викладені в кількох сотнях різних документів і переважна їх частина має тільки дорадчий характер.

З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що нині ми можемо контролювати токсичність фактичної сукупності ксенобіотиків,

їхні довготривалі кумулятивні та вторинні ефекти. Чинні санітарно-гігієнічних нормативи суперечать реальним економічним умовам і не можуть стимулювати безпечну діяльність людини.

2.3. Критерії безпеки суспільства

Сьогодні на практиці намагаються використовувати значну кількість таких критеріїв безпеки, які б характеризували ступінь захищеності різних елементів системи національної безпеки. Очевидний на перший погляд зв'язок між докладним урахуванням усіх негативних чинників на людину, на кожен з елементів соціальних систем, держави, довкілля призводить у цілому до надзвичайно складних висновків щодо безпеки на основі цих критеріїв. При цьому залишається без відповіді питання про те, за допомогою якого з цих критеріїв робити остаточний висновок про стан національної безпеки.

Крім того, характеризуючи стан безпеки кожного з елементів системи, вони не відповідають на питання про ступінь захищеності суспільства в цілому. На наше глибоке переконання, необхідно користуватися невеликою кількістю критеріїв безпеки й отриманими за їхньою допомогою інтегральними оцінками стану національної безпеки.

Пріоритет [лат. *prior* перший] – першість у якому-небудь відкритті, винаході, висловленні ідеї тощо; переважне, провідне значення когось, чого-небудь; перевага над кимось, чимось.

У зв'язку з цим розглянемо підхід, при якому використовується метод визначення граничних значень, де розглядаються питання про те, якою мірою держави отримують у спадок нормативно закріплені уявлення про цінності життя. На думку авторів, це вельми впливає на їхній стан безпеки і виражається за допомогою співвідношення [1]:

$$C = \left[\frac{D(1-B)G}{(H\Delta^2)} \right]^{\frac{G}{70\Delta}} \cdot \frac{G}{P},$$

де враховані:

- соціально-економічні показники - національний дохід (D), частка в ньому витрат, не пов'язаних із соціальним відтворенням суспільства, що реконструюється за часткою в національному доході воєнних витрат (B), частка в особистому доході витрат на харчування (P , в %);

- демографічні показники - чисельність населення (H); середня тривалість майбутнього життя при народженні, в роках (G); коефіцієнт смертності (Δ , в %).

Запропонований підхід, заснований на *соціально-економічних і демографічних показниках*, дає змогу порівняти між собою як різні країни, так і кожен окрему країну на різних етапах її розвитку, реально втілювати цінності життя. Вибір показників визначався їхньою високою значимістю для результату. Соціально-економічні й демографічні показники, наведені в цій формулі, взаємопов'язані в один інтегральний показник, де найважливішу роль відіграють демографічні компоненти.

Особливої уваги заслуговують підходи, що базуються на *методах теорії інформації* і за допомогою яких знаходяться граничні значення безпечного функціонування різних соціальних систем, у тому числі й держав. На думку авторів [15], існує деякий загальний чинник, що створює перепони нормальному розвитку майже всіх без винятку соціальних систем. Ця тенденція полягає в тому, що система має перейти через точку оптимального співвідношення:

$$H_r/I_s = (20\%)/(80\%),$$

де H_r – реальна ентропія, а I_s – структурна інформація системи і $I_s = H_{max} - H_r$.

Звичайна соціальна система, що розвивається, досягнувши цього значення, може перейти на наступний ієрархічний рівень розвитку, розпочати утворювати між елементами попереднього рівня нові інформаційні зв'язки. Очевидно, що тільки за умови обмеження розвитку нижнього рівня можна утворювати різноманітні функції і структури верхніх рівнів соціальних систем. Тому вважається, що в цьому полягає проблема пошуку оптимального співвідношення детермінації (I_s) і невизначеності (H_r) громадян та їхніх колективів як складових елементів соціальних систем.

Останнім часом багато фахівців поділяють думку, що оптимально стійка система має перебувати в коливальному режимі поміж рівномірним розподілом і розподілом згідно з правилом “золотого перетину” [9; 14; 19], у феномені якого вчені вже давно вбачають ознаку гармонії природи і структурної єдності всіх її об'єктів.

2.4. Критерії безпеки держави

Останніми роками фахівцями багатьох країн світу приділяється значна увага розробці нових концептуальних основ державної політики, спрямованої на забезпечення сталого розвитку й національної безпеки. Її наріжним каменем є оцінка розвитку держави, що базується на граничних значеннях (табл. 2.1).

Граничні значення розвитку суспільства, що вважаються катастрофічними у світовій практиці [17].

№ п/п	Назва показника	Гранично-критичне значення	Ймовірнісні соціально-політичні наслідки
1	Рівень промислового виробництва	30-40%	Деіндустріалізація країни
2	Частка імпортних продуктів харчування	30%	Стратегічна залежність країни від імпорту
3	Частка в експорті продукції обробної промисловості	45%	Колоніально-сировинна структура економіки
4	Частка в експорті високотехнологічної продукції	10-15%	Технологічне відставання економіки
5	Частка у ВВП державних асигнувань на науку	2%	Руйнування науково-технічного потенціалу
6	Співвідношення доходів 20% найбагатших і найбільш бідних громадян	10:1	Антагонізація соціальної структури
7	Частка населення, яка живе за межею бідності	10%	Люмпенізація населення
8	Співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати	1:3	Декваліфікація і пауперизація робочої сили
9	Рівень безробіття	8-10%	Зростання соціально-знедоленого населення
10	Умовний коефіцієнт депопуляції	1	Перевищення смертністю народжуваності
11	Сумарний коефіцієнт народжуваності	2,14-2,15	Відсутність простої відтворюваності населення
12	Середня тривалість життя населення	75-79	Зниження життєздатності країни
13	Частка осіб старших 65 років до загальної чисельності населення	7%	Старіння населення
14	Надходження для екологічної безпеки, % від ВВП	5% (Німеччина)	Загроза екологічної катастрофи
15	Екологічні втрати, % до ВВП	5%	Безпека довкілля
16	Природоохоронні витрати	5%	Деградація екології
17	Кількість злочинів на 100 осіб	5-6	Криміналізація суспільних відносин
18	Рівень споживання алкоголю, л. абс. на людину в рік	8	Фізична деградація населення

ОЦІНКА РІВНЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ

19	Число суїцидів на 100 тис. осіб	3 (в Росії до 1917 р.)	Фрустрація масової свідомості
20	Рівень розповсюдженості психічної патології на 1000 осіб	284 (1992 р.) 360 (2010 р.)	Руйнування особистості
21	Частка громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи	40%	Делегітимізація влади
22	Рівень довіри населення до центральних органів влади	25%	Відторгнення влади народом

Заслужують на увагу наукові результати, отримані російськими вченими за допомогою такого підходу. Вони вважають, що ситуація в Росії – унікальна, якої ще не знала історія. Так, багато параметрів розвитку держави знаходяться в закритичній області. Вони пояснюють це так: з теоретичної точки зору це означає, що низка ключових параметрів, котрі характеризують безпеку людини, суспільства, держави та довкілля, швидко змінюється з часом. Тоді як природні й техногенні катастрофи в сучасному кризовому стані виявилися значно тісніше пов'язаними із соціогенними лихами, ніж у випадку сталого, нормального розвитку. Як наслідок – неефективність багатьох традиційних методів ухвалення рішень і керування ризиком, захистом населення [6].

Зрештою можна дійти висновку, що оптимальна стратегія забезпечення безпеки життєдіяльності людини, суспільства та сталого розвитку держави має враховувати передусім ті граничні значення, що характеризують процеси перебудови системи, зміну структурних зв'язків між її елементами залежно від впливу зовнішніх і внутрішніх загроз.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке критерії безпеки?
2. Сформулюйте закон гомеостазу держави.
3. Наведіть ключові характеристики основної групи критеріїв безпеки.
4. Які критерії безпеки людини ви знаєте?
5. Що таке ГДК і ГДР?
6. Назвіть приклади критеріїв безпеки суспільства.
7. Які основні підходи щодо визначення критеріїв безпеки держави ви знаєте?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахиезер А., Гольц Г. Критические пороги социальных систем // Общественные науки и современность. – 1992. - №1. – С. 45-56.

2. *Безопасность* жизнедеятельности. Учебник для вузов / Белов С.В., Ильницкая А.В. и др.; Под общ. ред. Белова С.В. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Высш. шк., 1999. - 448 с.
3. *Большой энциклопедический словарь*. - 2-е изд. - М.: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норлит», 2000. - 1456 с.
4. *Быков А., Мурзин Н.* Проблемы анализа безопасности человека, общества и природы. - СПб.: Наука, 1997. - 247 с.
5. *Возженников А.В.* Национальная безопасность: теория, практика, стратегия. - М.: НПО «Модуль», 2000. - 240 с.
6. *Воробьев Ю.Л.* Безопасность - условие жизнеорганизации XXI века // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 2001. - №1. - С 5-11.
7. *Жуковский А.В., Кузьмин В.И.* Критические уровни в развитии природных систем. Л.: Наука, 1990. - 223 с.
8. *Загальна гігієна: Підручник / Є.Г. Гончарук, Ю.І. Кундієв, В.Г. Бардов та ін.; За ред. Є.Г. Гончарука*. - К.: Вища шк., 1995. - 552 с.
9. *Качинський А.Б.* Безпека, загрози та ризик. - К.: ППНБ РНБО; НА СБ України, 2004. - 472 с.
10. *Лесков М.А.* Гомеостатические процессы и теория безопасности // Безопасность. - 1994. - №4. - С. 66-75.
11. *Маньков В.Д.* Безопасность общества и человека в современном мире. - СПб.: Политехника, 2005. - 551 с.
12. *Моисеев Н.Н.* Алгоритмы развития. - М.: Наука, 1987. - 304 с.
13. *Петров В.К., Селиванов С.Г.* Устойчивость государства. - М.: Экономика, 2005. - 491 с.
14. *Прангишвили И.В.* Системный подход и общесистемные закономерности. - М.: СИНТЕГ, 2000. - 528 с.
15. *Седов Е.А.* Информационно-энтропийные свойства социальных систем // Общественные науки и современность. - 1993. - №5. - С. 92-100.
16. *Стійкість екосистем та проблема нормування в екологічній безпеці України / А. Качинський, О. Наконечний*. - К.: НІСД, 1996. - 52 с.
17. *Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика*. - М.: Наука, 2000. - 431 с. - (Серия "Кибернетика: неограниченные возможности и возможные ограничения").
18. *Хотунцев Ю.Л.* Экология и экологическая безопасность: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. - М.: Изд. центр "Академия", 2002. - 480 с.
19. *Шевелев И.Ш., Марутаев М.А., Шмелев И.П.* Золотое сечение: Три взгляда на природу гармонии. - М.: Стройиздат, 1990. - 343 с.

РОЗДІЛ III

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Сучасні аспекти міжнародної безпеки

Для окреслення ознак стану міжнародної безпеки та умов, що є контекстом для виникнення загроз національній та міжнародній безпеці, слід зосередити увагу на дослідженні таких важливих сфер, як політична, воєнно-політична, економічна, екологічна та соціальна [22; 24].

Вагомим фактором, який слід урахувати, описуючи умови, що впливають на стан міжнародної безпеки, є глобалізація. Вона, з одного боку, має значні позитиви, адже саме її можна віднести до факторів, що зумовили значне зростання світової економіки, стимулюють розвиток інформаційних технологій, науковий і культурний обмін та науково-технічний прогрес загалом.

А з іншого - на тлі глобалізації розгортається поглиблення розриву між багатими і бідними державами світу, чітко окреслилася тенденція до старіння населення у Європі та США, зростання кількості хворих на СНІД та інші невиліковні хвороби у країнах, що розвиваються, а звідси висока смертність у них [3; 4].

Окремої уваги заслуговує ситуація в Африці – там дедалі чіткіше проявлятимуться тенденції до фрагментації. На цьому тлі протистояти загальному економічному занепаду там можна переважно шляхом забезпечення притоку інвестицій, причому не лише в сировинно-видобувну галузь, а й інші, зняттям торговельних бар'єрів для торгівлі африканськими сільгосппродуктами в ЄС та США, а також шляхом розвитку інтегрованих національних економік [9; 19].

Крім того, зумовлене глобалізаційними процесами зростання обсягів виробництва спричинило надмірно високий рівень використання невідновлюваних природних ресурсів, що ставить на порядок денний питання енергозберігання, а також актуалізує ряд проблем, пов'язаних із монополізацією джерел енергопостачання та зловживанням окремими країнами своїм становищем монополіста [25; 33].

Ще одним актуальним зараз і в перспективі є питання міжнародного тероризму та політичного екстремізму. Дедалі більшого поширення за всіма ознаками набуватиме міжнародний тероризм. На нього впливатиме, з одного боку, поширення ідеології радикального ісламізму, а з іншого – некомпетентні й корумповані дії низки нинішніх уря-

дів щодо боротьби з цим новітнім злом, а також у сфері міжнародних відносин загалом. Зауважимо, що найуразливішим із цієї точки зору буде Близький Схід, оскільки там ідеї ісламізму й тероризму будуть підживлюватися мрією про відтворення у регіоні “нового Халіфату”. Значною мірою сприятиме такому розвитку ситуації і розширення мережі благодійних фондів, які є джерелами фінансування для терористичних угруповань, і дедалі більше посилення ролі молоді в таких угрупованнях [14; 50].

Проілюструвати багаторівневість окреслених загроз можна кількома прикладами. Скажімо, питання скорочення населення якнайнаочніше можна спостерігати на прикладі “старіння” Європи. Нині в ЄС це одна з найболочіших проблем, оскільки вона пов’язана з невідповідністю соціальної політики Європейського Союзу до їх вирішення, вимагає залучення нових трудових ресурсів, що в свою чергу позначається на міграційній політиці та формує потенційну загрозу європейській ідентичності.

Подібна демографічна проблема (тільки в дещо іншій площині) є досить гострою і для України. Рівень смертності в нашій країні значно перевищує рівень народжуваності, що призводить до скорочення кількості населення, його старіння. Крім того, дефіцит трудових ресурсів у Європі стимулюватиме відтік працездатного населення з України.

Необхідним для запобігання ризикам, що виникають через демографічну проблему, є віднаходження розумного балансу між непопулярними заходами, спрямованими на оздоровлення економіки, та виваженою соціальною політикою, яка б сприяла зростанню народжуваності, забезпечувала належну охорону здоров’я, не залишала б на узбіччі національного поступу населення з низьким рівнем доходів.

Наведений приклад продемонстрував, як впливає на забезпечення політичної та економічної стабільності природний процес старіння націй. Коли ж природна загроза ускладнюється політичними та економічними суперечностями, то й загрози міжнародній безпеці стають ще серйознішими, набувають вищого рівня конфліктності, а пошук шляхів гідної відповіді на такі багатоаспектні виклики ускладнюється.

На геополітичному рівні до числа загроз конфліктогенного характеру передусім можна віднести конфлікти, де стороною виступатимуть Сполучені Штати Америки. Проте, такий конфлікт матиме глобальні наслідки лише у разі, коли іншою стороною виступатиме економічно та воєнно-політично потужна держава або група держав. Теоретично такими сторонами можуть виступати ЄС і Японія (проте конфлікти між демократичними державами загалом є малоімовірними, оскільки показник конфліктогенності між ними завжди утримується на рівні

не вищому за економічні та політичні суперечності, що не заперечує спільної системи цінностей); Китай (водночас запобіжником для конфлікту такого гатунку є дедалі більше включення китайської економіки до глобальної економічної системи); Росія (хоча здебільшого такий сценарій розглядається як реальний лише російськими радикалами, натомість ніде більше не розглядається через слабкість російської економіки й відсталість ОПК).

Що стосується потенційної загрози конфлікту нових ядерних держав - Індії та Пакистану, то слід урахувувати їхній низький економічний рівень і зацікавленість провідних держав світу у забезпеченні стабільності регіону, що в середньостроковій перспективі такий конфлікт унеможлиблює.

Відтак, більшу увагу слід зосередити не на конфліктах світового масштабу, а на регіональних, які безпосередньо можуть позначитися на позиції України в окремих регіонах (зокрема, у прикордонних і таких, що мають місце на теренах міждержавних утворень, до яких входить і Україна, скажімо, ГУАМ) [47].

Перевага позицій України щодо врегулювання згаданих конфліктів полягає в тому, що й потужні світові гравці зацікавлені у стабільності даних регіонів. До недоліків можна віднести пряме або непряме включення в них найбільшого сусіда України – Російської Федерації. Передусім у Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії. Її політику стосовно цих конфліктів найчастіше називають „контрольованою нестабільністю”. Особливого загострення даних конфліктів можна очікувати після здобуття незалежності Косово та останньої (серпень 2008 р.) російсько-грузинської війни.

Поза тим, існує загроза ескалації внутрішнього для України, проте такого, що матиме наслідки для регіону в цілому, конфлікту в Криму. Потужний інформаційно-пропагандистський та фінансовий вплив вже згаданого гравця – РФ, розпалювання міжнаціональної та міжрелігійної ворожнечі між етнічними групами, що проживають у Криму, поруч зі впливом Туреччини, де окремі ісламістські осередки розглядають Кримський півострів як потенційно підконтрольну їм сферу впливу, робить цей регіон джерелом виникнення загроз для національної та регіональної безпеки.

Присутність у Криму Чорноморського флоту РФ, недосконалість договірно-правової бази щодо його перебування та низки наземних об'єктів, а також можливість участі кораблів ЧФ РФ у бойових діях відповідно до Гаазьких конвенцій та міжнародного військового і морського права призведе до втягування у конфлікт України, що суперечить її суверенному праву залишатися нейтральною в тій чи іншій конфлік-

тній ситуації, національним інтересам і становить загрозу національній та міжнародній безпеці.

Ознакою сьогодення є посилення суперництва за перерозподіл сфер впливу між провідними світовими воєнно-політичними силами, особливо у регіонах, де зосереджені основні запаси енергоносіїв, а також на пострадянському просторі [15]. Очевидна наявність тут різновекторних інтересів найвпливовіших світових держав, що особливо небезпечно в умовах позаблокового статусу України. Відбувається подальша активізація боротьби за енергоносії та розподіл природних ресурсів.

Походження цієї загрози — надмірна залежність сучасної промисловості від невідновлюваних джерел енергії. Природні аспекти цих проблем, з якими стикається Україна, Євросоюз, США та інші країни світу, подібні, а політична та економічна природа формування безпечових умов у цій сфері, що впливають на ЄС та Україну, взагалі близькі до тотожних. Зважаючи на обмеженість цих ресурсів, суперництво за контроль над ними набуватиме з кожним роком більших масштабів, що за певних обставин може спричинити виникнення конфліктів. Відкриття великих покладів нафти і газу в Закавказзі та Центральній Азії перетворює ці регіони на потенційно небезпечні зони можливої конфронтації не лише між світовими центрами сили, й між самими суміжними країнами. Водночас зростають суперечки щодо маршрутів прокладання нових транспортно-енергетичних коридорів.

Говорячи про ЄС, треба зазначити, що питання енергетичної безпеки набуло неабиякої ролі в порядку денному як окремих європейських урядів, так і Європейського Союзу в цілому передусім протягом останніх років. Наразі в Брюсселі панує думка, що майбутнє енергетичної політики ЄС не може базуватися виключно на партнерстві з Росією і має ґрунтуватися на спільній позиції країн ЄС з питань енергетики на зовнішній арені та створенні єдиного потужного ринку всередині ЄС.

Дедалі частіше європейські експерти наголошують на тому, що джерела енергопостачання мають бути диверсифіковані. В проєкті стратегії диверсифікації джерел енергії Єврокомісія закликає до укладання меморандумів про взаєморозуміння з країнами Каспію та Близького Сходу.

Окреслена загроза в енергетичній сфері нерозривно пов'язана не лише з проблемою диверсифікації джерел енергопостачання, а й з перспективами альтернативних проєктів енергопостачання (наприклад проєкту *Nabucco*), а їхня ефективність буде належною лише за умови стабільності міжнародного режиму нерозповсюдження та ефективної боротьби з міжнародним тероризмом. У цьому контексті, враховуючи різнобічність підходів до цих питань, постає загроза чергового погір-

шення трансатлантичних відносин, що може відбутися на тлі поширення міжнародного тероризму та радикального ісламізму.

Це питання після 11 вересня 2001 року не сходить з порядку денного світової спільноти. Ці події та наступні після них є випробуванням сучасної стратегічної стабільності, стали свідченням кризи традиційних механізмів міжнародної безпеки. По суті, формується нове стратегічне середовище, відмінне від того, що існувало раніше. Справді, це – кульмінація процесів глобалізації загроз тероризму. Мабуть, не тільки тероризму, а й релігійного радикалізму, націоналізму, екологічних, інформаційних проблем та ін. Ця глобалізація загроз є структурним елементом глобалізації міжнародних відносин. Відповідь на зазначені загрози може бути дана теж у структурі цієї глобальної системи міжнародних відносин. Важливим елементом є нова діалектика фундаментальних понять стратегії. Ірраціональні дії 11 вересня 2001 р. призвели до нового трактування проблеми співвідношення “ризик – вигоди – ціни”. Ми спостерігаємо формування нового конфліктного й терористичного середовища існування світової політики та міжнародних відносин, які стають важливим чинником подальшої еволюції всієї системи міжнародних відносин.

Ситуація, що склалася, спричинила суттєві зміни в уявленнях про застосування зброї масового ураження (поява ядерної зброї у низки нових держав і можливість її появи у недержавних акторів спонукатиме їхніх суперників до аналогічних кроків). Понад те, розвиватимуться нові види хімічних та біологічних озброєнь (які можуть потрапити і до представників терористичних угруповань), а також посилюватимуться загрози розвитку демократичного суспільства, що актуалізує проблему співвідношення між правами людини та національною безпекою [16].

Ця проблема, актуальна навіть для Сполучених Штатів та ЄС, з їхнім рівнем політичної культури та демократичними традиціями, ще гостріше постає у Росії. Вияви ісламського чинника та реакція офіційної Москви на них можуть вельми негативно позначитися на розвитку демократії в цій державі.

До числа показових можна віднести наведені приклади ще й тому, що в контексті окреслених тенденцій можна сподіватися на зміщення акцентів міжнародної політики (зокрема, політики Сполучених Штатів) з країн нової демократії на ісламські країни; переформатування політики ЄС, відхід від ціннісного месіанства до засад політичного реалізму, короткотермінової економічної доцільності тощо. Зрештою, на такому тлі відносної байдужості з боку ЄС та США радикалізуватиметься політика низки потужних країн регіону, які не гребуватимуть засобами, до яких найближчим часом можна буде віднести і ескалацію агресивного

несприйняття подальшого розширення НАТО (аж до визнання цього процесу загрозою національній безпеці), і підважування режиму нерозповсюдження та випробування нових видів озброєнь.

Разом з тим, на тлі зазначених проблем негативні наслідки антропогенного впливу на екологію в глобальному масштабі настільки значні, що призвели до екологічної кризи. Її проявом є зміни, що загрожують життю людини і негативно впливають на розвиток суспільства, спричиняють зміну генетичного фонду, забруднення довкілля токсичними відходами, недостатню енергетичну та мінерально-сировинну, продовольчу забезпеченість розвитку.

Відзначимо, що проблема продовольства для людини існувала завжди. Це одна з найдавніших глобальних проблем. Однак нині вона постала як ніколи гостро. За прогнозами ООН, чисельність населення у світі на середину XXI ст. становитиме 9,4 млрд. осіб (нині 6 млрд.). Навіть за найоптимістичнішими прогнозами, до населення Землі в найближчі 15 років додасться ще 1 млрд. чоловік, більшість яких житиме в країнах, що розвиваються. При цьому основний приріст населення припаде саме на ті регіони, які найбільшою мірою потерпають від голоду та недоїдання [39].

У сучасному світі спостерігається нерівномірність у виробництві та споживанні продуктів харчування. В країнах, де недостатній розвиток сільськогосподарського виробництва, як правило, і виникають проблеми з продовольством. Як показує процес економічного розвитку цих країн, подолати продовольчу проблему самотужки вони не зуміють. Головною ареною голоду і недоїдання в сучасному світі є країни, що розвиваються, де проживає майже 4/5 населення світу. Вони виробляють приблизно 1/3 всього продовольства, а споживають трохи більше третини його світового споживання.

Продовольча проблема є глобальною, тому що для її розв'язання недостатньо зусиль окремих держав, а потрібне добре налагоджене співробітництво всіх країн, незалежно від їхнього суспільного ладу. Зрештою, з нею органічно пов'язані інші глобальні проблеми сучасності – демографічна, екологічна, енергетична тощо [9; 49].

За сучасними оцінками, за всю історію свого існування людство зруйнувало 2 млрд. га родючих земель - це більше, ніж площа нині оброблюваних полів і пасовищ, що становить близько 1,5 млрд. га. Територія, вкрита лісами, з 50-х до кінця 70-х років XX ст. скоротилась удвічі: з 50 до 25 млн. км², і ця тенденція зберігається. За останні 40 років площа вологих тропічних лісів, де сконцентроване значне біорізноманіття - генетичні ресурси планети, також зменшилась наполовину.

Зменшення площ лісів (особливо у тропіках), перевипас худоби на пасовищах, стрімке розорання земель спричинили значні зміни в кругообігу елементів, що визначає екологічне благополуччя планети, призвели до збільшення площ пустель у середньому на 6 млн. га за рік. Крім того, більше 20 млн. га земель знижують урожайність через ерозії. Всі ці негативні процеси супроводжуються (і значною мірою спричиняються) швидким зростанням населення (на 85 млн. осіб за рік).

У процесі переробки сировини утворюється багато нових сполук. Людина може синтезувати близько 10 млн. речовин і виробляти у великій кількості 50 тис. сполук. При цьому близько 9/10 первинно видобутої сировини в процесі технологічної переробки йде у відходи з основною масою води, за винятком тієї, що входить у кінцеві продукти, які потім також стають відходами.

Отже, за останні 100 років виник ще один потужний фізико-хімічний механізм впливу на довкілля: в природу викидаються продукти антропогенного походження - хімічні сполуки й елементи, здебільшого на-уці раніше не відомі, а також пил, сухі та рідкі аерозолі, радіоактивні речовини й тепло.

У зв'язку з цими глобальними негативними явищами, їх масштабами, зростанням динамізму та гостроти виникає загроза переростання екологічної кризи в екологічну катастрофу, що в перспективі може призвести до загибелі нашої цивілізації. Для України разом із багатьма загрозами, пов'язаними з глобальними негативними явищами, пріоритетними є виснаження озонового шару, потепління і транскордонне забруднення.

Озонова товща атмосфери знаходиться приблизно між 20 і 45 км, характерною її особливістю є підвищена концентрація озону, що практично збігається із стратосферою атмосфери. Озонова товща захищає все живе на Землі від згубного впливу ультрафіолетового випромінювання (сонячне світло, проходячи нею, різко зменшується). Під впливом господарської діяльності людини і створення нею нових хімічних сполук, які надходять і накопичуються в атмосфері (наприклад, фреони), відбувається витончення озонової товщі, оскільки ці речовини беруть участь у реакціях руйнування озону, одночасно є каталізаторами цих реакцій [11; 12].

Серед інших глобальних екологічних загроз для України дуже небезпечними і знову ж таки малодослідженими є наслідки, пов'язані з потеплінням на Землі, що спричинені накопиченням в атмосфері вуглекислого й інших газів і викликають так званий парниковий ефект.

Наведені приклади, звісно, не створюють всеохоплюючої картини загроз і потенційних ризиків. Проте вони демонструють

взаємопов'язаність та багаторівневність і багатоаспектність умов, у яких найближчим часом формуватимуться механізми забезпечення міжнародної безпеки.

Таким чином, національна безпека України дедалі більшою мірою залежить від наслідків *процесів глобалізації та фрагментації*, що мають вирішальне значення у сучасному світі. Виклики безпеці пов'язуються передусім із послабленням спроможності провідних держав світу та міжнародних організацій боротися з дедалі глибшою поляризацією розвитку та рівня життя між багатими і бідними країнами, з фрустрацією та суспільним невдоволенням, яке зростає на цьому тлі. Запізнення в економічному розвитку, бідність, деградація оточуючого середовища, епідемії загрозливих хвороб, неконтрольовані міграції та етнічні напруження дедалі більше й наочніше загрожують стабільності міжнародного порядку, національній безпеці держави [10].

Понад те, слід зазначити, що від січня 2007 року кордони НАТО та ЄС стали безпосередньо західними кордонами України. А це, як і низка інших чинників, унеможливує збереження позаблокового статусу України, вимагає інтенсифікації процесів набуття Україною повноправного членства в НАТО, інтеграції до Євросоюзу.

3.2. Сучасні аспекти внутрішньої безпеки

У Національній доповіді України „Про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі”, виданій до 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища „Довкілля для Європи”, зазначається, що екологічні наслідки тоталітарного господарювання на території сучасної України можна охарактеризувати як надзвичайні та як такі, що створюють системні й складні проблеми на шляху до стабільного розвитку. Практично всі екологічні складові потенціалу такого розвитку – земля, вода, ліси, сільгоспугіддя, надра – зазнали значного антропогенного впливу.

Справді, хоч Україна – одна з найбільших за територією, чисельністю населення та економічним потенціалом держава Європи і на її території зосереджені величезні природні багатства, але суто колонізаторський підхід і безгосподарність призвели не тільки до порушення, а й до руйнування її природних ландшафтів. На час здобуття незалежності загальна площа України становила менше ніж три відсотки території колишнього Радянського Союзу, проте на ній було зосереджено чверть усього промислового потенціалу, а це означає, що на Україну припадало близько 25 відсотків забруднення природного середовища [17; 52].

За часів радянської влади щороку економіка України споживала 1,3-1,5 млрд. т сировинних матеріалів. Значна їх частина повертала-

ся в довкілля у вигляді відходів. У 1991 році в державі було накопичено 17 млрд. т відходів на території площею 53 тис. га.

Диспропорції у розміщенні продуктивних сил, що мали місце упродовж тривалого часу, призвели до того, що в Україні техногенне навантаження на природне середовище у 4-5 разів перевищувало аналогічний показник розвинутих країн. При цьому розораність земель сягнула 80 відсотків щодо площ сільгоспугідь і 57 відсотків щодо загальної площі суші, а об'єм води, що використовувався в технологічних процесах, у 2-5, а на деяких підприємствах – у 10-13 разів перевищував рівень використання порівняно із сучасними технологіями.

Отже, надмірна концентрація сільського господарства та промисловості зумовила катастрофічне забруднення повітря, води і ґрунту. Великі масштаби екологічних змін створили реальну загрозу життю та здоров'ю громадян України, її національній безпеці [18].

Так, аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми показав, що швидкість деградації довкілля України набула таких масштабів, що перевищила швидкість біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто втрачена стійкість екосистем. Якщо за акумулюючий показник антропогенного “тиску” на навколишнє середовище взяти здоров'я населення, то об'єктивні медичні дані свідчать про щораз більший вплив екологічних чинників на фізичний потенціал нашого суспільства.

Україна, яка за часів соціальних потрясінь першої половини ХХ ст. втратила майже 15 млн. осіб, зараз наближається до нової демографічної кризи. Зростають відносні та абсолютні показники смертності населення. Рівень народжуваності має сталу тенденцію до зниження, а в деяких регіонах він навіть не забезпечує простого відтворення населення. Всі ці негативні тенденції призвели до погіршення показників природного приросту населення. Якщо їх не призупинити, то дефіцит і якість продуктів харчування, води, кисню, а також генетична обтяженість значно прискорять дегенерацію популяції, її поступове вимирання.

Варто звернути увагу і на зміни в структурі хвороб за останні десятиріччя. Поряд із значним зниженням рівня захворюваності на такі недуги, як поліомієліт, дифтеріт, малярія спостерігається зростання випадків захворювань, спричинених уживанням неякісної питної води та продуктів харчування, забрудненим повітрям (гепатит, легеневі, онкологічні хвороби).

Смертельна загроза нависла над значною кількістю видів фауни і флори України, особливо в районах інтенсивної господарської діяльності. Площа всіх заповідних об'єктів в Україні становила лише 2,1 від-

сотка (1 млн. 211 тис. га), а у деяких регіонах – 0,5 відсотка (необхідний оптимальний показник – 15 відсотків).

Джерела безпосередньої загрози здоров'ю людини - широке використання в народному господарстві шкідливих хімічних сполук, насамперед пестицидів, контроль над використанням яких значною мірою нині втрачено, викиди газоподібних відходів в атмосферу міст, погано очищені водні стоки тощо. У сільському господарстві України, як відомо, мінеральні добрива завжди використовувалися в значно менших розмірах, ніж у розвинутих державах Заходу, однак третина всіх вітчизняних продуктів харчування вміщує нітрати понад офіційно встановлені норми із-за порушень норм і технологій внесення добрив [21].

Загрози негативного впливу навколишнього середовища на людину існували завжди. Перелік, починаючи із Всесвітнього потопу, глобальних природних катаклізмів, які знищували могутні цивілізації, забирали десятки, сотні тисяч людських життів, чималий. Стихійні лиха пов'язані з надзвичайно динамічними процесами у природі, характерною особливістю яких є невизначеність часу їх настання. Виділяють два аспекти стихійних природних процесів: їх потенційну небезпеку та можливість катастрофічних наслідків. Вони часто стають причиною значної кількості людських жертв.

За останні 100 років 9 млн. людей загинули від повеней, 1 млн. - від землетрусів і ще 1 млн. - від ураганів, тайфунів і тропічних циклонів. Багато мільйонів людських життів були забрані епідеміями - супутниками стихійних лих, зокрема згубних засух. Розміри збитків, завданих стихійними лихами, залежать від історичних і соціальних умов, а також від рівня економічного розвитку території, умов землекористування, географічного положення району, тривалості й інтенсивності небажаних процесів (рис. 3.1).

До найнебезпечніших стихійних лих, які впливають на здоров'я людини та її господарську діяльність, відносять: землетруси, циклони, повені, засухи тощо. Від подібних явищ необхідно відрізнити такі "стихійні" процеси, які повністю або частково спричинені діяльністю людини, - повторна ерозія, пилові бурі тощо [6; 52].

Землетруси. Сейсмічно активні райони України - Гірський Крим і Карпати (області молодій альпійської складчастості). Тут можливі землетруси до 6-7 балів (за шкалою Ріхтера). Повторюються вони рідко, в середньому через 33 роки. Меншої бальності землетруси бувають у середньому один раз у 2-4 роки. Сейсмонебезпечна зона охоплює також частину Причорномор'я, зокрема Одеської області, де можуть бути семибальні землетруси. Залежно від глибини осередку землетруси охоплюють різні площі за однакової магнітуди. Для України найнебезпеч-

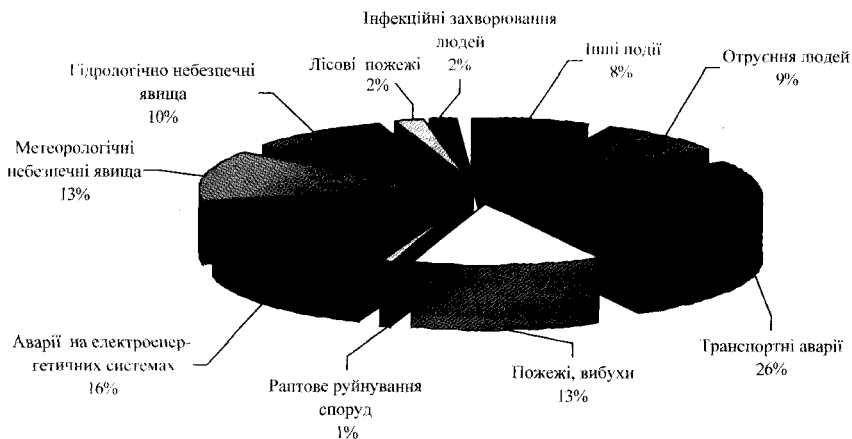

Рис. 3.1. Розподіл загальнодержавних і національних надзвичайних ситуацій

ніші щодо охоплення території землетруси, епіцентри яких розташовані в Румунських Карпатах, особливо в районі гір Вранча, де глибина гіпоцентрів становить 100-170 км. Якщо сила таких землетрусів – 5 і більше балів, площа сейсмонебезпечної зони сягає у межах України до 290 тис. км² (це майже 48% території країни з населенням 23 млн. осіб), 7 і більше балів - 27 тис. км² із населенням понад 2 млн. осіб, а 8 балів і більше - відповідно 1,5 тис. км² і понад 1 млн. осіб (Одеська область, Крим, зокрема м. Севастополь). Загальний рівень небезпеки у сейсмонебезпечних районах підвищується за рахунок розташування в них майже 300 хімічних і пожежонебезпечних об'єктів, а також мережі газо- і нафтопродуктопроводів. У місцевостях, де можливі зсуви, підтоплення, а також є карст, рівень сейсмічності підвищується на 1-3 бали.

Карст. Процесами карсту охоплено до 60% території України. Відкритий карст, який становить особливу небезпеку, займає 27% площі України (Волинська, Рівненська, Львівська і Хмельницька області).

Зсувні процеси. Поширені в зонах тектонічних порушень, високих терас, на схилах ярів, річок і водосховищ. У місцях забудови внаслідок підйому рівнів ґрунтових вод (у результаті протікання водопроводів, каналізацій, зменшення випаровування через забудову, будівництво шляхів тощо) спостерігається інтенсифікація цих процесів. У Прикарпатті, Криму, на Донбасі, в Одеській, Дніпропетровській, Хмельницькій областях та в промислових міських агломераціях зафіксовано 140 тис. зсувів.

Просадки. Спостерігаються там, де лесові ґрунти перезвожуються, а це буває, як правило, під час забудови території. У місцевостях,

де лесові ґрунти залягають потужним шаром, поверхня являє собою чергування пологих безстічних впадин (западни, «блюдця»). Це і є просадки лесових ґрунтів, що виникли природним шляхом унаслідок збільшення їхньої вологості.

Підтоплення земель. В Україні підтоплено понад 15% території (що становить 900 тис. га, в тому числі 200 тис. га у зоні зрошення), 240 міст і селищ міського типу, майже 140 тис. приватних будинків. Це негативне явище цілком штучне. Основна причина - гідротехнічне та шляхове будівництво, а в містах — ще й втрати води з водопровідних і каналізаційних мереж, зменшення випаровування на забудованих територіях. Підтоплення і заболочення заплавл малих річок часто є причиною посилення ерозійних змивів зі схилів і замулювання виходів ґрунтових вод у підніжжя схилу.

Великі повені й паводки. Завдають шкоди галузям економіки переважно в Карпатах і на Поліссі. Загроза катастрофічних паводків у Карпатах пов'язана з грубими порушеннями систем ведення лісового і водного господарства, а також із безсистемною забудовою небезпечних місць, непомірним випасанням худоби на гірських луках (полонинах). На Поліссі затопленню сільськогосподарських угідь притаманний переважно природний характер. Адже раніше території, які зараз (після проведення осушення) затоплюються, були болотами і ніяких сільськогосподарських угідь там не було, хіба що сіножаті. Після проведення масштабної меліорації Полісся вони були осушені разом із заплавами, які й мають затоплюватись.

Селі, селеві потоки. Поширені в Криму і Карпатах (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька і Львівська області), найбільше в басейнах Черемошу, Дністра, Тиси, Пруту. Як правило, селенебезпечні водозбори виникають там, де лісове господарство ведеться з грубим порушенням вироблених наукою і підтверджених практикою правил для певного регіону. Особливо специфічні в цьому плані карпатські ліси - перлина України, де під тонким шаром пухких порід залягають щільні гірські породи, які не пропускають воду вглибину. Досить один раз порушити усталену тут рівновагу, зрізати ліс - і після першого ж дощу може зійти сіль, після чого частина схилу (переважно улоговина) може вкритися рослинністю лише через сотню років.

Снігові лавини. Спостерігаються в Карпатах - у гірських масивах Горгани, Полонинський, Чорногори. На Закарпатті в лавинонебезпечній зоні розташовано шість населених пунктів.

Лісові пожежі. За обліком лісового фонду на 1 січня 1996 р. в Україні вкритих лісовою рослинністю земель було 9400,2 тис. га, площа ж лісового фонду становила 10782,2 тис. га. У середньому за рік залежно від

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

погодних умов виникає 3,5 тис. пожеж, які знищують понад 5 тис. га лісу. Наприклад, тільки в 1998 р. в Україні було 3906 лісових пожеж, під час яких знищено 4408 га лісу (збитки становили 4,56 млн. грн.). Лісові пожежі лише в 10% випадків є природними, інші 90% - штучного походження. Більшість із них (до 90%) припадає на приміські зони.

Найімовірніше виникнення масових пожеж і завдання великих збитків для лісів III-V класів пожежонебезпеки. Їх найбільше в Житомирській (920 тис. га), Рівненській (718 тис. га), Закарпатській (629 тис. га), Волинській (592 тис. га), Чернігівській (575 тис. га), Львівській (572 тис. га), Івано-Франківській (555 тис. га) та Київській (548 тис. га) областях.

Пожежі на сільськогосподарських угіддях. Імовірність виникнення таких пожеж і можливі площі масових польових пожеж у пожежонебезпечний сезон (липень-серпень) такі:

- у степу - на площі понад 6800 тис. га (це 36% площі сільськогосподарських угідь степу і понад 47% пожежонебезпечних сільськогосподарських угідь країни);

- у лісостепу - відповідно 5400 тис. га, 37 і 37%;

- на Поліссі - 2020 тис. га, 28 і 14%;

- у Карпатах - 200 тис. га, 18 і 1,4%.

Серед областей найімовірніші площі польових пожеж розподіляються так: Одеська - 919 тис. га, Дніпропетровська - 909, Полтавська - 837, Вінницька - 827, Кіровоградська - 823, Запорізька - 813, Херсонська - 811 тис. га.

У першому розділі вже йшлося про головні причини виникнення надзвичайних ситуацій природного характеру: Оскільки вони вельми важливі і для України, то нагадаємо їх:

- значне зростання антропогенного впливу на навколишнє природне середовище;

- аномальні зміни окремих параметрів біосфери, атмосфери, гідросфери та літосфери;

- різке зростання урбанізації територій, концентрації об'єктів господарської діяльності й населених пунктів у зонах потенційної небезпеки;

- недостатній розвиток або відсутність системи моніторингу компонентів природного середовища, що не дає змоги збільшити точність прогнозування небезпечних природних явищ;

- поганий стан гідротехнічних, протизсувних, протиселевих та інших захисних споруд;

- недостатні обсяги сейсмічного будівництва та сейсмостійких будинків і споруд;

- згортання або припинення проведення окремих заходів щодо запобігання деяких небезпечних природних явищ (попередження градобиття, попереджувальний спуск лавин тощо).

В Україні, як і в інших країнах, загальні тенденції виникнення великих природних катастроф і стихійних лих свідчать про стійке зростання їх кількості та циклічний характер. Тому назріла необхідність термінової розробки ефективної системи заходів для запобігання їхнього виникнення, прогнозування та ліквідації наслідків аварій і катастроф природного й техногенного походження.

Вирішення вказаної загальнодержавної проблеми є одним із пріоритетних завдань подальшого розвитку України.

Надзвичайні ситуації техногенного характеру. Забезпечення безпеки населення та навколишнього середовища в умовах господарської діяльності - складна соціально-економічна проблема, вирішення якої залежить від характеру взаємодії економічних, соціальних, екологічних і демографічних факторів, що визначають розвиток як окремих держав, так і цивілізації в цілому.

Як уже зазначалося, сучасне суспільство, з одного боку, не може задовольнити свої матеріальні та духовні потреби (тобто свою безпеку в соціально-економічній сфері), не збільшуючи масштаби суспільного виробництва, що супроводжується зростанням техногенного впливу на біосферу. А з іншого боку, воно змушене оберегти біосферу (тобто забезпечувати свою екологічну безпеку), оскільки від її стану залежить і ефективність виробництва, і комфортність умов життя людей, їхнє здоров'я, і сама можливість існування людини й життя на Землі.

У промисловому виробництві України нараховується 1848 хімічно небезпечних об'єктів, які зберігають, виробляють або використовують близько 273 тис. т різноманітних сильнодіючих отруйних речовин. У народному господарстві України функціонує понад 1200 вибухо- та пожежонебезпечних об'єктів, де зосереджено більше 13,6 млн. т твердих і рідких вибухо- і пожежонебезпечних речовин.

Енергонасиченість сучасних промислових об'єктів сягає колосальних масштабів: типовий нафтопереробний завод потужністю 10-15 млн. т/рік зосереджує на своєму промисловому майданчику від 300 до 500 тис. т вуглеводневого палива, енергоємність якого еквівалентна 3-5 Мт тротилу. Постійно інтенсифікуються технології. Такі параметри, як температура, тиск, вміст небезпечних речовин, зростають і наближаються до критичних. Зростають одиничні потужності апаратів, кількість небезпечних сполук, що в них містяться. Номенклатура продукції хімічних підприємств із передовою технологією, яка забезпечує комплексну переробку сировини, має тисячі позицій, причому

багато продуктів виробництва надзвичайно токсичні. Економічна вигода кластеризації промислових підприємств приводить до створення індустріальних комплексів, у яких знаходяться вузли енергорозподілу, тепло- і газозабезпечення, транспортних магістралей, які, як правило, розташовуються в населених місцевостях [17].

Все це, а також значне зношення основних фондів підприємств призводить до великої кількості аварій на промислових об'єктах України. Необхідність компенсації збитків, пов'язаних з аваріями та стихійними лихами, зумовлює перерозподіл народногосподарських ресурсів, відволікає від вирішення стратегічних завдань формування нової структури економіки ринкового типу.

Потенційно небезпечними, що можуть призвести до катастроф у техногенній сфері цивільного комплексу України, передусім є об'єкти ядерної, хімічної, металургійної й гірничодобувної промисловості, унікальні інженерні споруди (греблі, естакади, нафто- та газосховища), транспортні системи (аерокосмічні, надводні й підводні, наземні), що перевозять небезпечні вантажі та великі маси людей, магістральні газо- і нафтопродуктопроводи. Сюди ж можна віднести також об'єкти оборонного комплексу.

Аварії та катастрофи на зазначених об'єктах можуть ініціюватися також небезпечними природними явищами - землетрусами, буревіями, штормами. Самі техногенні аварії й катастрофи при цьому можуть супроводжуватися радіаційними й хімічними ушкодженнями й зараженнями, вибухами, пожежами та завалами. Виникає синергетичний ефект - стихійні лиха в сучасній техносфері можуть викликати лавину надзвичайних ситуацій. Має місце і зворотний зв'язок - виробнича діяльність може спровокувати природні катастрофи з важкими наслідками.

Отже, аварії на складних промислових об'єктах відбуваються внаслідок різних причин, які можна умовно поділити на дві основні групи: технічні, зумовлені недоліками у використовуваних технологічних схемах або дефектами обладнання, і причини, пов'язані з "людським фактором". Аналіз багатьох аварій показує, що значна їх частка зумовлена неправильною поведінкою операторів та іншого обслуговуючого персоналу. У зв'язку з цим сьогодні поряд із вирішенням завдань щодо підвищення надійності обладнання все більша увага приділяється особливостям поведінки операторів складних технічних систем у надзвичайних ситуаціях.

Неадекватність ситуації, що склалася в забезпеченні безпеки техносфери за існуючого рівня сучасних технологій, турбує вчених. Глобально й системно підходячи до питання безпеки, вони доводять необхідність нової методології її забезпечення, яка є одночасно

науково-технічною та соціально-економічною проблемою. Вони наголошують, що стохастичний розвиток індустріальної та військової інфраструктури набув загрозливих масштабів, розвиток техносфери нашої цивілізації випереджає духовне осмислення тих процесів, які відбуваються, що назріває загальнолюдська криза. Перехід у наукових дослідженнях із забезпечення безпеки людини від концепції “абсолютної” безпеки (нульового ризику) до концепції прийняттого ризику - це якісно новий крок у промисловій безпеці, який свідчить про зародження нового фундаментального напрямку в науці.

Ще одна гостра проблема – дефіцит води. Як свідчать статистичні дані, Україна була і залишається одним із найменш водозабезпечених регіонів Європи. Дефіцит водних ресурсів покривається частково за рахунок транзитного річкового стоку та каналів і водопроводів, які виконують функції міжбасейнового перерозподілу. Створення великих водосховищ на Дніпрі з метою забезпечення електроенергією та водою промислових центрів Криворіжжя і Донбасу, а також зрошення сільгоспугідь Причорномор'я і Криму себе не виправдало й мало негативні наслідки. Було затоплено і виведено із сільськогосподарського обігу понад 500 тис. га родючих земель; близько 100 тис. га прилеглих до водосховищ земель опинилися в зоні підтоплення, а вироблення електроенергії гідроелектростанціями дніпровського каскаду становить менше чотирьох відсотків загальнодержавного обсягу. Масовими стали явища „цвітіння” води й руйнування берегів.

Окрім того, досі не вирішено транскордонні проблеми міжнародного рівня, що стосуються забруднення річковим стоком Дунаю північно-західного шельфу Чорного моря і забруднення Дніпра з територій Росії та Білорусі.

Трагедією українського народу стала Чорнобильська аварія – найбільша екологічна катастрофа техногенного походження. З понад двох тисяч населених пунктів, розташованих у радіаційно забрудненій зоні, було переселено більше 200 тис. осіб. Нині Україна практично самотужки вирішує Чорнобильську проблему. Тому існує реальна загроза екологічній безпеці внаслідок закриття ЧАЕС без необхідного фінансового забезпечення надійного функціонування об'єктів і територій у цій зоні.

Якщо уважно проаналізувати наслідки найбільших втручань у довкілля України, то побачимо, що проблема екологічної безпеки, враховуючи наслідки аварії на ЧАЕС, набула в нашій державі безпрецедентної гостроти. Для її вирішення необхідно розробити наукові засади екологічної безпеки України, методологію забезпечення її практичної реалізації.

Безпека особи

Комуністична модель безпеки не визнавала природних прав людини на безпеку, а тому робила всі спроби поставити їх у залежність від політики держави, визначаючи владу держави всеохопною і не обмеженою правами людини; тобто вона передбачала примат прав держави; контроль держави над громадянським суспільством або його поглинання державою; нехтування приватною власністю як засобом експлуатації людини людиною; контроль держави над сферою науки й освіти, ЗМІ, культурою, мистецтвом тощо.

Конституція України (Стаття 3), визнавши людину головною соціальною цінністю, гарантувала їй збереження основних прав і свобод, однак у ній зовсім не йдеться про безпеку людини. Тільки за умови гарантії безпеки особи можна успішно розв'язувати проблеми забезпечення безпеки суспільства й держави. Майбутнє України безпосередньо залежить від збереження основної національної цінності – людини, якій притаманний фізичний, духовний, психологічний, генетичний й інтелектуальний потенціал, за допомогою котрого держава може подолати всі труднощі.

Проблеми, що стосуються безпосередньо безпеки особи в Україні, часто розглядаються в межах *соціальної безпеки*, що не завжди адекватно віддзеркалює комплекс проблем національної безпеки. Як відомо, такий підхід є логічним віддзеркаленням моделі розвитку суспільства, де людина – тільки засіб економічного зростання, а не його мета. Разом з тим існує інша мораль: саме людина, а не гроші, метали чи нафта, є базовим ресурсом держави. Вона перекликається з думкою про те, що безпека людини навіть більше, ніж право на життя, яке робить його особистою справою, тоді як безпека людини – справа всього суспільства.

Заходи, спрямовані на забезпечення безпеки особи, мають відображати систему її життєво важливих інтересів у політичній, економічній, екологічній й інших сферах. Тому кількісний вимір безпеки людини за допомогою оцінок ризиків смертності як інтегрального показника забезпечення цих інтересів набуває важливого значення. Цьому сприяє розвиток концепції ризику. Вона передбачає кількісне визначення імовірностей настання загроз і їхніх наслідків, оцінку ризику та визначення його допустимих меж, залучення для аналізу проблем безпеки людини математичного моделювання.

Для вивчення впливу зовнішніх шкідливих факторів на смертність людини, встановлення співвідношення природних, техногенних, біологічних і соціальних факторів впливу на безпеку людини за допомогою методів математичного моделювання авторами зроблена спроба

отримати й проаналізувати кількісні оцінки екзогенного та ендегенного ризиків смертності населення України за період з 1980 по 2005 роки, дослідити динаміку ризиків смертності внаслідок впливу зовнішніх шкідливих факторів [10].

Статистичною базою дослідження слугували дані статеві-вікових показників смертності населення України за 1980-2005 рр., надані Держкомстатом України.

Докладний аналіз та кількісне оцінювання ризиків смертності людини в усіх сферах життєдіяльності потребує виокремлення їх за причинами смертності, а саме:

- *екзогенні ризики смертності людини*, спричинені зовнішніми впливами на організм людини;
- *ендогенні ризики смертності людини* як результат вроджених захворювань чи природного старіння.

Оснoву математичної моделі для виділення ендегенної та екзогенної складових ризику із демографічних даних коефіцієнтів смертності населення склав закон Гомперца-Мейкема, який описує залежність інтенсивності смертності від віку для виділених груп населення [29].

Порівняльний аналіз коефіцієнтів смертності населення за віковими групами показав, що останніми роками вони значно знизилися порівняно з 1980 роком для вікових груп (0-4), (5-9) і (10-14) років. Це пояснюється як зниженням числа померлих дітей впродовж року у відповідних вікових групах, так і скороченням середньорічної чисельності населення відповідних вікових груп, тобто низьким рівнем народжуваності. Значно збільшились останніми роками коефіцієнти смертності у вікових групах молодого працездатного населення порівняно з 1980 роком. Це вікові групи (25-29), (30-34), (35-39), (40-44), (45-49), (50-54), (55-59), (60-64), (65-69) років.

Порівняльний аналіз коефіцієнтів смертності *чоловіків* і *жінок* в Україні за 1980-2005 рр. для вісімнадцяти вікових груп показав, що у ранньому дитинстві (0-4 роки) у чоловічого і жіночого населення коефіцієнти смертності високі, причому смертність хлопчиків значно більша за смертність дівчаток. Це стосується і вікової групи 5-9 років, причому коефіцієнти смертності для цих вікових груп зменшуються з віком. У віковій групі 10-14 років коефіцієнти смертності для обох статей починають зростати і значно відрізняються між собою з наступної групи 15-19 років.

Вивчаючи питання про кількісні відмінності щодо смертності чоловіків і жінок, слід зазначити, що кращою мірою порівняння є величина лага, тобто перевищення чоловічої смертності над жіночою, який обчислюється як різниця у віці чоловіків і жінок, що мають од-

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

наковий рівень смертності. Так, в Україні у 2005 році 17-річні юнаки мали рівень смертності 25-річних дівчат, тобто лаг у цьому віці дорівнював 8 рокам. Чоловіки у віці 25 років мають рівень смертності жінок у віці 42 роки, тобто лаг становить 17 років. Далі цей лаг починає скорочуватись і, наприклад, у віці 40 років дорівнює 15 рокам, у віці 60 років падає до 10 років, а у віці 75 років дорівнює 5 рокам. Тобто в Україні перевищення чоловічої смертності над жіночою набуло значних розмірів.

Останніми роками істотно зросла смертність “молодих” чоловіків у вікових групах 40-44 роки, 45-49 та 50-54 роки. Так, якщо у 1990 році коефіцієнти смертності у відповідних вікових групах дорівнювали 6,63 ‰, 10,59 ‰, 14,80 ‰, то у 2005 році вони вже становили 12,07 ‰, 16,61 ‰, 22,90 ‰, тобто зросли відповідно на 45,0%, 36,2% та 35,4%. Це пояснюється значною кількістю нещасних випадків серед чоловіків у різних вікових групах. Крім того, можливо, організм чоловіків передчасно старіє, що в даному випадку є не фізіологічним, а патологічним явищем.

Перевищення чоловічої смертності над жіночою потребує прийняття дієвих заходів з метою призупинити зростання відмінностей у середній тривалості життя за статтю шляхом підвищення тривалості життя чоловіків. Для цього необхідно збільшити витрати на охорону здоров'я, знизити рівень паління та вживання алкоголю, вести постійну агітацію за здоровий спосіб життя.

На рис. 3.2 наведено результати розрахунків ендогенної та екзогенної складових ризику смертності населення різних вікових груп від усіх причин, які свідчать, що характерною рисою цих двох складових для всіх вікових груп, починаючи з 15-19 років, є тенденція до зростання. Тут на вісі абсцис відкладені вікові групи населення в роках, на вісі ординат – інтенсивність смертності населення (кількість смертей/1000 чоловік/рік). Очевидно, що для 9 вікових груп, починаючи з групи 25-29 років і до вікової групи 60-64 років, величина екзогенної складової ризику смертності більша, ніж величина ендогенної складової ризику.

Для всіх інших вікових груп спостерігається інша тенденція: ендогенна складова ризику смертності переважає над екзогенною. Але інтегрально, для всіх вікових груп, ендогенна складова більша за екзогенну і становила у 2005 році 59,4% проти 40,6% від повного ризику смертності. Аналогічна картина спостерігається для всіх інших років. Зазначимо, що характеру змін ендогенної складової відповідає експоненціальний закон зростання.

Аналіз екзогенного ризику смертності населення України відносно до повного ризику показав, що найбільший відсоток екзогенного

ризикіу припадає на 4 вікові групи: 25-29, 30-34, 35-39 та 40-44 роки. Тобто ризик смертності внаслідок зовнішніх небезпечних факторів у цих вікових групах складав у 2005 р. відповідно 66,7%, 68,5%, 66,9%, 67,3%, тоді як ризик, зумовлений внутрішніми біологічними чинниками, у цих вікових групах дорівнював відповідно 33,3%, 31,5%, 33,1%, 32,7%.

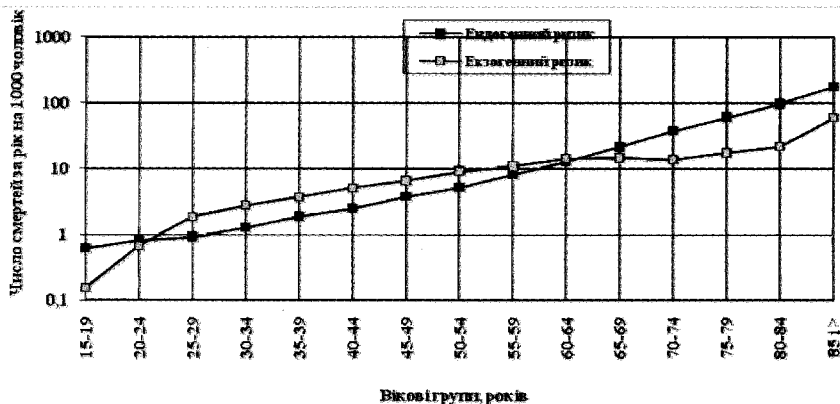

Рис. 3.2. Розподіл за віком ендогенної та екзогенної складових ризиків смертності населення України від усіх причин у 2005 році

Високий відсоток екзогенного ризику мають також вікові групи відносно «молодого» та середнього віку населення. Це групи від 45-49 до 60-64 років. Екзогенний ризик для цих груп коливається у межах 52,6-63,7% від повного ризику смертності у цих вікових групах. Зазначимо, що мінімальні значення ендогенної складової ризиків смертності населення для чоловіків мають вікові групи 30-34 і 40-44 років.

На рис. 3.3 наведений розподіл за віком значень екзогенної складової ризику смерті від усіх причин для чоловічого і жіночого населення України. Для всіх вікових груп, починаючи з 15-ти до 75 років, екзогенна складова ризику смертності чоловіків значно більша, ніж відповідна складова для жінок. Звичайно, для докладнішої інтерпретації необхідно здійснити аналіз, використовуючи більшу кількість даних за тривалий період часу.

Динаміка змін екзогенних ризиків смертності для обох статей та окремо для чоловічого і жіночого населення України за період з 1980 по 2005 рр. наведена на рис. 3.4. Як показали результати розрахунків, екзогенний ризик смертності для чоловіків впродовж усіх років значно пе-

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ревищував жіночий, а починаючи з 1990 року він став помітно зростати. Слід зазначити, що 1986-й був роком найнижчої смертності в Україні за період з 1980 по 2005 рр., що й позначилося на величині екзогенного ризику. Крім того, кривим, що зображають екзогенні складові ризику смертності, притаманний випадковий, хвилеподібний характер.

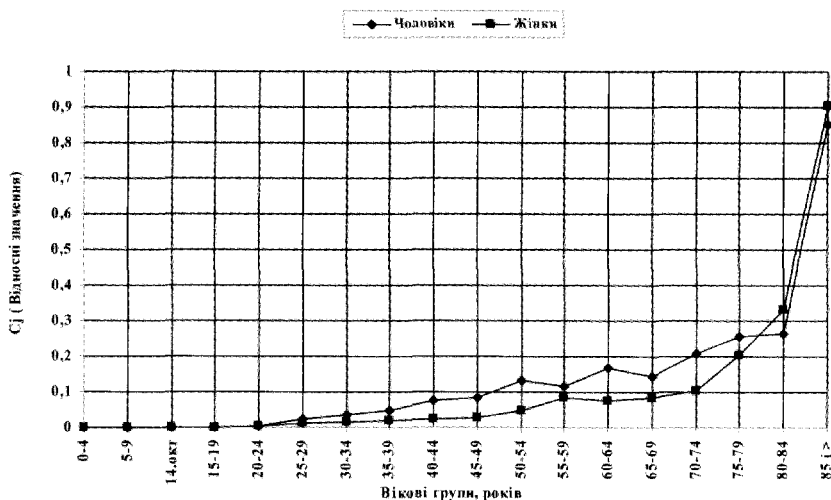

Рис. 3.3. Розподіл за віком екзогенної складової (C_j) ризику смертності від усіх причин для чоловічого і жіночого населення України (1980 – 2005 рр.)

На рис. 3.5 зображено динаміку змін ендогенних складових коефіцієнтів смертності для обох статей та окремо для чоловічого і жіночого населення України за період з 1980 по 2005 рр.

Співставлення величин ендогенних складових ризику смертності за статтю показало, що ендогенні складові як для чоловічого, так і жіночого населення зростають, причому кривим зростання притаманний плавний характер.

На рис. 3.6 показані дані ендогенного та екзогенного ризиків смертності для чоловічого населення України у відсотках від повного ризику смертності чоловіків. Видно, що починаючи з 1986 р. екзогенна складова ризику для чоловіків почала зростати. При цьому, якщо у 1990 році частка смертності від екзогенних причин для чоловіків становила в Україні 24,8%, то у 2005 році вона збільшилася до 40,0%, тобто зросла на 15,2%. Ця тенденція чітко простежується для обох статей і для жіно-

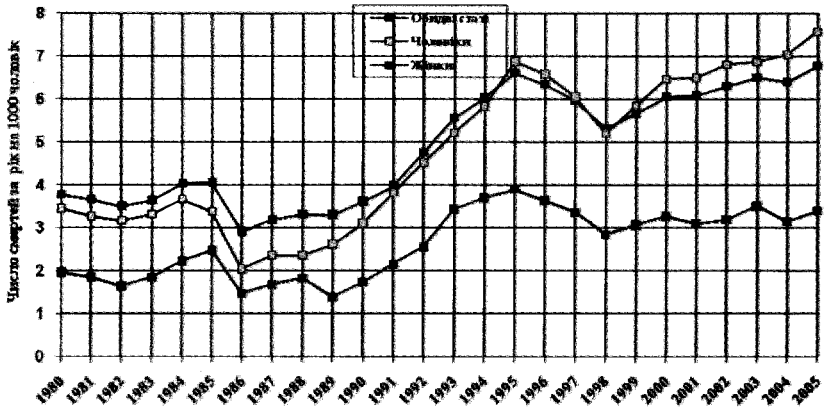

Рис. 3.4. Динаміка змін екзогенної складової коефіцієнтів смертності від усіх причин для чоловічого та жіночого населення, а також для обох статей

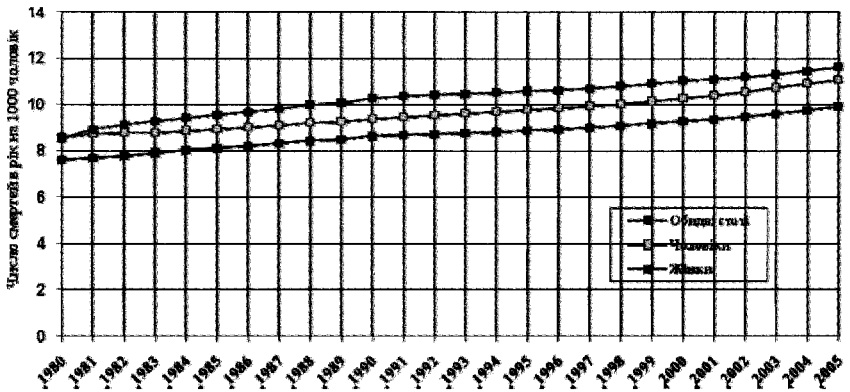

Рис. 3.5. Динаміка змін ендогенної складової коефіцієнтів смертності від усіх причин для чоловічого та жіночого населення, а також для обох статей

чого населення (рис. 3.6), проте зростання екзогенної складової ризику смертності для них почалося з 1991 року.

Причини збільшення рівня екзогенного ризику пов'язані передусім з різкими змінами соціально-економічної ситуації в Україні. Значний внесок роблять також несприятлива екологічна обстановка і наслідки аварії на ЧАЕС.

В цілому для населення України (обидві статі) частка ризику смерт-

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

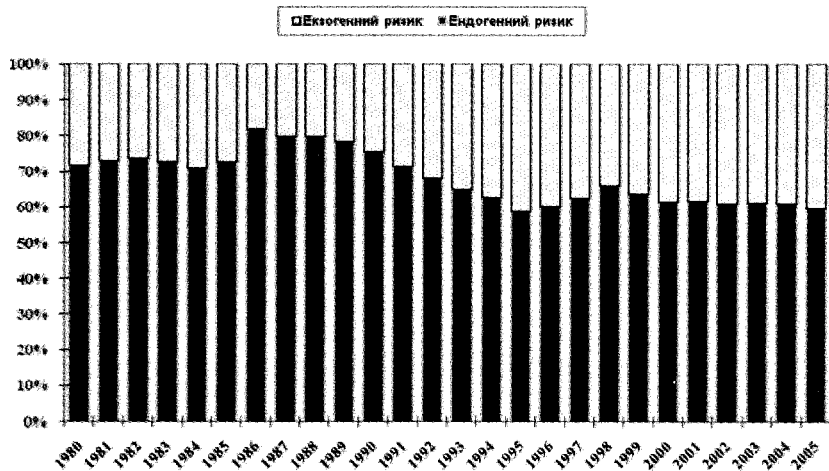

Рис. 3.6. Екзогенні та ендогенні складові (у відсотках) ризику смертності чоловічого населення України (1980 - 2005 рр.)

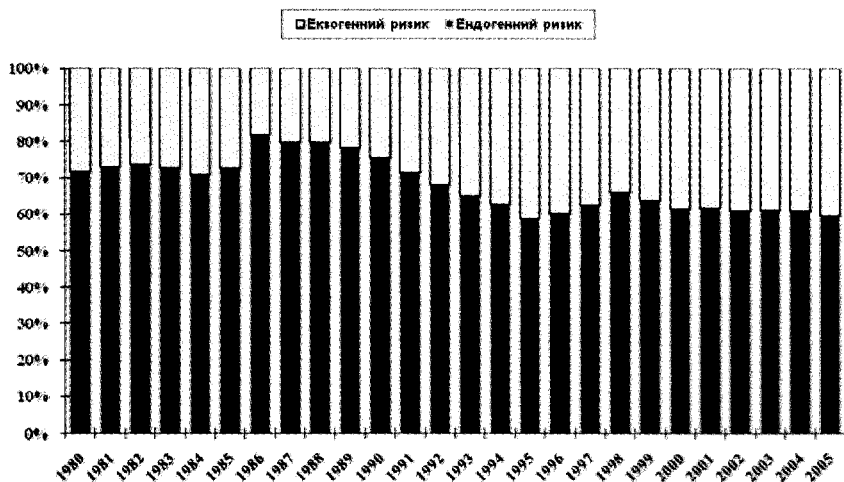

Рис. 3.7. Екзогенні та ендогенні складові (у відсотках) ризику смертності жіночого населення України (1980 - 2005 рр.)

ності від екзогенних причин у 1986 році становила 26,2%, а у 2005 році – 40,6%, тобто зросла на 14,4%, при цьому за цей же період часу окремо для чоловіків вона зросла на 22,1%, а для жінок – на 9,1%.

Отже, виокремлені екзогенні й ендогенні компоненти смертності населення України як для обох статей, так і окремо для чоловічого та жіночого населення свідчать, що починаючи з 1986 року в середньому по Україні рівень екзогенного ризику смертності людей невпинно зростає.

Як показали дослідження, ситуація зі смертністю в Україні залишається вкрай складною, вплив якої на різні сфери національної безпеки держава відчуває вже сьогодні: у війсьній – у зв'язку зі зниженням обороноздатності країни за рахунок поганого здоров'я і низької фізичної підготовки призовників, в економічній – скороченням чисельності трудових ресурсів, в соціально-економічній – зростанням обсягу затрат на соціальні потреби, пов'язані з виплатами по інвалідності тощо.

Зростання екзогенного ризику за останні два десятиріччя потребує негайних заходів держави, відповідних міністерств і відомств з метою створення умов для зменшення дії тих факторів, які негативно впливають на життєздатність і захищеність громадян України. Безпека суспільства й держави має бути заснованою на безпеці кожної особи.

Які ж основні вимоги щодо заходів забезпечення безпеки особи та суспільства? [18; 45]

Перша вимога – це необхідність здійснення заходів, спрямованих на забезпечення безпеки особи. Ці заходи мають бути адекватними загрозам за змістом і достатніми за обсягом для їхнього відвернення. Тобто у підзахисної особи мають бути можливості здійснення життєдіяльності звичайними соціально дозволеними засобами (власними силами, працею тощо).

Друга вимога – необхідність здійснення заходів, спрямованих на забезпечення безпеки особи, заснованих на властивостях соціального характеру. Безпека особи віддзеркалює соціальні відносини між людиною, суспільством і державою, зобов'язаною усунути загрози життєво важливим інтересам особи. Її безпека має бути соціально гарантованою. Прояв соціальних гарантій полягає або в покладанні окремих обов'язків, що стосуються безпеки конкретної людини, на окремі фізичні особи, або на громадські та державні організації. Відмову від надання допомоги людині, яка опинилась у ситуації, що загрожує її безпеці, необхідно розглядати як соціальну бездіяльність. Розподіл соціальних обов'язків щодо забезпечення безпеки людини між фізичними особами, громадськими організаціями та державними органами має враховувати можливості кожного суб'єкта, на якого такі обов'язки покладені.

Таким чином, безпека особи – відносно самостійний блок національної безпеки, який характеризує умови, що захищають інтереси конкретної особи в усіх її індивідуальних проявах. Її предметом є не соціум, а індивід з усіма його властивостями, якостями і відношеннями. Цей захист має бути заснованим на ідеї, що не людина – заради досягнення економічних цілей, а економіка – в інтересах розвитку людини; не людина – заради держави, а створення та використання тих переваг розвитку для особистості, що досягаються завдяки суспільній єдності.

Безпека суспільства

Нинішній стан українського соціуму, з його численними проблемами та невирішеними завданнями, вимагає стратегічної переорієнтації на пошук передусім ефективних механізмів громадської консолідації, захисту прав і свобод кожного з членів суспільства, національних інтересів загалом [40].

Аналізуючи проблеми розвитку українського соціуму останніх років, необхідно відзначити, що ейфорія перших років незалежності, віра в те, що нарешті Україна постане рівною серед рівних у світовій співдружності нації змінилася останніми роками політичною, економічною, соціальною та психологічною апатією у значній частині її громадян, що навіть гірше, ніж страх чи обурення. Президентські вибори 2004 року стали в цьому сенсі як біфуркаційною точкою зміни вектора розвитку українського соціуму, так і висвітлили неадекватність наших уявлень про його природу та механізми самовідтворення.

Важливого об'єднувачого значення може набути *мовний фактор*, який відчутно впливає на процеси консолідації нашого суспільства, але тут є значні проблеми. До державної незалежності Україна прийшла з тяжкою спадщиною – з деформованою мовною ситуацією, спричиненою асиміляційною політикою, що здійснювала як самодержавна Російська імперія, так і комуністичний режим СРСР. Упродовж колоніальної доби було асимільовано значну частину українського населення, передусім у великих промислових центрах східної, південної і частково центральної України [31].

Українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності українського народу, який історично проживає на своїй етнічній території, становить більшість її населення і дав офіційну назву державі. Українська мова є не лише засобом спілкування. Вона зберігає історичну пам'ять, традиції, духовні й культурні здобутки народу, визначає його самобутність і має консолідувати не тільки титульну націю, а й національні меншини у межах своєї держави. Українська мова створює той мовний простір, який є природним середовищем буття нашого

народу, тому відновлення й збереження україномовного середовища на всій території держави є неодмінною умовою її існування [7; 37].

Наразі попри певні позитивні зрушення в культурному просторі зберігається, а часом і посилюється, стійкий мовний дисбаланс. На вітчизняному книжковому ринку, у кінопрокаті, друкованих та електронних ЗМІ, в індустрії розваг російська мова зберігає панівні позиції. Національний продукт на основних ринках культурно-мистецьких благ посідає слабкі позиції.

Українська влада впродовж тривалого часу ігнорувала нагальну потребу впровадження державної програми мовного планування, спрямованого на захист національної мови, зміцнення її авторитету на території України і в світі, розширення її функцій і сфер використання, широкої популяризації створеної на її ґрунті національної культури. Це стало одним із факторів того, що нинішня двомовна ситуація на користь російської мови набула конфліктогенного характеру. Конфлікт породжують не взаємини україномовної та російськомовної частин населення України. Значною мірою він є наслідком політичних маніпуляцій, коли мова використовується як інструмент боротьби за владу.

Так, посилаючись на ратифіковану Україною Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, всупереч 10-й статті Конституції України, низка місцевих органів самоврядування надали російській мові статусу регіональної, хоча ні закон, ні згадана Хартія не містять положень, що регулюють статус мов. Міністерство юстиції України оприлюднило юридичний висновок про порушення місцевими органами самоврядування статей 10, 19, 92 та 144 Конституції України. Посилання на Хартію кваліфіковано як некоректне, таке, що суперечить об'єкту та цілям даного документа. Рішення місцевих органів самоврядування щодо надання російській мові статусу регіональної було опротестоване органами Прокуратури України. Розгляд відповідних позовів щодо незаконності цих рішень триває в судах України, які вже задовольнили кілька з них.

Очевидно, що політичні ігри довкола ідеї запровадження державного чи офіційного статусу для російської мови мають на меті не збереження збалансованої двомовності, а усталення російської одномовності з поступовим витісненням української мови. За таких умов важливою складовою має стати вдосконалення інституційної системи забезпечення мовної політики України, заснованої на широкому суспільному консенсусі та адекватних цілеспрямованих зусиллях усіх гілок влади, громадянського суспільства, інтелігенції України.

Впродовж багатьох віків для українського народу християнські цінності були потужним етнозберігаючим та об'єднуючим чинником. З

часом внаслідок історичних обставин у справі національного становлення цей чинник почав відігравати дезінтегруючу роль. Наразі вельми відчутне протистояння на релігійному ґрунті. Передусім - це внутрішньо-православне, православно-ісламське, внутрішньоісламське, між традиційними церквами і неорелігійними рухами тощо. Найвідчутнішим продовжує залишатися розкол в Українському Православ'ї. Його подолання було і залишається бажаною метою для України.

Потужним фактором, що перешкоджає налагодженню толерантності *конфесійного життя*, залишається високий рівень його політизованості. Постійною практикою для окремих політичних сил стало втягування представників різних церков і релігійних громад у політичну боротьбу. Виборчі кампанії останніх років наочно продемонстрували використання ресурсів церков як інструменту впливу на електоральну свідомість.

Ще одним проявом взаємопроникнення релігії та політики стало створення партій релігійного спрямування: Української християнсько-демократичної партії, Християнсько-демократичної партії України, Республіканської Християнської партії, Партії мусульман України тощо. Особливе занепокоєння викликає стрімкий розвиток радикальних політичних течій, що декларують себе як релігійні рухи. В першу чергу – ісламська партія “Хізб-ут-Тахір” (“Ісламська партія звільнення”), яка заборонена у багатьох країнах Близького Сходу, а в Криму діє на напівлегальних умовах і має значну кількість прибічників; організація мусульман “Табліті Джаамат” (“Товариство заклику”); ваххабітські течії, найбільшою з яких є партія “Аль-Джамаа Аль-Ісламія” тощо.

Намагаються впливати на владні інституції й деякі громадські організації: “Союз православних братств України”, “Православное Отечество”, “Единое Отечество”, окремі протестантські течії, що закликають своїх прихильників активно проникати у владні структури.

Включення конфесійного чинника у політичний процес є перешкодою на шляху єднання української нації. Політизація релігійно-церковного середовища призводить до створення своєрідних етноконфесійних систем закритого типу, між якими виникає атмосфера взаємного протиставлення і навіть ворожості, що вельми негативно позначається на стані національної безпеки держави.

Таким чином, нагальною потребою є вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті, розробка, впровадження у життя ефективного політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

Розгортання останніх президентських (2004 р.) і частих парламентських виборчих змагань значно прискорили процеси структу-

ризації політичного середовища України. Сумний досвід політичного протистояння свідчить про безальтернативність шляху політичної консолідації. Подальша соціально-політична консолідація суспільства найтісніше пов'язана з прискоренням розвитку громадянського суспільства та його інституцій, *політичних партій*. Нині більшість партій замкнуті самі на себе, є незалежними від суспільства структурами, призначення яких зводиться до проведення у владу своїх лідерів і груп або прикриття їхньої комерційної діяльності. Навіть маючи тривалий час своїх представників у парламенті, деякі партії так і залишилися представниками не суспільних верств, а бізнесово-кланових, корпоративних інтересів чи власних політичних амбіцій їхніх лідерів [30].

Таким чином, не маючи власної достатньої соціальної бази, політичні партії в Україні не завжди виконують свою консолідуючу функцію. Водночас існують партії лівої орієнтації, які, використовуючи соціально-економічні та соціальні негаразди, фактично виступають проти Української держави, здійснюваних нею ринкових реформ. Тому на часі пошук політичних, юридичних засад і дієвих правових механізмів піднесення ролі політичних партій у соціально-політичній консолідації суспільства, що ґрунтується на єдиних національних цінностях.

Радянська ідентичність упродовж тривалого часу домінувала у масовій свідомості жителів України, зумовлювала патерналістський характер відносин між соціальними групами та державою, а також їхню лояльність і покірність щодо влади в обмін на мінімальні соціальні гарантії. Це призвело до того, що й досі серед населення переважають споживацькі та перерозподільні настрої. Трудова етика серед маси населення втрачена: добродійність замінюють зв'язки, знайомства і влада, зрештою, примус і насилля, але не повсякденна напружена праця. Творчість як основоположна форма соціального дійства та цінність втратила значення. Джерела ресурсів вбачаються не в інвестиціях або мобілізуючому інтелектуальному потенціалі, а в новому перерозподілі раніше „приватизованих” ресурсів.

Очевидно, що слабка структурованість українського суспільства та незрілість *середнього класу* перешкоджають розвитку індивідуальної активності, відтак губляться специфічні індивідуальні та групові інтереси, а також прагматичного політичного діалогу, коли сторони відстоюють свої усвідомлені інтереси та шукають цивілізовані формальні процедури вирішення неминучих конфліктів цих інтересів.

Вже понад півтора десятиріччя стратифікаційний простір українського суспільства відчуває глибокі, але повільні перетворення. По-

вільні вони тому, що в умовах, коли значні та найбільш вигідні сектори господарства орієнтовані на зовнішній ринок, економіка знову не надто потребує внутрішнього ринку, а отже – і масових міських верств як носія платоспроможного попиту на цьому ринку. В цьому відношенні економіка залишається “напівринковою”, що сприяє консервуванню в Україні архаїчної соціальної піраміди, основа якої залишається слабо структурованою, аморфною. Архаїка соціальної піраміди відгукується архаїкою політичного життя.

За таких умов держава має розглядати *приватну власність* як цінність, що забезпечує баланс інтересів усіх зацікавлених груп суспільства [34]. Власність, що належить представникам середнього класу, має забезпечувати особисту незалежність, свободу індивідуального вибору життєвого шляху, ідеології тощо. Вона покликана консолідувати середні верстви, навчити їх відстоювати свої інтереси, створити притаманну їм політичну культуру та політичну традицію в Україні. І як наслідок певного компромісу можуть з’явитися нові моральні норми, за допомогою яких регулюватимуться відносини всередині суспільства, підтримуватиметься його сталий розвиток і, відповідно, безпека.

Політичний досвід свідчить, що, як правило, *політична еліта*, яка прийшла до влади, намагається законодавчо та нормативно закріпити ту систему цінностей, яку вона визнає і яка, на її думку, здатна забезпечити її стале владне становище. Тому, на думку фахівців Інституту соціології НАН України, головні проблеми України пов’язані не зі станом суспільства, а з її політичними елітами і лідерами, які неспроможні використати той кредит довіри, який вони отримують під час виборів. За таких обставин дивним є не те, що в суспільстві наявні певні розколи, а те, що попри постійні спроби певних політиків капіталізувати цей розкол українська спільнота виявляє достатній запас міцності. Головна лінія розколу всередині українського суспільства пролягає не між українською та неукраїнською (російською) ідентичністю, а між тим розумінням української ідентичності, що в неї вкладають різні верстви населення України.

Для цього сектор безпеки українського суспільства має стати одним із найголовніших чинників політичного, економічного та соціально-культурного прогресу, ключовим елементом підтримки конституційного правопорядку і реального забезпечення прав і свобод кожного громадянина України. Необхідно наголошувати на тому, що розвиток структур і систем національної безпеки завдяки ефективному цивільному контролю має спрямовуватися не на закріплення власних привілеїв чи захист правлячої еліти, а на підтримку і стимуляцію сталого розвитку країни, викорінення корупції та незаконних валютних операцій,

зловживань владою і кримінальних злочинів, виведення економіки з тіні, боротьбу з організованою злочинністю і зловживанням службовим становищем [2; 27; 38].

При цьому *концепція цивільного контролю* – центральний елемент будь-якої успішної стратегії переходу від тоталітарних й авторитарних режимів до відкритого суспільства, заснованого на ліберально-демократичних цінностях. Нині ця концепція стала наріжним каменем розвитку демократичних країн і, особливо, країн постсоціалістичних, у яких відбуваються великі трансформаційні перетворення.

Набуття досвіду цивільного контролю буде більш ефективним у разі врахування досвіду європейських та інших країн в організації парламентського контролю над збройними силами та правоохоронними структурами [8; 13].

Викликає стурбованість перспектива *гуманітарного розвитку суспільства*. Спостерігається зниження рівня освіти та виховання, науково-технічного потенціалу країни, падіння престижу науки, зменшення її фінансування, що призводить до подальшого скорочення наукових кадрів.

Відбувається подальше падіння *суспільної моралі*, поглиблюються процеси девальвації цінностей сім'ї, загострюються ризики *маргіналізації*. В сукупності це заважає розвитку національних цінностей та орієнтирів суспільства та потребує суттєвої активізації гуманітарної політики держави.

Складною залишається ситуація у сфері *етнополітики*, яка потребує нового державного переосмислення, знаходження нового балансу її складових, зміцнення толерантності й лояльності, досягнення цілісності системи культурних й ідеологічних цінностей.

Безпека держави

Стан громадянського суспільства й ефективність взаємодії його структур з політичними інститутами держави визначаються цінностями та орієнтаціями, які зумовлені культурно-цивілізаційним контекстом і безпосередньо пов'язані з домінуючими у масовій свідомості образами ідентичності [20; 46].

Як уже зазначалося, розміри території України, чисельність її населення, потужні промислові ресурси, розвинений аграрний комплекс, високий науковий потенціал, багаті природні ресурси у поєднанні з вигідним географічним положенням дають їй право мати статус, з одного боку, великої європейської держави з відповідними геополітичними та стратегічними орієнтаціями, а з іншого – азійської периферії на межі з Європою. Все це наклало помітний відбиток на сучасну політичну та громадянську культуру в Україні та призвело до певної не-

визначеності в усвідомленні геополітичних пріоритетів як у масах, так і в еліті нашої країни.

Актуальність і гострота даної проблеми пов'язані також із зростанням національної самосвідомості й непростими відносинами з пострадянськими державами, іншими країнами світу, що склалися після розпаду Радянського Союзу, втратою громадянами колишніх життєвих ціннісних орієнтирів. Одночасно різні соціальні й етнічні групи, які дотримуються власної системи цінностей, намагаються через владу закріпити їх на рівні держави. Це призвело до того, що формування стратегії зовнішньої політики України впродовж 17 років незалежності відбувалося в умовах існування протилежних концепцій щодо зовнішньополітичної орієнтації, шляхів і методів утвердження нашої держави у світі.

З одного боку, прагнення України до інтеграції в європейські та євроатлантичні структури безпеки, безумовно, відповідає нашим національним інтересам. З іншого – сьогодні серед вітчизняної політичної еліти, населення немає єдності щодо цього питання. Крім того, намагання України реалізувати стратегію інтеграції в НАТО викликає серйозні побоювання з боку окремих наших сусідів. З огляду на це вельми важливим є дотримання балансу інтересів у трикутнику Захід-Україна-Росія.

Очевидно, що державна політика національної безпеки має запропонувати такі цінності і, відповідно, ціннісні настанови, які були би сприйняті та підтримані не тільки титульною нацією, а й іншими етносами та національними меншинами на шляху утвердження та розвитку української державності. Це мають бути цінності української нації, які одночасно можуть безболісно ідентифікуватися іншими етносами і меншинами як свої та сприятимуть консолідації всього народу України.

Проблема подолання кризи *ідентичності* ще більше посилюється процесами глобалізації, які підтримують індивідуалізацію і атомізацію суспільства і водночас розмивають традиційні основи національної ідентичності, що в цілому суттєво впливає на ідентифікацію окремих осіб і соціальних груп в усіх сучасних суспільствах. Без радикального оновлення власної національно-цивілізаційної ідентичності українське суспільство не буде достатньо інтегрованим і стійким, здатним відповідати на численні виклики сучасного світу, не зможе здійснити повноцінну економічну, соціальну й політичну модернізацію [7; 13].

Крім того, слід пам'ятати, що уявлення про національно-цивілізаційну приналежність і відповідні образи ідентичності безпосередньо впливають на формування політичних орієнтацій, які пов'язані з

масовим сприйняттям місця і ролі України в сучасному світі, відношенням до країн Заходу, західних інститутів і цінностей.

У процесі глобалізації Україна зіткнулася із вкрай гострим протиріччям: з одного боку, потреби становлення і зміцнення державності вимагають інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з другого – процес модернізації соціально-економічної системи потребує найширшої відкритості країни, наслідком чого стає інтенсивне поширення далеко не завжди бажаних впливів з боку інших країн – негативи масової культури, інтернаціональний криміналітет, наркобізнес, низькопробні товари масового споживання тощо [5].

Події 11 вересня 2001 року в США примусили здригнутися весь світ і змінили його. Терористичні атаки досягли своєї мети – призвели до інформаційно-психологічного тиску на все цивілізоване суспільство, здійснили попередження про те, що ніхто і вже більше ніколи не зможе відчувати себе в безпеці, особливо в постіндустріальних країнах. Ступінь загрози тероризму для різних держав є різним. Розглядаючи загрозу *міжнародного тероризму* і проблеми протидії, варто звернути увагу на наявність латентного характеру його прояву в Україні [1].

Діяльність тероризму розповсюджується на цінності, інституції та інтереси держав європейської та євроатлантичної зони безпеки. Ці дії готуються із застосуванням новітніх технологій комунікації, використовуючи легкість переміщення та провадження фінансових операцій. Їм притаманний універсальний характер і вони розраховані на максимум руйнування. Зростання загрози міжнародного тероризму значною мірою зумовлене посиленням імовірності отримання терористами компонентів зброї масового ураження, інформаційною відкритістю сучасного суспільства та його вразливістю, особливо великих індустріальних міст. Подальше розшарування суспільства у низці країн і регіонів на багаті і бідні, економічно розвинуті та слаборозвинуті сприяє розширенню соціально-економічної бази для існування терористичних організацій [23; 28].

Збільшуються масштаби загрози *транснаціональної організованої злочинності*, яка набуває все глобальнішого масштабу і створює реальну загрозу національній безпеці України. Транснаціональна організована злочинність є одним із джерел фінансування терористів. На території країн – членів СНД активно діють організовані злочинні групи, які намагаються контролювати фінансові потоки окремих підприємств і галузей в цілому. Існує тенденція до посилення впливу кримінальних груп на різні види бізнесу не лише в країні, й за кордоном [35; 48]. Простір України, з огляду на її транзитний потенціал, може бути предметом зростаючого зацікавлення організованих міжнародних злочинних груп.

Україна готова до розвитку плідної співпраці у цій сфері з країнами-партнерами та міжнародними організаціями.

Європейський вектор збільшив привабливість України для іноземної робочої сили, що розглядає нашу країну не тільки як транзитний регіон, а і як регіон кінцевої мети. Це призвело до того, що ще одним видом протиправної діяльності в одному ряду із загрозою тероризму та організованою злочинністю стає для України *незаконна міграція* з бідних і слабorozвинутих країн унаслідок конфліктів, які там мають місце, внаслідок появи “держав у стані розпаду”, руйнування доквілля.

Протидія цьому явищу ускладнена тим, що для пострадянських країн воно є відносно новим. Як свідчать експерти, Україну сьогодні перетинає майже 40 шляхів міграції людей, а показник кількості нелегалів, які осіли на території країни, перевищує загальновизнані європейські норми у 20–25 разів і становить від 700 тис. до 1 млн. осіб. Це не тільки загострює проблему зайнятості українців, а й сприяє зростанню “міграційного тиску”, розвитку нелегальної процедури перекидання людей і торгівлі ними. Міграції та демографічні зміни можуть – як свідчить досвід західних держав – викликати в країнах із великим відсотком прибулого населення значні зміщення в традиційних суспільних структурах, а також напруження – суспільні й політичні. З іншого боку, європейська інтеграція України так чи інше означає ширший доступ вітчизняної робочої сили до іноземних ринків праці, а це зумовлює подальше загострення демографічної ситуації та погіршення якості робочої сили в нашій Україні.

Не меншої уваги потребує протидія торгівлі людьми. Про масштабність цієї кримінальної діяльності свідчать матеріали Міжнародної організації з міграції, за даними якої впродовж останнього десятиліття за кордон вивезено півмільйона українських жінок, багато з яких потрапили у сексуальне рабство. Найбільша частина жінок з України переправляється до Туреччини, Греції, Кіпру, Італії, Югославії, Боснії та Герцеговини, Угорщини, Чехії, Хорватії, Німеччини, Об'єднаних Арабських Еміратів, Китаю і Нідерландів.

Підготовка складних високотехнологічних актів тероризму під силу передусім міжнародним терористичним організаціям. Тому загрозою для окремих держав, регіонів, а також – за особливих обставин – для світового порядку стало *неконтрольоване поширення зброї масового ураження та засобів її доставки*. У низці де-юре неядерних держав реалізуються програми, що мають на меті створення потенціалу зброї масового ураження та ракетних систем доставки, тоді як окремі ядерні держави з низки причин неспроможні на належному рівні обмежити доступ до

ядерних матеріалів і технологій, а подекуди навіть здійснюють їх експорт, що призводить до “ланцюгового ефекту” і може спричинити нову гонку озброєнь. Тим самим створюються умови для отримання цієї зброї міжнародними терористичними організаціями, що становить загрозу для міжнародної системи в цілому. Понад те, нівелюється внесок у стабільність Режиму нерозповсюдження держав, що добровільно відмовилися від ядерної зброї, а разом з тим і гарантії, які згадані держави отримали внаслідок таких своїх кроків. Нарешті, у якості ЗМУ використовуються так звані асиметричні засоби, йдеться передусім про “брудну бомбу”, дія якої характеризується невідповідністю об’єктів ураження масштабам і наслідкам ураження, що вимагає повного переосмислення процедур захисту.

Особливе занепокоєння викликають негативні процеси, що відбуваються останнім часом у сфері *котрабанди зброєю*. Зокрема, терористичними організаціями доволі активно використовується одна з нових форм міжнародного воєнно-економічного співробітництва - укладання так званих комерційних контрактів для експорту зброї. У такому випадку виявити кінцевих споживачів зброї досить важко, що створює умови для осідання частини озброєнь або грошових ресурсів у невідомих посередників з недержавних структур. Подібні операції дають можливість терористичним організаціям отримувати фінансування й окремі види озброєння, що можуть бути використані як у зонах збройних конфліктів, так і для здійснення терористичних акцій.

Однією з найгостріших міжнародних проблем залишається *незаконний обіг наркотиків*. Лібералізація економічних, гуманітарних контактів, розвиток міжнародних перевезень і торгівлі значно розширили можливості наркобізнесу. Наркотичні засоби, які раніше використовувалися лише в окремих регіонах, стали відомі й доступні в інших частинах світу.

Геополітичне положення України зумовлює той факт, що кордони нашої країни відіграють важливу і загальновизнану роль у формуванні системи загальноєвропейської безпеки. Розширення Європейського Союзу зумовлює зростання зацікавленості з боку безпекових структур ЄС *станом безпеки кордонів* України, а відтак і зацікавленості та прямої участі у посиленні прикордонного менеджменту. Сьогодні співробітництво на міжнародному рівні, здебільшого, зосереджене на консультаційній допомозі у сфері боротьби з транскордонною злочинністю та іншими видами правопорушень на кордоні. Підвищенню ефективності протидії незаконній міграції, на нашу думку, сприятиме прискорення демаркації та делімітації державного кордону, поглиблення транскордонного співробітництва із суміжними державами.

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розвиток економіки зазвичай забезпечує зміцнення і національної безпеки. Але повільне створення на попередньому етапі базових заasad незалежності України, входження її у світову ринково-конку rentну економіку зміщує можливі загрози нашій державності у площину економічної безпеки. Проте, в Україні досі не створено цілісної системи організації економічної безпеки держави. Вельми недосконала її нормативно-правова база [41; 42; 43].

На законодавчому рівні перелік загроз економічній безпеці, сформульований у Законі України “Про основи національної безпеки України”, був прийнятий Верховною Радою України лише у червні 2003 р. Існують проблеми із затвердженням проекту Стратегії забезпечення економічної безпеки України, який розроблено Кабінетом Міністрів, не розпочато роботу над Національною програмою економічної безпеки.

Нині основними *загрозами економічній безпеці в Україні* є такі [44]:

В *інституційній сфері* – недостатня діяльність гілок влади. Суперечність чинного законодавства та правова неврегульованість широкого кола питань економічного розвитку, зокрема ринкової трансформації економіки, утвердження ефективного конкурентного середовища, незбалансованість кадрового потенціалу та переважання утриманських (у ставленні до держави) очікувань і сподівань.

Деформаційні процеси у відносинах власності засвідчують відсутність в Україні повноцінного ринкового середовища, його інституційного забезпечення.

Деструктивною для економічної безпеки є слабкість судової влади, особливо механізму виконання її рішень. Це створює сприятливе середовище для зростання корупції, дискредитує державну регуляторну політику, сприяє поширенню в суспільстві психології правового нігілізму. На такому тлі формується зневажливе ставлення суб’єктів господарювання до державної влади в цілому.

У *соціальній сфері* занижена (у декілька разів) вартість одного з основних виробничих ресурсів – робочої сили. Як наслідок – низька платоспроможність населення, відсутність стимулів зростання його кваліфікованого потенціалу, нагромадження капіталу, сповільнення технічного прогресу. Глибока диференціація доходів населення унеможливорює утвердження вагомого прошарку середнього класу, критичної межі досягли бідність та безробіття, особливо приховане. У зв’язку з цим накопичується достатньо критична маса конфліктогенності суспільства, його поляризації, яка за несприятливих умов може стати детонатором соціальних потрясінь, економічної дестабілізації тощо.

Загрози фінансовій безпеці. Залишається структурно незбалансованим фінансовий сектор економіки. Низький рівень капіталізації українських банків не відповідає вимогам політики зростання та структурно-інноваційної перебудови національної економіки. Низький рівень розвитку фондового ринку не дозволяє зробити його ефективним інструментом мобілізації інвестиційних ресурсів, а відтак і політики економічного зростання. Зберігається структурна розбалансованість державних фінансів, їхня суто фіскальна спрямованість.

Україна поки що не посіла належного місця в міжнародному русі капіталів, який стає характерною ознакою сучасних міжнародних інтеграційних процесів і матеріальною основою економічного зростання та структурної перебудови.

Тінізація та корумпованість української економіки. Існуючий рівень тінізації економіки досяг тієї небезпечної межі, коли можна говорити про існування системи розширеного відтворення тінювих економічних відносин в Україні. Тінізація економіки є одним з основних чинників, які створюють загрозу національній безпеці й демократичному розвитку держави. Одним із найнебезпечніших наслідків розвитку тінювої економіки є її негативний вплив на зростання корумпованості та криміналізації суспільства. Водночас тінізація економіки, повільні темпи її зниження призводять до викривлення принципів існування громадянського суспільства, формують негативний імідж держави серед міжнародної спільноти, стримують надходження іноземних інвестицій, не сприяють налагодженню торгово-економічних відносин українських підприємств із зарубіжними партнерами, гальмують євроінтеграційні зусилля України.

Структурні диспропорції. Україна отримала у спадщину вельми енергоємний комплекс, суттєво змінити структуру якого за роки незалежності виявилось неможливим. Позначається і висока зовнішньоекономічна орієнтація та критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером і низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості.

На економічній безпеці позначаються критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення, а також неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, відсутність активної державної політики енергозбереження, загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України.

Недосконалість системи інноваційного розвитку. За роки реформ не вдалося створити дієздатних механізмів стимулювання інноваційної

діяльності підприємств та організацій, що призвело до деградації існуючого науково-технічного потенціалу, повільного оновлення продукції виробничого комплексу.

У галузях промисловості, що визначають технічний і технологічний рівень країни, а отже і її інноваційну безпеку, не спостерігається відчутного збільшення виробництва наукоємної продукції. Це призвело до зниження конкурентоспроможності національної економіки загалом.

Негативним чинником для України є вплив науковців і висококваліфікованих фахівців.

Застарілість виробничої інфраструктури. Відпрацювала свій нормативний термін значна частина конструкцій, споруд та обладнання. Десятки років без суттєвого оновлення експлуатується обладнання нафто- і газодобувної промисловості.

Одним з найголовніших питань будь-якої країни, яка прагне приєднатися до Європейського Союзу або вступити до НАТО, є питання *соціально-економічного розвитку*. Успіх членства у цих організаціях залежить від готовності економіки країни до такого серйозного політичного кроку. Для НАТО безпосередньою умовою інтеграції є політична і соціальна стабільність. Досягнення відповідних соціальних стандартів можливе лише за умов суттєвого зростання доходів населення. Середньодушовий дохід країн Євросоюзу становить близько 10 тис. дол. США на рік.

Стосовно України слід відзначити також і гостру необхідність реформ у багатьох галузях відповідно до європейських вимог і стандартів. Наприклад, якщо вітчизняна продукція не відповідає певному рівню якості або якщо не реформуватиметься система стандартизації та сертифікації, санітарного та фінансового регулювання, митна та податкова системи, то, певна річ, ми залишимося економічними аутсайдерами, незалежно від вступу до СОТ або декларування наміру свого вступу до євроструктур. Не реформуючи ці напрями, є імовірність залишитися поза Європою.

Якщо ж порівнювати широке коло показників, наприклад, рівень заробітної плати, зростання валового внутрішнього продукту, то наразі ті тенденції, які склались, є якщо не загрозливими, то принаймні стосовно них виникає багато запитань. Усі згадані показники мають зростати випереджаючими темпами, інакше українська продукція дійсно не може бути конкурентоспроможною в Європі. Якщо проаналізувати величини європейського й українського ринків, то сьогодні співвідношення умовно виглядає як 100:1. Це означає, що наша держава отримує потенційні можливості виходу на ринок, який на два порядки більший, ніж власний. Чи зможемо ми, відкриваючи, наприклад, свій банківський або страховий сектори, мати від цього зиск? Чи готові вітчизняні

компанії вийти на цей ринок? Чи мають змогу вони на рівних конкурувати на цих ринках? Вирішення цих питань має для України справді доленосне значення.

Іншою суттєвою загрозою є забезпечення *енергетичної безпеки* України [15]. Нині вкрай необхідна диверсифікація забезпечення енергоносіями, особливо нафтою та природним газом. Причини цього - дефіцит первинних енергоресурсів, перехід до світових цін на нафту і газ, а також надлишкові виробничі потужності вторинних енергоресурсів, передусім електроенергії та нафтопродуктів. Слід також урахувати високу енергоємність ВВП. Головною ціллю державної політики енергетичної безпеки України має бути докорінна перебудова національного паливно-енергетичного комплексу з використанням передових технологій, підвищення ефективності й забезпечення ринкових умов його діяльності, використання альтернативних видів енергоносіїв. У нашій політиці безпеки ми маємо брати до уваги факт, що світове зростання попиту й цін на нафту вимагає особливої турботи про безпеку регіонів видобутку й транзиту стратегічних видів сировини.

У ХХІ столітті, як вважають експерти, головною ареною змагань стане інформаційний простір. Мета — зміна масової свідомості, уявлень, цінностей як щодо окремих людей, так і стосовно соціальних груп. Теперішні інформаційні технології дають можливість зруйнувати конкуруючу країну, не застосовуючи силу, за умови, коли ця країна не усвідомить загрозу й ризик і не створить дієву систему *інформаційної безпеки*.

Наразі зростає потенційна загроза того, що закордонні спецслужби, а також терористичні, екстремістські угруповання чи організовані злочинні групи можуть вдатися до спроб набуття недозволеного доступу до інформації, що не підлягає розголошенню, зокрема тієї, яка циркулює в рамках союзницької співпраці. Дедалі реальнішими стають для України загрози в телеінформаційній сфері. Зростають загрози спецоперацій, що мають на меті дезорганізацію ключових інформаційних систем урядових інституцій та деяких сфер приватного сектору, які впливають на систему безпеки держави, а також операцій, пов'язаних з доступом до баз даних і впровадженням дезінформаційних заходів [32].

Україна наполегливо працює над зміцненням власної безпеки в інформаційній сфері. Триває процес утвердження свободи слова, розвитку відповідної нормативно-правової бази. Президентом України підписаний та набув чинності Закон України “Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо права на інформацію”, яким змінено, зокрема, положення ч. 3 ст. 277 Цивільного кодексу України щодо права на інформацію щодо негативної інформації та ст. 302 щодо поширення

офіційної інформації. Цими змінами захищені як свобода висловлення поглядів і думок, так і право особи на спростування недостовірної інформації щодо себе або членів своєї родини, а також права юридичних осіб на захист конфіденційної інформації.

Водночас перебіг суспільно-політичних процесів останніми роками виявив низку негативних тенденцій у сфері забезпечення свободи слова. Мають місце факти відновлення в різних формах цензури ЗМІ, перешкоджання виконанню журналістами професійних обов'язків з боку посадових осіб, публічного незадоволення чиновників самим фактом критики на свою адресу.

Невирішеною правовою проблемою залишається ігнорування чинним Законом України “Про інформацію” Інтернет-видань, неврегульованість їхнього статусу як засобів масової інформації. Така ситуація потребує виправлення, журналісти Інтернет-видань мають отримати такі ж права на соціальний захист, акредитацію, журналістські запити тощо, як і решта їхніх колег.

Занепокоєння викликає і відсутність у законодавстві України реальної відповідальності за ксенофобію, розпалювання національної ворожнечі у засобах масової інформації. Ст. 161 Кримінального кодексу, яка регулює ці питання, досі залишається мертвою нормою, оскільки в її чинній редакції доведення прямого умислу щодо ксенофобських дій є практично неможливим.

Це свідчить про незавершеність формування системи захисту професійних прав журналістів, необхідність подальшої розбудови суспільних механізмів захисту свободи слова. Тому актуальним завданням державної політики у медіа-сфері є подальше вдосконалення законодавства про засоби масової інформації, сприяння поширенню у практиці ЗМІ відповідних європейських норм.

Світовий досвід свідчить: якщо держава перебуває на етапі реформування, рівень корупції завжди зростає. Тому *корупція* в Україні, її масштаби, специфіка і динаміка – це наслідок загальних політичних, соціальних і економічних проблем нашої країни, яка зараз переживає докорінну перебудову суспільних, державних і економічних засад [26; 27; 33; 36].

Незважаючи на вжиті останнім часом організаційно-правові заходи щодо протидії корупції, її масштаби поки що залишаються значними. Проведення різних досліджень рівня корупції свідчить, що у свідомості громадян закріпилось уявлення про значне поширення корупції в усіх владних структурах на всіх управлінських рівнях. Більшість опитаних зазначає, що корупція в нашій державі стала звичайним явищем, набула системного характеру, створює загрозу національній безпеці та демократичному розвитку України.

На міжнародному рівні Україна має репутацію достатньо корумпованої країни. Згідно з даними міжнародної неурядової організації *Transparency International*, “індекс сприйняття корупції” в Україні у 2005 році становив 2,6, у 2004 – 2,2, у 2003 – 2,3, 2002 – 2,4 (виходячи з методології дослідження, до країн з небезпечним рівнем корупції належать і країни, де значення індексу є меншим 3,0). У рейтингу рівня корупції у 2004 році Україна посіла 102-е місце, у 2005 році – 107 (із 133).

Значної уваги потребує розвиток оборонної промисловості, яка за існуючими в Україні галузевими напрямками має забезпечувати потреби Збройних Сил в обсягах, достатніх для виконання завдань, що були визначені державою. Це також розвиток провідних галузей промисловості, які роблять значний внесок у валовий внутрішній продукт України, забезпечують відповідний рівень заробітної плати та зайнятості працездатного населення, достатніх для соціальної та економічної стабільності держави.

Сьогодні українська промисловість має можливості випускати лише окремі види кінцевої високотехнологічної продукції оборонного, подвійного та спеціального призначення. Зокрема, це авіаційна продукція, високоточне озброєння, катери і кораблі на повітряній подушці тощо. Тому курс на євроатлантичну інтеграцію України визначає необхідність проведення суттєвих перетворень не тільки у військовій та соціальній сферах, а також реалізацію подальшого *розвитку оборонно-промислового комплексу (ОПК)*.

Російська Федерація нині є головним партнером української оборонної промисловості. Це співробітництво здійснюється в обсягах сотні мільйонів доларів. Однак це лише десятки частини відсотку від нашого загального товарообігу з Російською Федерацією. Тому говорити, що воно суттєво впливає на економіку держави, – суто політичний підхід. З іншого боку, зрозуміло, що для більшості наших підприємств ОПК навіть ті незначні обсяги постачань є принциповими.

Про оборонно-промисловий комплекс ми повинні дбати самі. Якщо ми й надалі залишимо наш внутрішній ринок замовлень на нинішньому рівні, а це 5-7%, то ми фактично продовжуватимемо ту стагнацію оборонно-промислового комплексу, яку сьогодні переживаємо. При цьому ми намагаємося розвивати ОПК за рахунок експортних постачань.

Першочергове завдання полягає в тому, щоб внутрішній ринок для продукції оборонно-промислового комплексу складав приблизно 30-35% від загальної кількості замовлень. Тільки в такому разі будуть створені принципово нові умови, і лише тоді ми зможемо побачити нове обличчя ОПК.

Потребує підвищення *ефективність діяльності органів державної влади України* щодо встановлення повного контролю над ключовими

соціальними, економічними та політичними процесами в державі. Урядові рішення попередньо глибоко не проробляються, не прогноуються їхні наслідки. Звідси їхня низька ефективність. Проголошені пріоритети не доводяться до політичного завершення, нехтуються правила функціонування сучасної ринкової економіки. Очевидно, що однією з найскладніших проблем є формування й налагодження ефективного функціонування урядових структур, формування системи державного управління.

Наразі Україна зацікавлена в подоланні деструктивних процесів глобалізації. Нові глобальні виклики пов'язані передусім з напруженнями та нестабільністю, викликаними міжнародним тероризмом і поширенням зброї масового знищення, а також непередбачуваною політикою авторитарних режимів, явищем “нестабільних держав”, посилення конфліктогенного середовища тощо, котрі значною мірою загострюють загрозу міжнародного тероризму і розповсюдження зброї масового ураження.

Таким чином, сектор безпеки у відкритому демократичному суспільстві стає і має стати в подальшому одним із найголовніших чинників економічного і соціально-культурного прогресу, ключовим елементом підтримки конституційного правопорядку і забезпечення прав і свобод кожного громадянина України. Розвиток системи забезпечення національної безпеки завдяки ефективному цивільному контролю має бути спрямований на підтримку й стимуляцію сталого розвитку країни, викорінення корупції та незаконних валютних операцій, кримінальних злочинів, виведення економіки з тіні, боротьбу з організованою злочинністю і зловживанням службовим становищем.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть основні риси міжнародної демографічної кризи.
2. Назвіть основні риси міжнародної екологічної кризи.
3. Які основні причини світової енергетичної кризи ви можете назвати?
4. Яка основна генеза конфліктності на посткомуністичному просторі Європи?
5. Що таке світова продовольча безпека?
6. Охарактеризуйте основні риси екологічних проблем України.
7. Чи становить смертність населення загрозу національній безпеці України?
8. Чи впливає мовний фактор на процеси консолідації українського суспільства?

9. Яким має бути демократичний цивільний контроль над силовими структурами України?

10. Чи існує баланс інтересів у трикутнику Захід – Україна – Росія?

11. Як ви оцінюєте ефективність діяльності державної влади в Україні?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антіпенко В.* Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. – К.: ЮНОНА – М, 2002. – 722 с.
2. *Барков В., Розова Т., Пищуліна О.* Специфіка громадянського суспільства в Україні // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – 2004. – К.: НІСД, 2004. - С. 170 – 198.
3. *Бауман З.* Глобализация. Последствия для человека и общества. - М.: Весь Мир, 2004. – 188 с.
4. *Бек У.* Что такое глобализация?: Ошибки глобализма - ответы на глобализацию. - М.: Прогресс-Традиция, 2001. - 304 с.
5. *Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г. та ін.* Глобалізація і безпека розвитку. Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. - К.: КНЕУ, 2001. - 733 с.
6. *Боков В.А., Лущик А.В.* Основы экологической безопасности: Учеб. пособие. – Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
7. *Вільсон Е.* Українці: несподівана нація. – К.: Видавництво “К.І.С.”, 2004. – 552 с.
8. *Воєнна безпека України на межі тисячоліть.* – К.: СтилоС, 2002. – 394 с.
9. *Гидденс Э.* Ускользающий мир: как глобализация влияет на мирную жизнь. – М.: Весь мир, 2004. – 120 с.
10. *Горбулін В.П., Качинський А.Б.* Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантик-інформ», 2007. – 592 с.
11. *Глобальное потепление: Доклад Гринпис / Под ред. Дж. Леггета.* -М.: МГУ, 1993. - 272 с.
12. *Грabb М., Вролик К., Брэк Д.* Киотский протокол: Анализ и интерпретация / Пер. с англ. - М.: Наука, 2001. - 303 с.
13. *Дергачов О.* Базові питання національної безпеки України // Безпека та нерозповсюдження. – 2005. - №.1 – С.40 - 45.
14. *Дершовиц А.* Почему терроризм действует. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 256 с.
15. *Енергетична безпека України: Стратегія та механізми забезпечення.* – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.

16. *Картер Э.Б., Перри У. Дж.* Превентивная оборона: Новая стратегия безопасности США. – М.: Наука, 2003. – 230 с.
17. *Качинський А.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.
18. *Качинський А.Б.* Державна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки (пропедевтичний аспект): Наук.-метод. посібник. – К.: Вид-во НА СБ України, 2005. – 117 с.
19. *Койл Д.* Секс, наркотики и экономика. Нетрадиционное введение в экономику. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 383 с.
20. *Коэн Д., Арато Э.* Гражданское общество и политическая теория. – М.: Изд-во “Весь мир”, 2003. – 784 с.
21. *Крисаченко В.С., Мостяєв О.І.* Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
22. *Кулагин В.Н.* Международная безопасность. – М.: Аспект-Прогресс, 2006. – 319 с.
23. *Кулагин В.М.* Мировая политика. – М.: Аспект – Пресс, 2006. – 365 с.
24. *Лебедева М.М.* Мировая политика. – М.: Аспект – Пресс, 2006. – 319 с.
25. *Либ Д., Либ С.* Фактор нефти: как защищать себя и получить прибыль в период грядущего энергетического кризиса. – М.: «И.Д. Вильямс», 2007. – 320 с.
26. *Линсет С.М., Ленц Г.С.* Коррупция, культура и рынки // В кн.: Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 149-166.
27. *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. – К.: «К.І.С.», 2004. – 328 с.
28. *Монбриаль Т.* Действие и система мира. – М.: МГИМО (Университет); РОССНЭП, 2005. – 488 с.
29. *Оцінка й аналіз фонового ризику смертності в Україні / А.Б. Качинський, С.І. Пирожков, Г.А. Хміль.* – К.: НІСД, 1998. – 67 с.
30. *Паламарчук В.М., Швед В.О.* Умови та механізми соціально-політичної консолідації суспільства // Стратегія розвитку України: теорія і практика. – К.: НІСД, 2002. – С. 85-91.
31. *Парахонський Б.О.* Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект). – К.: Вид-во НІСД, 1993. – 43 с.
32. *Петрик В.М., Кузьменко А.М., Остроухов В.В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навч. посіб. / За ред. В.В. Остроухова. – К.: Росава, 2007. – 496 с.

33. *Порта Д., Ванучі А.* Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. – К.: «К.І.С», 2006. – 302 с.

34. *Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія.* – К.: Знання України, 2005. – 498 с.

35. *Робинсон Дж.* Всемирная прачечная: Террор, преступления и грязные деньги в оффшорном мире. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 540 с.

36. *Роуз-Екерман С.* Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни. – К.: «К.І.С», 2004. – 296 с.

37. *Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П.* Національна безпека України: теорія і практика. – Хмельницький, Київ: Вид-во «Кондор», 2007. – 616 с.

38. *Ситник П.* Проблеми формування ідеології національного розвитку України // Стратегія розвитку України: теорія і практика. – К.: НІСД, 2002. – С. 113–124.

39. *Скотт Дж.* Благими намереннями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. – М.: Университетская книга, 2005. – 576 с.

40. *Степико М.Т.* Соціум, суспільство, спільноти: загальне та особливе. – В кн.: Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

41. *Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка.* – К.: Фенікс, 2007, т. 1. Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – 544 с.

42. *Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка.* – К.: Фенікс, 2007, т. 2. Інноваційно-технологічний розвиток економіки / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – 564 с.

43. *Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка.* – К.: Фенікс, 2007, т. 3. Конкурентоспроможність української економіки / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – 556 с.

44. *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) "Шляхом Європейської інтеграції"* / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 416 с.

45. *Тер-Акопов А.А.* Безопасность человека (теоретические основы социально-правовой концепции). - М.: Изд-во МНЭПУ, 1998. - 196 с.

46. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - 750 с.

47. *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива.* - К.: НІПМБ, 2001. - 624 с.

48. *Филлипс Т.* Контрафакт. Шокирующие подробности криминальных рынков. - М.: Вершина, 2007. - 280 с.

49. *Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрею Э. и др.* Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура. - М.: Прогресс, 2004. - 576 с.

50. *Хоффман Б.* Терроризм - взгляд изнутри. - М.: Ультра Культура, 2005. - 264 с.

51. *Цыганков П.А.* Теория международных отношений. - М.: Гардарики, 2004. - 590 с.

52. *Яцик А.В.* Екологічна безпека в Україні. - К.: Генеза, 2001. - 216 с.

РОЗДІЛ IV

СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

4.1. Аксиологічні залежності у сфері національної безпеки України

Система національної безпеки є функціональною і відображає процес взаємодії цінностей, інтересів і цілей особи, суспільства, держави та загроз, що впливають на стан національної безпеки, умови їх виникнення та розвитку.

Національні *цінності*, *інтереси* і *цілі* відносять до основних рушійних сил системи національної безпеки, таких її елементів, що визначають її зміст, характер, конфігурацію та спрямованість. Складові цієї тріади за всієї їхньої важливості та безумовного взаємозв'язку не рівнозначні. В їхній ієрархії перше місце належить національним *цінностям* як найменш рухомому і найстабільнішому елементу системи. Цінності формуються впродовж історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства, відповідають геополітичному спрямуванню країни. Національні *інтереси* – елемент порівняно динамічний, що формується на базі національних цінностей під впливом довгострокових тенденцій суспільного розвитку. Національні *цілі* – найбільш рухомий елемент. Вони визначаються національними інтересами з урахуванням внутрішньої і міжнародної обстановки.

Отже, основним тут є поняття «цінності». Як наукова категорія «цінність» починає розглядатися на початку 60-тих років XIX століття. Виникає теорія цінностей, яка з перших десятиліть XX ст. виокремлюється в теоретичну дисципліну - *аксіологію* (від грецьк. *axios* - цінність та *logos* - вчення). Вчення про цінності після праць Г. Лотце стає філософською теорією, яка має на меті з'ясувати якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей.

Україна визначила свої довгострокові цілі та пріоритети в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції. Проголошений керівництвом країни курс на розбудову правової, демократичної держави та громадянського суспільства стверджує орієнтацію суспільства на європейські демократичні цінності.

Історична й культурно-цивілізаційна зумовленість і водночас реальна можливість просування обраним стратегічним курсом є принциповою основою подальшого демократичного розвитку українського суспільства. Цей розвиток має здійснюватися на основі національних

цінностей, органічно вплетених у контекст європейських і загальнолюдських цінностей. Останні є вищим критерієм формування індивідуальних та колективно-групових цінностей, оскільки є необхідною умовою існування людського суспільства, зокрема й тих інтеграційних процесів, що сьогодні відбуваються у світі [10].

Однак, як показує наш недавній досвід кризового розвитку, різні прошарки населення, особливо в регіональному вимірі, керуються досить відмінними, а іноді й суперечливими ціннісними настановами, що ставить під загрозу єдність суспільства та майбутнє незалежної України. Тому вироблення консолідованого розуміння спільної для нашого суспільства системи цінностей стає нагальною потребою та необхідною умовою подальшого розвитку держави й суспільства. Від відповіді на стратегічне запитання: *«Які національні цінності треба захищати?»* залежить і те, якою саме має бути система національної безпеки в Україні та якою мірою можна визначити рівень її достатності.

У радянській науці теоретичній розробці категорії «національні цінності», дослідженню їх змісту, механізмів реалізації та захисту приділялося мало уваги. У марксизмі цінність розглядалася як один з аспектів пізнавально-практичної діяльності, як зовнішня форма прояву відносин між суб'єктом та об'єктом. Її ототожнювали з поняттями блага, корисності, необхідними для людини та суспільства властивостями речей і предметів оточуючого світу. Разом з тим поняття національних цінностей у радянських нормативно-правових актах практично було відсутнє.

В науковій літературі, присвяченій дослідженню категорії «цінність», вона трактується або як об'єктивна властивість речей, що міститься в їхній власній природі, або як предмет зацікавленості окремих суб'єктів [16; 24; 28].

Цінність - це критерій і спосіб оцінки значимості об'єктів і явищ оточуючого світу для людини і суспільства, які виявляються в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках. Цінність об'єкта визначається не тільки його властивостями, а й особливостями відношення до потреб та інтересів людини. Основною характеристикою цінності є значення і зміст, які надаються певним об'єктам природи, матеріальним і духовним благам. Речі, явища стають цінностями, оскільки вони входять до сфери людського існування, діяльності.

Найпоширенішим визначенням цінності у вітчизняній літературі залишається її розуміння як суб'єктивної значущості певних явищ реальності, тобто їхньої вагомості для потреб людини і суспільства. Існують принаймні два типи цінностей: ті, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, і ті, які, навпаки, надають

сене існуванню людини. Безсумнівно, що демократичні цінності, які є орієнтирами людської свідомості, належать саме до другого із зазначених класів.

Але загалом переважає думка, що національні цінності – це наявні чи ідеальні, матеріальні, соціальні й духовні блага, що задовольняють потреби й інтереси людей і сприяють прогресивному розвитку особи, суспільства і держави.

Тому можна погодитися з таким визначенням категорії *«національні цінності»*: це переконання, моральні настанови, стандарти й більш специфічні норми, котрі впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, впливаючи на їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) і прийнятних засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення [6; 26].

Фахівці нараховують десятки, навіть сотні видів цінностей. Але найбільш загальних, базових цінностей, які складають основу ціннісної свідомості людей і так чи інакше впливають на їхні вчинки, не так багато.

Природні цінності пов'язані з тим, що безпека особи знаходиться в тісному зв'язку з потребами харчуватися, одягатися, мати житло, брати участь у діяльності, продовжувати рід, тобто з діяльністю, яка забезпечує її нормальні умови життєдіяльності.

У випадку, коли матеріальні чи ідеальні об'єкти є фокусами спрямувань, бажань окремих соціальних груп чи осіб, вони можуть бути соціальною цінністю. Система соціальних цінностей є основою культури. Вона нормативно визначає характер соціальної діяльності людей. Соціальні цінності мають подвійну природу: вони включені в процес функціонування і розвитку даної суспільно-економічної системи і їм притаманний об'єктивний характер, а з іншого боку, вони мають суб'єктивні риси, будучи забарвлені емоціями, почуттями.

Соціальні цінності поділяються на *матеріальні* й *духовні*. До матеріальних належать матеріальні блага, а до духовних – досягнення пізнання, науки, культурні явища, мистецтво. Духовні національні цінності є засобом консолідації інтересів різних соціальних груп, утворюють загальну спрямованість соціалізації особи в конкретному суспільстві.

Формуючись у певний історичний період, національні цінності продовжують існувати, видозмінюватися разом зі зміною поколінь людей. На формування специфічного характеру саме українських національних цінностей суттєво впливає низка факторів. Передусім, це стосується *геополітичного розташування України*, яке по-своєму уні-

кальне. Наша країна знаходиться на межі двох цивілізацій – західно-європейської та східнослов'янської, створюючи своєрідний міст між Сходом і Заходом.

Природно-географічні та кліматичні чинники відіграють важливу роль у формуванні українських національних цінностей. Територія українського етносу включає вельми розмаїті еколого-географічні райони – лісові (Полісся), гірські (Карпати, Крим), лісостепові (Центральна Україна), степ (з елементами напівпустелі) (південь України), латеральні й дельтові екосистеми (Чорне та Азовське моря, гирла великих рік). Україна розташована у зоні помірних широт, у межах якої виокремлюють атлантико-континентальну й континентальну кліматичні області. Кліматичній зоні з рисами субтропічного клімату відповідає Південне узбережжя Криму. Майже всі основні річкові басейни (за винятком Південного Бугу) належать до міжнародних водних басейнів, що зумовлює активність транскордонних водно-екологічних відносин і необхідність прискореного розвитку басейнового управління водними ресурсами. За індустріальної доби досить важливим є також ресурсне багатство того чи іншого регіону України (якість ґрунту, корисні копалини, нафта, газ, ліс тощо). Особливості регіону визначають спосіб життя населення, його етнокультурні риси, що відіграє неабияку роль у визначенні місцевих регіональних інтересів і може бути потенційним джерелом міжрегіональних суперечок.

Чи не найболючішим чинником українських національних цінностей є *демографічний*. В умовах існування України у складі СРСР геноцид, сутність якого визначається цілеспрямованим нищенням людей певної національності, набував різних форм – від фізичного усунення значної частини населення, власне – окремих соціальних груп (інтелігенція, військові, заможні селяни та інші) до відчуження людності від її питомих духовних цінностей (русифікація, пограбування музеїв, ліквідація автентичних духовних інституцій, національної церкви, освіти). Крайнього виразу геноцид набув у формі голодомору – свідомого, цілеспрямованого позбавлення людей елементарних засобів існування. Три голодомори – 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 років та інші катаклізми першої половини ХХ століття забрали життя до 15 млн. українців, що завдало непоправної шкоди як культурному, так і генетичному здоров'ю нації [11].

Під час Другої світової війни в окупованій Україні було знищено понад 5 млн. цивільного населення та військовополонених. Загальні втрати України у Другій світовій війні, мабуть, наближаються до 20 млн. чол. (з урахуванням втрат єврейського населення). Лише у 1962 р. було перевершено довоєнний рівень населення (42,1 млн.). Під час

освоєння цілинних і перелогових земель у 1953-54 рр. з України виїхало понад 1,5 млн. осіб. Тривожні демографічні процеси спостерігаються в Україні й останніми роками внаслідок трудової міграції за кордон і зменшення народжуваності [10].

Верховна Рада України, усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими й наступними поколіннями українців і визначаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утверджуючи в суспільстві нетерпимість до будь-яких проявів насильства, у статті 1 Закону України «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» визнала його геноцидом українського народу.

Природні багатства України дають їй можливість стати гідним європейським партнером. Але тут необхідно звернути увагу на роль олігархічних сил, що базується на злитті власності та влади. Формально вони декларують ліберальні цінності й цілі, але насправді орієнтуються на високомонополізовану корпоративну економіку. Господарі крупного капіталу вельми зацікавлені в максимально вільній експлуатації природних ресурсів, що складають основу їх капіталу. Головне для них - зберегти й надалі за собою право присвоювати переважну частку прибутку від продажу природних ресурсів. Тому державна політика національної безпеки має розробляти такі механізми та засоби, щоб із часом Україна не перетворилась у формально демократичну, але не досить сильну державу, фактично керовану олігархічним капіталом.

Але хоча природа і є істотним чинником формування національних цінностей, це не означає, що вона їх повністю детермінує. З розвитком індустріального, а в наш час і постіндустріального суспільства утворення цінностей все більше віддаляється від природних компонентів і переноситься у площину соціокультурних та інтелектуально-інформаційних.

Останніми роками фахівці з проблем національної безпеки приділяли значну увагу теоретичному опрацюванню категорії «*система національних цінностей*». Це пояснюється розумінням того, що вона є наріжним каменем формування інтересів як особистості, різних соціальних спільнот, так і держави. При цьому особлива увага приділялася проблемі класифікації цінностей, висвітленню їхньої ролі щодо забезпечення національної безпеки.

Сучасна доба – період інтенсивних світових глобалізаційних процесів, ціннісна сторона яких полягає в інтенсивному обміні інформаційними, матеріальними й духовними благами, що утворені й утворюються в локальних спільнотах людей. Водночас посилюється значення загальнолюдських начал у ціннісному багатстві світу, які створюють передумови для нового етапу розвитку цивілізації. Все це загострює

проблеми, пов'язані із зростанням ролі загальнолюдських цінностей, тобто значимих для всього людства, людського суспільства в цілому як суб'єкта історичного розвитку. Тому серед основних **цінностей особистості** передусім виокремлюють *загальнолюдські – індивідуалізм, патріотизм, права та свободи людини, право приватної власності, миролюбність, толерантність, працьовитість, повага до сім'ї тощо.*

За таких умов українські національні цінності органічно вписуються у систему загальнолюдських цінностей. Адже для формування особистості громадянина однаково важливі як національні цінності, так і загальнолюдські, які гармонійно інтегрують особистість не тільки в суспільство нашої країни, а й у світове співтовариство. Тільки вони є передумовою стабільного миру як у самій державі, так і між державами взагалі.

Серед основних **цінностей суспільства** ми вирізняємо *добробут, соціальну справедливість, міжетнічну та міжконфесійну злагоду, ліберально-демократичні традиції, матеріальні й духовні надбання.*

Нині визнано, що система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави, дає змогу усвідомити мету нації. Їх утрата може призвести до зникнення нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Тому **цінності держави** включають всю гамму умов, що зобов'язані зберігати цінності індивідуальні, групові і в цілому суспільні. До них належать *природні ресурси, територіальна цілісність, державний суверенітет* у всіх його аспектах, *суспільний та конституційний лад, національна безпека, система міжнародних зв'язків.*

Система національних цінностей будь-якої країни не є незмінною. Вона формується в процесі розвитку суспільства. Часові рамки її існування не завжди співпадають з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві. Звичайно, запропонований список базових національних цінностей українського соціуму можна подовжити чи скоригувати, але він узятий нами за основу як інтегральна оцінка суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і нинішніх поколінь нації.

Людина, людська спільнота виокремлюють у свідомості набуті знання й оцінюють їх з позицій потреб, інтересів та ідеалів. Внаслідок цього одні цінності стають для людини більш значимими, а інші - менш, утворюючи ієрархію цінностей, які необхідно оцінити. Таким чином, система національних цінностей передбачає:

- цілісність структури цінностей, що має місце на будь-якому рівні (індивідуальному, суспільному чи державному), де вони жорстко ранжовані за ієрархічним порядком значущості або, точніше, за приблизним показником деяких цінностей, що мають більшу вагу, ніж інші;

- те, що така система, зазвичай, буває відносно стабільною або ж повільно змінюється і здатна впливати на загальний процес вироблення державної політики й на конкретні варіанти вибору рішень у сфері національної безпеки.

В літературі, присвяченій проблемі оцінок, аксіологічні значення диференціюються насамперед на *загальнооціночні* та *частковооціночні*. Перші передаються словами «добре» – «погано» («краще» – «гірше») або відповідними синонімами. Оцінки «добре» – «погано» висловлюються відносно сталої соціокультурної норми і лише при співставленні з нею мають сенс. «Добре» – це відповідність нормі. «Погано» – суть відхилення від норми.

Частковооціночні аксіологічні значення стосуються окремих рис, сторін, ознак об'єкта в певному ракурсі, тому вони є більш значимими та різноманітними. Група частковооціночних суджень включає в себе три підгрупи категорій. Перша – сенсорні оцінки, які поділяються на два розряди: сенсорно-смакові, або гедоністичні і психологічні. Друга підгрупа – оцінки сублімовані, або абсолютні. Тут також є два розряди: оцінки естетичні та етичні. Естетичні засновані на синтезі сенсорних і психологічних оцінок. Етичні припускають наявність норми, якою є гуманність у відносинах між людьми, повага честі й гідності особи.

Оцінки, які належать до третьої підгрупи, називають раціоналістичними. Вони виникають і формуються у процесі й під впливом практичної діяльності людини.

Раціоналістичні оцінки є найбільш відповідними в ґрунтовних політико-теоретичних дослідженнях. Тому для визначення відносної значимості національних цінностей авторами була побудована спеціальна система критеріїв матриці пріоритетів, де, на відміну від багатьох інших, аналізувалися цінності, які існують переважно в масовій свідомості громадян країни (див. рис. 4.1), а не ідеї та побудови різних систем національних цінностей, які пропонуються представниками інтелектуальної еліти або політиками.

Насамперед слід зазначити, що головною рисою сучасних українських національних цінностей є відсутність серед них певних чітко окреслених і загально визнаних цінностей. Це зумовлено перехідним етапом історії України. Адже проблема формування системи цінностей, як правило, виникає в періоди розпаду культурних традицій та ідеологічних засад суспільства.

Можливо, чіткої структури системи національних цінностей не має жодна нація чи соціальна група. Адже панівні в кожному окремому суспільстві цінності є результатом жорсткого суперництва й компромісу.

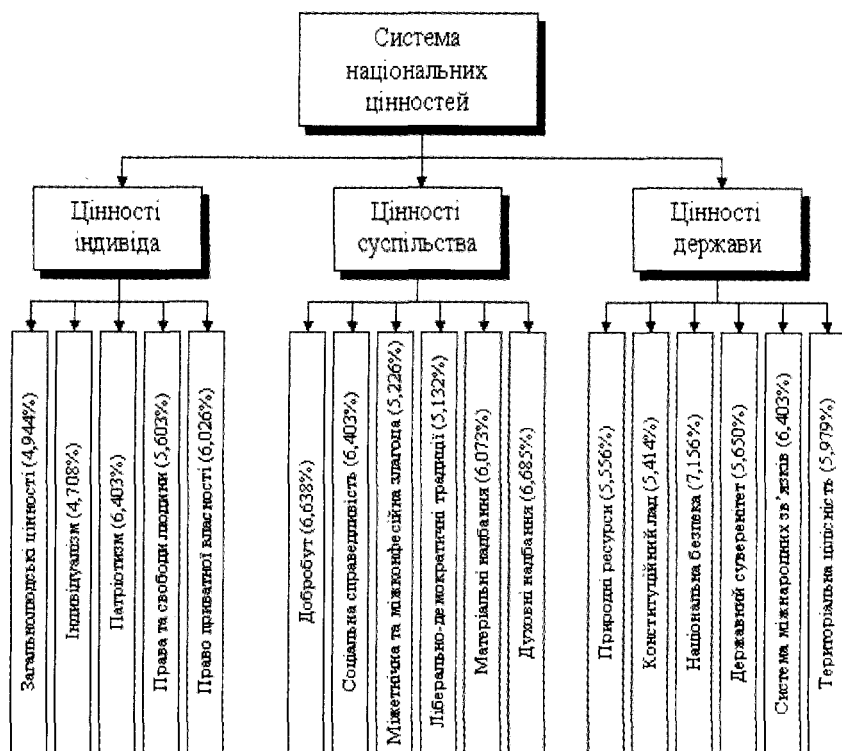

Рис 4.1. Кількісні оцінки українських національних цінностей (% від загальної кількості балів)

Водночас результати досліджень засвідчують, що український народ має свою систему національних цінностей, які можна умовно розділити на три групи:

- *ціннісне ядро системи національної безпеки України (СНБУ)*, яке можна охарактеризувати як домінуючу в суспільній свідомості групу цінностей, що можуть інтегрувати спільноту в одне ціле. До них відносяться національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм, соціальна справедливість (39, 6%);

- *структурна група цінностей СНБУ* – це область найбільш інтенсивного прояву ціннісних конфліктів між особистостями та соціальними групами, а саме: матеріальні надбання, право приватної власності, державний суверенітет, право на свободу людини, природні ресурси, конституційний лад (34,4 %);

• система цінностей формується і трансформується в процесі розвитку суспільства, але часові масштаби їх існування не співпадають з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві. Тому до *периферійних цінностей* СНБУ ми віднесли решту цінностей (26%). Можливо, їх відмінною рисою є більша стабільність за рахунок рис, успадкованих від попередніх пластів національної культури.

Серед зазначених нами найважливіших цінностей національна безпека посідає перше місце (7,156%), випереджаючи духовні надбання, добробут, систему міжнародних зв'язків тощо. Можливо, це підтверджує той факт, що подібні показники ранжирування є суб'єктивними, але при оцінці пріоритетів цінностей ця система як складова теорії національної безпеки може існувати лише за умов, коли поняття буття розділяється на два елементи: реальність і цінність, як об'єкт різноманітних людських бажань і прагнень.

Це пояснюється тим, що за відсутності в українському суспільстві консенсусу щодо базових цінностей і цілей світ видається потенційно небезпечним. Окрім того, ситуація ускладнюється низьким рівнем довіри до владних структур. Захист може гарантувати тільки належність до «своїх». Саме тому основоположною нормативною моделлю поведінки людини та суспільства в Україні є безпека та виживання.

Очевидно, що найпершим завданням влади має стати створення потужних стимулів для поліпшення системи базових показників безпеки людини, суспільства й держави. В такому разі ця цінність не тільки може суттєво впливати на специфіку суспільства, а й на національний спосіб життя, що є найбільш поширеними й усталеними формами індивідуальної та соціальної поведінки, життєвого устрою, звичаїв тощо.

Але, зважаючи на євроінтеграційні наміри нашого суспільства, треба зазначити, що поняття цінності в різних напрямках західної соціології характеризується соціальною суб'єктивністю, яка відрізняється від суб'єктивності індивідуальної. Воно не переходить за рамки суб'єктивності: світ цінностей оголошується позаособовим і надособовим. Людина лише пристосовується до наявної системи цінностей і залежно від цієї системи вона будує свою поведінку. Цінності задаються людині соціально. Звідси зрозуміле звертання до цінностей як до символів культури, її головних значень. Сама соціальна система визначається ієрархією і функціонуванням цінностей. Тобто цінності розглядаються як єдиний фактор соціалізації.

При цьому важливого значення набуває *ціннісна орієнтація* — це вибіркове відношення людини, суспільних груп до матеріальних і духовних цінностей, система установок, переконань, переваг, які виявляються в їхній поведінці.

Визначальною та найвищою цінністю для людини є вона сама та її життя. У Конституції України зазначено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю». Таким чином, особистість є базовим елементом усіх підсистем, які утворюють систему національної безпеки, а самозбереження, зміцнення та примноження національних цінностей є головною запорукою й одночасно гарантом стійкості цієї системи.

Цінність також є фундаментальною нормою, що дає змогу людині здійснити вибір позиції, вибрати лінію поведінки в життєво значущих ситуаціях. Видається, що українське суспільство нині наближається до якісної межі, коли норма й патологія стали взаємозалежними та взаємопроникними. Відомий російський соціолог О. Яницький, описуючи такий стан, зазначає [30]: «Якщо диплом фіктивний, а довідка про стан здоров'я та роботу – липова», а сама робота і побут – «з подвійним дном», то хто в такому випадку «Я»? Здоровий і хворий, справедливий і злодій, законслухняний громадянин і член кримінального угруповання – і це все одночасно? Людина не може довго жити подвійним життям, залишаючись цілеспрямованою особистістю. Настане час, коли ця двозначність проникне всередину людського «Я» та розколе його. Але такий стан не може тривати довго, коли йдеться про діяльні й активні особистості. В такому разі «сухим залишком» виявляється знову ж таки «беспредел», але «беспредел» внутрішній, як відмова від нормальної трудової етики та загально визнаних моральних норм».

Методологічно соціологія базується на думці, що загрози та ризик є результатом еволюції суспільної системи, поступовим накопиченням нею негативних змін. Тому аналіз ризику й соціологічні дослідження наводять на думку, що українське суспільство відповідає всім ознакам *«суспільства ризику»* [2].

В Україні - це результат нашого радянського минулого, його «рудиментарний залишок». Нинішній стан безпеки людини в Україні розвінчує головну ілюзію минулого сторіччя: достатньо спочатку створити «наддержаву», підпорядкувавши цьому зусилля всього суспільства, а вже потім, залежно від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам деякий обсяг їхніх природних прав і свобод, а також особисту безпеку.

Результати аксіологічних досліджень переконують, що основним лейтмотивом політики національної безпеки України має бути: **«Від «суспільства ризику» - до громадянського суспільства»**.

В інтересах соціальної стабільності офіційна система цінностей має максимально віддзеркалювати систему цінностей, яка встановлена в суспільстві [18; 19]. Для цього правове закріплення існуючих у суспільстві цінностей держава реалізує через включення відповідних норм у

законодавчі акти, зокрема в Конституцію. Тим самим система національних цінностей отримує офіційний статус.

Як відомо, у вступній частині Конституції України викладені наші національні цінності. Серед них: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; зміцнення громадянського миру і злагоди на землі України; право на самовизначення; любов і повага до Батьківщини; суверенна державність України; стійкість її демократичних засад; благополуччя та процвітання держави; відповідальність за свою Вітчизну перед нинішнім і прийдешніми поколіннями.

Зміни геополітичної та історичної реальності внаслідок розпаду СРСР привели до пошуку нової об'єднуючої ідеї, нового історичного вибору, нової системи цінностей. Як зазначають різні дослідники, ринкових ідей, демократії, прав і свобод людини виявилось недостатньо. Вони втрачають свою привабливість і мобілізуючу силу. Без інтегруючої *національної ідеї* побудова незалежної, самостійної держави значно ускладнюється.

Тільки національні цінності можуть бути стійким фундаментом для гармонізації інтересів людини, сприяння стабільності суспільства й сталого розвитку держави. Тому провідною ідеєю державної політики національної безпеки України має бути теза про необхідність активізації зусиль, спрямованих на політичну консолідацію громадян України на базі спільних національних інтересів та культурних цінностей, на збереження національної злагоди та миру, подолання існуючих суперечностей і досягнення належного рівня життя, який відповідатиме потребам і прагненням громадян країни.

Тому серед головних завдань державної політики національної безпеки України має бути розробка концептуальної ідеї існування демократичної незалежної держави, її сталого розвитку і процвітання української нації. При цьому подальше існування держави й нації має розглядатися крізь призму її ціннісного ядра, що може інтегрувати спільноту в одне ціле, а саме: національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм і соціальна справедливість.

Політичне життя немислиме без політичної свідомості, отже, і її інтегративного елементу – ідеології. Мова може йти лише про рівень рефлексії, усвідомлення, відображення конкретною ідеологією об'єктивного стану та потреб соціального й політичного життя, а також про реалістичність запропонованої нею програми й ефективність намічених заходів. Намагання деяких дослідників протиставити ідеологію науковому знанню, розглядати її як систему суб'єктивних цінностей не є коректним. Ідеологія й справді не тотожна науковому пізнанню. Однак вона не зводиться й до системи цінностей.

Ідеологія – це інтегративне утворення, органічне поєднання системи знань і системи цінностей, тобто система науково обґрунтованих ціннісних орієнтирів (в ідеалі, звісно, оскільки на практиці до цього додаються об'єктивні похибки та свідомі містифікації).

Ідеологія формує моральні світські цінності, нерідко на спільному з релігією фундаменті уявлень про світлі сторони людської духовної сутності [7; 11; 26]:

- *правди і справедливості* – основи авторитету індійських усних переказів Вед;

- *обов'язку, правди, мудрості* – перших моральних принципів у Стародавньому Єгипті;

- *мудрості* – канонізованої моральної норми громадян Вавилону і шанувальників Будди;

- *добра, святості, чистоти і справедливості* – нерозривної єдності моральних принципів персів, які доповнили Авесту обов'язковими моральними нормами *правди, справедливості, вірності, старанності і працелюбства* та багатьма іншими;

- *справедливості та поваги до людей* – принципів моральних цінностей спілкування фінікійців;

- *благочестя, розсудливості, мудрості, мужності, справедливості* – у стародавніх греків;

- *справедливості і любові* – стародавніх заповідей ізраїльтян;

- *любові* – у християн;

- *віри* – корінної абсолютної цінності у магометан.

Ідеологія, заснована на цінностях просвіти суспільства, на відміну від релігії формувала і формує базові моральні цінності у вигляді деякого концептуального еталону якості вчинків людей, дій соціальної групи чи суспільства на більш короткий термін. Зміна такого морального еталону поведінки означає ідеологічну ломку суспільства з відповідними соціально-економічними потрясіннями, ідеологічним розколом і розпадом суспільства на нерідко ворогуючі між собою частини.

Завдяки розумінню ідеології поділу суспільства класики державного будівництва Римської імперії, заснованої на політиці неперервного завоювання і заселення територій усіма доступними засобами, розробили політичний принцип поневолення норавливих народів, відомий і нині – *«divide et impera»* («поділяй і володарюй»), реалізація якого в першу чергу передбачала ідеологічний розкол або відчуження від усього населення частини, яка стала на шлях зради, розбіжності, ідеологічної смуги. Моральні ідеологічні норми в Стародавньому Римі активно культивувались не лише у формі аморфних ідей, а й втілювались у вигляді храмів, статуй, вівтарів таких «сутностей», як *мир, вірність, перемога, надія, свобода, удача, мужність, згода, благочесть*.

Державна ідеологія залежить від форми правління. Так, монархії, звичай, відповідає культ особи, диктатурі – культ сили, олігархії – культ наживи, теократії – релігійний культ, охлократії – демагогія, аристократії – філософська естетика, демократії – культ свободи і справедливості, республіці – культ ділової доцільності.

Вивчення феномену розробки національної ідеї та становлення національної свідомості в країнах Західної Європи у період Відродження в історико-культурному контексті Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Німеччини, Греції допомогло виявити різні варіанти національної ідеології, особливості її формування та еволюції, канали її поширення в суспільстві й ту роль, яку національні ідеї відігравали на окремих етапах історії цих країн. Переконливо доведено, що взаємодія національної свідомості й національної ідеї з часом перетворюється з форми ідентифікації невеликих груп (а то й одиниць) у масову свідомість. А спроби тієї чи іншої соціальної спільноти нав'язати свою ідеологію всім іншим спільнотам – суспільству, державі, нації, всій людській спільноті приречені на невдачу або призводять до великих соціальних потрясінь.

Так, історія двадцятого століття була позначена двома страшними крайніми ідеологіями – нацизмом, який стверджував, що все є біологія, та комунізмом, який її практично нехтував. Очевидно, що тільки сповідування ліберально-демократичних цінностей дасть змогу уникнути обох цих крайностей і сформувати політику згідно з нормами, що склались історично та без зайвого втручання в природну поведінку.

4.2. Пріоритетність національних інтересів України

Вся цілеспрямована людська діяльність заснована на потребах й інтересах, детермінованих певними станами особистості, що залежать від оточуючого середовища: матеріального, соціального, духовного.

Потреби – крайня необхідність чого-небудь для підтримки життєдіяльності та розвитку організму, особистості, соціальної групи, спільноти взагалі. На протилежному полюсі знаходяться бажання. Задоволення потреб – умова добробуту, задоволення бажань можливе, проте менш обов'язкове, а тому потребам властива нормативна перевага над бажаннями [25].

Згідно з теорією особистості й особистісного зростання А. Маслоу люди мають складний набір винятково сильних потреб, які можна організувати в ієрархію. Всім індивідуумам притаманні не лише фізіологічні, а й психологічні потреби. Останні, так само як і фізіологічні, мають задовольнятися задля збереження фізичного і духовного здоров'я. До переліку психологічних належить також потреба безпеки. Порівняно з іншими потребами вона відіграє найважливішу роль у розумінні психологічного підґрунтя сприйняття ризику.

Нижче наведені припущення, що лежать в основі моделі А. Маслоу:

- задоволена потреба не мотивує та коли певна потреба задоволена, поступово з'являється інша. Отже, люди завжди змушені задовольняти якусь потребу;

- мережа потреб багатьох людей дуже складна, з декількома потребами, що водночас впливають на поведінку;

- способів задоволення потреб вищого рівня існує більше, ніж нижчого.

При цьому у переліку основних потреб людини діє певна ієрархія пріоритетів, що включає п'ять рівнів потреб:

- 1) самоактуалізації (розвитку здібностей);
- 2) поваги (самоповагу, визнання);
- 3) любові та належності (сім'ї, дружби);
- 4) безпеки (стабільності, порядку);
- 5) фізіологічна (їжі, води, сну тощо).

Рисунок 4.2 демонструє ці п'ять рівнів, упорядкованих за принципом ієрархії Маслоу.

Рис. 4.2. Ієрархія потреб Маслоу

Фізіологічні потреби. П'ятий рівень відповідає примітивним (фізіологічним) потребам людини, які є фундаментом для психологічних потреб. Потреби в їжі, воді, повітрі та житлі — все це фізіологічні потреби. Люди зосереджуються на задоволенні цих потреб перед тим, як перейти до інших. Вони належать до найнижчого рівня в ієрархії Маслоу. Безпосередньо на цьому підґрунті перебуває нижчий рівень психологічних потреб, зайнятий потребою безпеки.

Потреби в безпеці. Потреба безпеки має власну внутрішню структуру: вона включає не лише забезпечення фізичної безпеки, а й досягнення почуття захищеності від фізичних та емоційних загроз. Почуття емоційної безпеки (комфорту) можна вважати близьким до почуття захищеності від хвороби. Потреба емоційної безпеки значною мірою визначає сприйняття ризику.

Потреби у спілкуванні. Це потреби в дружбі, любові та відчутті незалежності. Коли задоволені фізіологічні потреби та потреби в безпеці, з'являються потреби у спілкуванні. Менеджери повинні розуміти:

якщо потреби у спілкуванні є первинним джерелом мотивації, то люди цінують свою роботу як можливість знаходження та встановлення теплих і дружніх міжособистісних стосунків.

Потреби у повазі. Особисте відчуття досягнення мети і власної вартості, а також визнання чи повага інших є прикладами потреб у повазі. Люди з такими потребами хочуть, щоб інші приймали їх такими, якими вони є, і вважали їх компетентними і здібними. Паралельно з цим виникають потреби більш високих рівнів. Високий рівень займає потреба самоактуалізації, котра є повною реалізацією талантів, здібностей, можливостей тощо.

Потреби в самоактуалізації є результатом їх задоволення. Люди, які її прагнуть, сприймають себе й інших і підвищують свої здібності при вирішенні проблем. Менеджери, які наголошують на самоактуалізації, можуть заохочувати працівників до організації виробничого процесу, до виконання спеціальних завдань, що потребують унікальних здібностей працівника, або надають їм свободу дій у плануванні та виконанні своєї роботи.

Маслоу наголошує, що тільки-но потреба задовольниться, вона відразу перестає бути мотивацією безпеки. Але потреби не статичні. Для них суттєвими є чинники часу і зовнішні обставини. Так, навіть якщо потреби безпеки вже задоволені, але виникла ситуація, котра ставить під загрозу безпеку, ці потреби знову активізуються як мотивації поведінки. Концепція Маслоу особливо важлива при вивченні ставлення людей до ризику, бо вона дає підґрунтя для розгляду дій індивідумом у ситуаціях, пов'язаних із ризиком, коли такі чинники, як загроза смерті, болю, страждання не проявляються безпосередньо [5].

Потреби й інтереси – поняття не тотожні. Потреби виражають ставлення будь-якого суб'єкта життєдіяльності до необхідних умов свого існування, оскільки без задоволення низки базових потреб неможливе існування ні біологічного, ні соціального організму. Однак не всяка потреба повною мірою може стати стимулом до того чи іншого виду життєдіяльності. Потреба, виражаючи взаємозв'язок між суб'єктом й умовами його життєдіяльності, проявляє себе в неусвідомлених потягах і досить усвідомлених мотивах поведінки. Істинною причиною та рушійною силою соціального розвитку є інтерес.

Інтереси – це усвідомлені потреби, сформовані суспільством, соціальними групами, особистостями.

Наукова класифікація інтересів дає змогу фіксувати закономірні зв'язки між різними типами інтересів і чітко визначити їхнє місце в загальній системі. Класифікація інтересів може здійснюватися відповідно до різних критеріїв:

- ступеня загальності – *індивідуальні* (особисті), *групові*, *корпоративні*, *суспільні* (загальні), *національні* та *загальнолюдські*;

- суб'єктів (носіїв інтересів) – *особистості, суспільства, регіону, держави, коаліції держав, світової спільноти;*
- ступеня соціальної значущості – *життєво важливі, важливі, мало важливі;*
- сфер життєдіяльності – *економічної, зовнішньополітичної, воєнної, соціальної, інформаційної, екологічної тощо;*
- тривалості дії – *постійні, довготривалі, короткотривалі;*
- характеру спрямованості – *економічної, зовнішньополітичної, воєнної, соціальної, інформаційної, екологічної тощо;*
- характеру взаємодії – *співпадаючі, як такі, що не співпадають, паралельні, конфронтаційні.*

Широкий діапазон класифікації інтересів підкреслює той факт, що особа постійно прагне змінити свій соціальний статус. Це диктується не тільки намаганням поліпшити матеріальне благополуччя, а й самовдосконалитись, реалізувати самого себе в суспільстві. Щодо суспільства, то тут інтереси є причиною диференціації суспільства, як результат взаємодії всіх соціальних верств і груп зі всією множиною їхніх інтересів. Водночас, якщо звернути увагу на сучасні пріоритети України щодо інтересів різних суб'єктів, то вперше в її історії пріоритет віддається життєво важливим інтересам особи, потім суспільства і нарешті – держави.

Зовнішня політика будь-якої країни залежить від рівня соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, географічного розташування, її національно-історичних традицій, забезпечення територіальної цілісності, суверенітету й національної безпеки. Вони фокусуються в концепції національного інтересу.

В одній із перших робіт, присвячених національним інтересам України, її автори [15] визначають національні інтереси як реальну причину дій нації й держави, цілеспрямованих на своє виживання, функціонування й розвиток, сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії й тактиці в галузі національної безпеки.

Іноді автори [3], розглядаючи фундаментальні національні інтереси та життєво важливі національні інтереси, не пропонують відповідних критеріїв їх класифікації.

Дехто пропонує класифікувати національні інтереси за: характером (коаліційні, національні); взаємністю (однобічні, взаємні); ступенем черговості (першочергові, інші); масштабом (глобальні, регіональні, локальні); ступенем важливості (життєво важливі, важливі, істотні); ступенем терміновості (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні) [17].

Однак єдності поглядів на поняття «національний інтерес» серед учених немає [20]. Одні розглядають життєво важливі, важливі національні інтереси і просто національні інтереси. Інші – низку національ-

них інтересів: окремо соціальні інтереси, національні інтереси в різних сферах національної безпеки, національні інтереси за характером, ступенем черговості, масштабом і ступенем терміновості тощо.

Попри всю різноманітність класифікацій інтересів, здійснений аналіз зарубіжних публікацій, що стосуються зазначеної проблеми, засвідчив, що більшість політологів класифікують їх згідно з категоріями, а також визначають ступінь їх важливості для того, щоб засвідчити пріоритетність або серйозність щодо даного національного інтересу.

Очевидно, що проблема визначення, класифікації національних інтересів за критерієм їхньої важливості й досі однозначно не вирішена, що негативно позначається на політиці національної безпеки. Як засвідчив аналіз публікацій, присвячених висвітленню даної проблеми, можливо, ця ситуація породжена такими основними причинами:

- відсутністю розмежування співвідношення таких понять, як «національна безпека» та «національні інтереси»;

- категорія національних інтересів, як і теорія інтересу взагалі, тривалий час не розглядалась і не вивчалася вітчизняною суспільною думкою. Саме це словосполучення якщо і застосовувалося в літературі, то головним чином для звичайної ідеологізованої критики зарубіжних поглядів на проблеми міждержавних відносин;

- класифікація національних інтересів здійснювалася за відсутності чітких і зрозумілих критеріїв ідентифікації їхньої важливості, що призвело до простого переліку абсолютно необґрунтованих і декларативних національних інтересів.

Враховуючи зазначене, автори розглядають національні інтереси як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності українського народу – носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, як визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

За сутністю *національні інтереси* - це природні потреби такого стану суспільства, який забезпечує його нормальне існування і розвиток.

Визначення множини та оцінка важливості національних інтересів на практиці є досить складним завданням, яке в нинішніх умовах України набуває значної наукової та практичної ваги. Тому для оцінки відносної значимості національних інтересів авторами побудована спеціальна система критеріїв матриці пріоритетів, де кожний інтерес оцінювався за допомогою відповідних критеріїв, які одержували бали від 1 до 10. Зведені показники давали цифрові значення відносної значимості національних інтересів.

Отримані в такий спосіб експертні оцінки важливості національних інтересів України були класифіковані відповідно до груп інтересів, які

розглянуті в методиці Військового коледжу США і поділяються на три рівні важливості та передбачають оцінку ступеня зацікавленості держави в конкретному питанні чи у кризовій ситуації [11].

Так, до першої групи національних інтересів – *життєво важливих*, недотримання яких негайно призведе до появи загрози національним інтересам, були віднесені:

- *виживання та розвиток України як суб'єкта системи міжнародних відносин [6,859%];*
- *консолідація суспільства, міжетнічна та міжконфесійна злагода [6,619%];*
- *соціально-економічні реформи, забезпечення та примноження матеріальних цінностей [6,458%];*
- *збереження та примноження духовних цінностей і зміцнення соціально-культурної ідентичності українського народу [6,378%];*
- *збереження суверенітету й незалежності [6,177%];*
- *ефективна система оборони та безпеки [6,137%];*
- *розвиток науково-технічного потенціалу держави [6,017%].*

Життєво важливий інтерес охоплює коло питань настільки важливих для добробуту нації, що її керівництво відмовляється йти на компроміс далі певної межі. Оскільки відсутність рішучих дій, спрямованих на зміну загрозливої ситуації, може призвести до значних втрат країною.

Другу групу національних інтересів – *важливих*, недотримання яких може завдати збиток, котрий, зрештою, може вплинути на життєво важливі інтереси, становили:

- *вдосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування [5,977%];*
- *гарантія права приватної власності [5,897%];*
- *збереження територіальної цілісності [5,856%];*
- *розвиток демократії, утворення прав і свобод людини, структур громадянського суспільства [5,535%];*
- *інтеграція в європейський та світовий цивілізаційний простір [5,455%];*
- *забезпечення та закріплення верховенства права [5,255%];*
- *підтримка екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності [4,854%];*
- *система стратегічного партнерства і підтримки регіональної безпеки, в тому числі з країнами Центральної та Східної Європи, Чорноморсько-Коспійського регіону [4,854%].*

Важливим є такий інтерес, котрий, незважаючи на свою вагомість, не має вирішального значення для добробуту країни. Важливі інтереси пов'язані з питаннями і тенденціями економічного, політичного та ідеологічного характеру, про них можна вести переговори з потенційним супротивником. У даному конкретному випадку політики, як правило, висновують, що доцільні переговори та компроміс, а не конфронтація, навіть тоді, коли результати незадовільні й не зовсім прийнятні для країни. Однак якщо ситуація загострюється настільки, що подальший компроміс для вирішення конфлікту виключається, питання набуває життєво важливого значення.

I, нарешті, остання, третя група національних інтересів – *периферійні*, недотримання яких може завдати збиток, що не може суттєво вплинути на життєво важливі інтереси. До них можна віднести:

- *раціональне використання природних ресурсів* [4,693%];
- *механізми цивільного контролю над сектором безпеки* [4,139%];
- *підтримка української діаспори за кордоном* [2,848%].

Периферійні національні інтереси не впливають суттєво на добробут країни, хоча можуть завдати шкоди приватним інтересам громадян країни за кордоном.

Очевидно, що основу державної політики національної безпеки мають становити національні інтереси, засновані на національних цінностях. Виокремлені нами групи національних інтересів підтверджують попередні дослідження, де було показано, що українське суспільство відповідає всім ознакам «суспільства ризику». Тому не дивно, що найвагомішими життєво важливими національними інтересами України є інтереси виживання людей, суспільства та Української держави взагалі. Вони, крім захисту Вітчизни, охоплюють питання економіки, світового порядку, ідеології тощо.

З погляду міжнародних відносин, «виживання» означає збереження національної держави як носія і гаранта спільних цінностей, що характеризують спосіб життя даного народу. Однак, ураховуючи останні політичні події, можна дійти висновку, що сучасна Україна, на відміну від розвинених країн Заходу, й досі не сформувалася як повноцінна держава – нація зі своїми чітко окресленими національними інтересами, заснованими на національних цінностях, щодо яких склався би консенсус як усередині політичної еліти, так і переважної частини її громадян.

Інтересам властиві специфічні риси, які віддзеркалюють особливості розвитку суспільних відносин усередині соціальних систем різно-

го рівня. В кожному з них утворюються свої підсистеми інтересів, які постійно взаємодіють між собою. Об'єктивний характер виникнення ієрархії таких підсистем формується передусім за рахунок розподілу праці у різних сферах життєдіяльності, кожна з яких характеризується своїми власними інтересами та різноманіттям форм власності. Це є причиною різного рівня життя окремих соціальних груп і, відповідно, специфічні їхні інтереси часто спричиняють виникнення конфліктних ситуацій між державою та суспільством, державою та окремими суспільними групами, державою й особистістю, окремими суспільними групами тощо.

Досить часто *державні інтереси* протиставляють національним і *суспільним інтересам* громадянського суспільства [7]. Визнаючи їх взаємозв'язок, вважають за доцільне розглядати їх у рамках дихотомії національний інтерес – державний інтерес; державний інтерес – суспільний інтерес. При цьому перші поєднуються з міжнародним оточенням, а другі – з особливостями внутрішньої ситуації в країні (у політичній, економічній, соціальній сферах тощо).

Все це може призвести до того, що більшість національних інтересів буде цілком ототожнюватися з державними інтересами, що не завжди відповідає дійсності, навіть у сфері зовнішньої політики. Як відомо, «ножиці» між національними інтересами, підґрунтя яких повинні становити життєво важливі інтереси особистості і суспільства, і державними інтересами, тобто інституціональними інтересами політичної влади суспільства, об'єктивно існують на різних етапах суспільного розвитку. Розбіжності між цими інтересами особливо наочно проявляються в періоди різноманітних соціальних конфліктів і потрясінь – йдеться про революції, громадянські війни, непопулярні акції держави типу афганської війни тощо [6].

Суспільні інтереси та національні інтереси не виключають одне одного. На суспільний інтерес значно впливає міжнародна ситуація, що склалася на даний час, особливо у період загострення міжнародних відносин. Разом з тим, на національні інтереси впливають такі внутрішні фактори, як ступінь соціальної стабільності та політичної єдності у країні.

Водночас ототожнення суспільних і національних інтересів може призвести до нехтування специфікою зовнішньої політики, її відносною самостійністю, внаслідок чого її зводять до внутрішньої політики держави. Протиставлення – до абсолютизації розбіжності інтересів держави і громадянського суспільства [29].

Світовою практикою визнано, що формування національних інтересів – суперечливий і тривалий процес, на який впливають геополітичні реалії, економічні, соціальні, етнічні, культурні та психологічні

фактори, що переплавляються масовою свідомістю, коригуються певною системою цінностей і набувають форми в концепції національних інтересів [13].

Нині одним із найважливіших національних інтересів є приєднання України до світового процесу економічного розвитку (див. рис. 4.3), які безпосередньо пов'язані з процесами глобалізації і які наочно довели, що:

- жодна країна світу не здатна досягти значного економічного зростання, в тому числі й добробуту населення, без залучення до світової економіки;
- у структурі національного інтересу почали переважати намагання оволодіти передовими технологіями, що забезпечують сумісність із найсучаснішими засобами інформації, зв'язку і транспорту;
- в ієрархії національних інтересів військовий фактор і пов'язані з ним стратегії (безпека та створення військово-політичних союзів тощо) переміщуються з першого місця, але не на останнє.

Очевидно, що нині існування держави-нації залежить не стільки від спроможності протистояти традиційним військовим загрозам (які ще рано не враховувати), скільки від готовності знаходити адекватні відповіді (створюючи для цього відповідні сили та засоби) на нові загрози та виклики економічного, технологічного, екологічного, демографічного й інформаційного характеру.

Зростання й інституціоналізація міжнаціональних і транснаціональних зв'язків у сферах виробництва (транснаціональні корпорації), фінансів (вільний рух капіталу), політики й управління (міжнародні органи, угоди, режими торгівлі й комунікацій) і, зрештою, громадянського суспільства (міжнародні недержавні організації й неформальні об'єднання) призводять до ослаблення ролі держави-нації. Випуск промислової продукції деякими транснаціональними гігантами вже дорівнює ВВП середньорозвинутої країни третього світу, сама ж корпорація при цьому базується незрозуміло де і в своїй діяльності керується не національним законодавством (країни своєї «прописки»), а інтересами бізнесу. Враховуючи те, що національні економіки слабкорозвинутих країн можуть бути повністю прив'язані до однієї з таких корпорацій, їхній суверенітет стає заручником ділових чужинців. І на своїй політичній батьківщині ТНК не зазнають демократичного контролю. Бізнес-інтереси стають ідентичними національним.

Для України реалізація національних інтересів, і передусім у сфері економіки, має супроводжуватися підтримкою національного виробника, експортними субсидіями, заміною імпортованих товарів тощо, спрямованих на поглиблення зовнішньоекономічної незалежності разом із зміцненням конкурентоспроможного потенціалу країни. Все це було успішно використано Японією та іншими «тиграми» Азійсько-

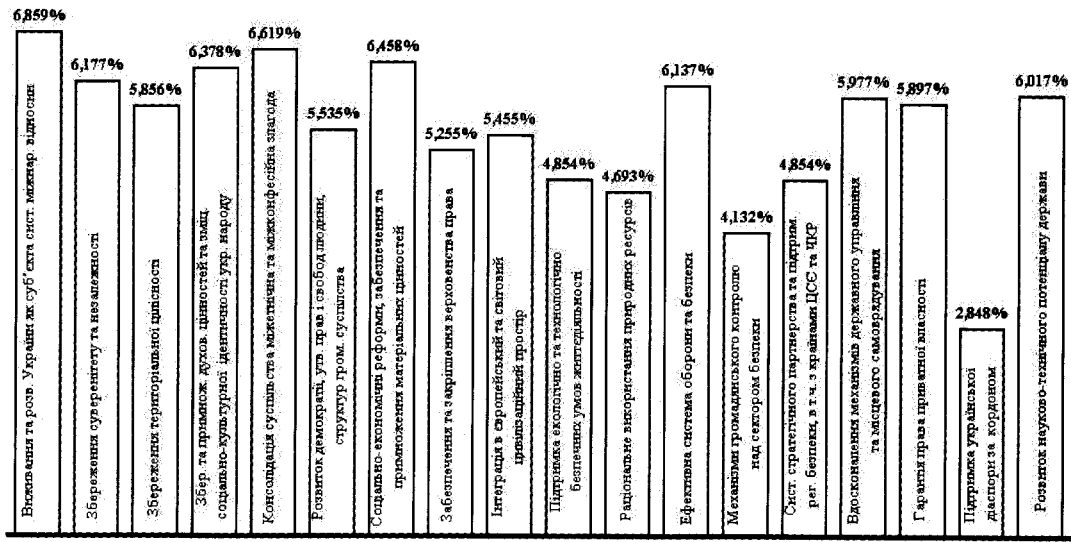

Рис 4.3. Сумарна кількість балів національного інтересу

Тихоокеанського регіону. У спосіб від протекціонізму до агресивного, підтриманого державою експорту завершеної промислової продукції КНР домоглася таких торговельних успіхів, які 10-15 років потому було важко уявити, що нині дозволяє розглядати цю країну як імовірну супердержаву ХХІ сторіччя.

Разом з тим, захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, тобто національній безпеці, й надалі належатиме важливе місце в міжнародних відносинах. При реалізації концепції національних інтересів у політиці та стратегії національної безпеки важливого значення набуває проблема розмежування *національних і стратегічних інтересів*.

Деякі вчені вважають, що стратегічні інтереси є інтересами другого порядку. Вони тісно пов'язані з політичними, економічними та військовими засобами захисту країни від воєнної загрози, їх можна визначити залежно від географічного розташування, регіону, військової могутності, наявності чи відсутності ресурсів, науки, технології й техніки, а також завдань зі скорочення масштабів збитків у періоди війни. Іноді стратегічні інтереси можуть визначати національні інтереси, але не навпаки. Такий сценарій може призвести до перегляду цілей та переходу країни у стан, коли військова складова домінує. Приклад – колишній Радянський Союз, де саме стратегічні інтереси визначали головні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Безперечно, визначення власних національних інтересів – це найактуальніше завдання для державно-політичних інститутів. Держава як суб'єкт дії політики повинна не тільки визначати стратегічні інтереси. Вони мають бути авторитетними як для громадян цієї держави, так і для міжнародної спільноти. Стратегічні інтереси держави мають бути легітимними, тобто мати статус національних зовнішньополітичних доктрин, національної безпеки, реформування окремих сфер життя тощо), що досягається через схвалення вищим законодавчим органом.

Щодо авторитетності національних інтересів України, то їхня невідзначеність створює умови для маніпулювання цією категорією: іноді спостерігається груба фальсифікація національних інтересів, підміна їх вузькопартійними, суб'єктивними, а часто й клановими інтересами окремих осіб і соціальних груп, хронічне бажання правлячої еліти репрезентувати власні корпоративні інтереси як життєво важливі національні інтереси.

Національні інтереси є фундаментальним поняттям державної політики національної безпеки. Вони визначають цілі зовнішньої та внутрішньої політики будь-якої країни. Тому державна політика національної безпеки України має бути спрямована на політичну консолідацію громадян довкола спільних національних інтересів, заснованих

на національних цінностях, на збереження національного миру, подолання існуючих суперечностей і досягнення належного рівня життя, який задовольняв би потреби та прагнення громадян країни. У політиці національної безпеки має робитися наголос на свідомому культурно-цивілізаційному виборі України, який засвідчує її євроінтеграційні прагнення та зорієнтованість на європейські демократичні цінності. Відстоювання національних інтересів має об'єднувати націю.

Високий рівень легітимності національних інтересів держави окреслює правовий простір для діяльності інституцій, які зобов'язані відстоювати ці інтереси, регулювати соціальні, економічні й політичні процеси в суспільстві.

4.3. Визначальна роль цілей у творенні державної політики національної безпеки

Україна визначила свої довгострокові національні цілі та пріоритети, що закріплені в Конституції України, інших основоположних документах. Йдеться про Україну як демократичну правову державу з соціально-орієнтованою ринковою економікою та громадянським суспільством, про її євроінтеграційний курс і вступ до НАТО.

Подальша деталізація національних цілей України, конкретизація їх внутрішньої ієрархії є прерогативою доктрин, стратегій та інших державних документів відповідного рівня. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про основи національної безпеки України» основними функціями суб'єктів забезпечення національної безпеки України є вироблення й періодичне уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії та нейтралізації загроз національним інтересам.

Теоретичними засадами визначення національних цілей є «тріада», елементи якої утворюють своєрідний ланцюг:

національні цінності → національні інтереси → національні цілі,

а також урахування внутрішньої та зовнішньої обстановки.

Національні цілі — це конкретні цілі, які держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів.

Національні цілі мають бути чітко зрозумілими, обґрунтованими та вірно визначеними, помірно амбіційними та спроможними використовувати всі наявні ресурси. Вони є найбільш рухомих елементом тріади.

Залежно від завдань і предмета досліджень основою класифікації цілей міжнародних акторів є різні критерії [29]. Основні (головні) цілі розглядаються з погляду їхньої важливості для існування самого міжнародного актора, тому їх ще називають *життєво важливими*. Досягнення *важливих*, а також *неосновних (другорядних)* цілей не пов'язане зі самозбереженням актора. Невдача щодо їх досягнення не призводить до втрати ним своєї автономності. Якщо оцінюють можливість реалізації, то з цієї позиції розглядають *реальні та нереальні* цілі. Реальні цілі, зважаючи на можливі терміни їх реалізації, поділяють на *короткотермінові, середньотермінові, довготермінові та перспективні*. Часовий фактор цілей також визначає їх або постійну, або короткотривалу потребу в арсеналі учасників міжнародних відносин. Прихильники геополітичного підходу розглядають цілі на основі їх просторового поширення: *локальні, субрегіональні, регіональні, континентальні, глобальні*. Якщо розглядати суспільні відносини і, відповідно, взаємодію міжнародних акторів, тоді можна з'ясувати такі цілі: *військово-політичні, економічні, гуманітарні, соціокультурні* тощо.

Нині склалися сприятливі умови для перегляду основних напрямків державної політики з питань національної безпеки України, що потребують приведення всієї системи забезпечення національної безпеки України (сили, засоби, органи, нормативно-правова база їхнього функціонування) у відповідність до реалій внутрішньої і міжнародної ситуації, економічних можливостей держави і рівня готовності держави до змін. Передбачається тривала перебудова всієї політико-правової системи України з тим, щоб вона відповідала захисту громадян незалежно від культурних відмінностей або політичних уподобань.

Очевидно, що національні цілі можуть стати життєздатними та продуктивними тільки за умови, що вони формуються в руслі національних інтересів, на реалізацію та захист яких вони спрямовані.

На рисунку 4.4 показаний розподіл значень критеріїв оцінки пріоритетів національних цінностей та національних інтересів.

Очевидно, що:

- всі критерії мають високі значення балів;
- критерії утворюють два кластери, з яких перший переважно належить III-ому квадранту, а другий - цілком II-ому квадранту;
- кількість балів критеріїв інтересів дещо вища за кількість балів критеріїв цінностей.

Велика кількість балів, що отримали критерії національних інтересів і національних цінностей, свідчить про їхню важливість і взаємозалежність. Дещо вища кількість балів критеріїв інтересів відносно критеріїв цінностей підтверджує, що українське суспільство – це «суспільство ризику».

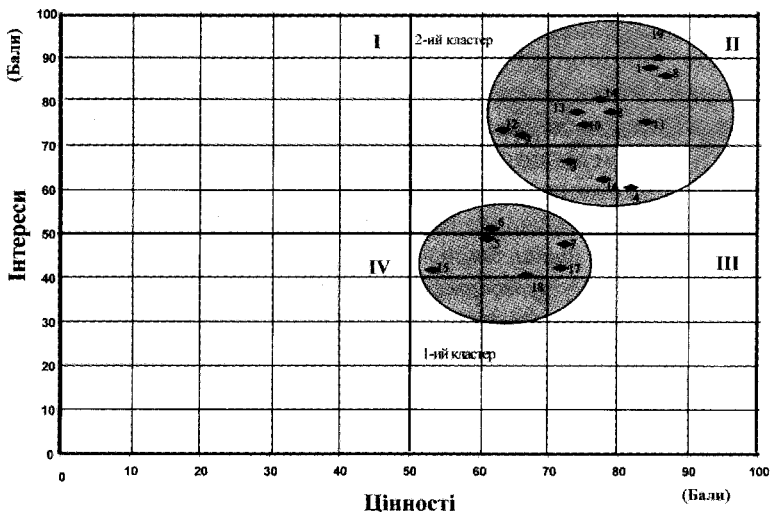

Рис 4.4. Розподіл значень критеріїв оцінки пріоритетів національних цінностей та національних інтересів

З іншого боку, перевага інтересів над цінностями призвела до того, що ліберальні принципи, як цілісна самостійна ідеологія і стратегія суспільного розвитку, досі не змогли належним чином закріпитись у нашому суспільстві й допомогти Україні в розв'язанні багатьох її проблем. На практиці тільки окремі з них відіграють вагомую роль у свідомості української спільноти. Тому існує реальна загроза того, що лібералізм у тому класичному і посткласичному (неолібералізм) варіантах, що були рушійною силою розвитку західного суспільства впродовж XIX-XX століть, не зможе повною мірою стати головною рушійною силою сталого та безпечного розвитку України.

Питання про розробку цілей, зокрема в державному управлінні, належить до числа найбільш актуальних і важливих для управлінської теорії та практики, однак, на жаль, до тих із них, методологія яких найменше опрацьована. Так, конкретні та зрозумілі цілі можуть сприяти визначенню напрямку державної політики національної безпеки, окремим її складовим і пов'язаним із ними програмам.

Цілі в управлінні зазвичай визначають як ідеальний образ (логічну модель) бачення стану суб'єкта або об'єкта управління, сформульований на основі пізнання та врахування їхніх об'єктивних закономірностей і організаційних норм, потреб та інтересів. Цілі є продуктом свідомості, що призводить до того, що в кожній цілі може бути досить

різним співвідношення між дійсним та ідеальним. При розробці цілей для державного управління виокремлюють наступні системоутворюючі моменти [1].

По-перше, *суспільні джерела появи та фіксації цілей державного управління*. Цілі для державного управління повинні народжуватися «внизу» - походити від потреб і інтересів людей, об'єднаних у державу. Внутрішній стан суспільства та його проблеми є справжніми й актуальними джерелами формування цілей державного управління.

По-друге, *суб'єктивний бік цілепокладання та спричинена цим відносність і прозорість сформульованих цілей державного управління*. При обґрунтуванні цілей існують реальні складнощі, котрими не можна знехтувати. Адже будь-яке майбутнє завжди незрозуміле, невідоме, ймовірне, альтернативне, відкрите. Його передбачення доводиться робити на основі інформації про минуле. Все, що здійснилося, стало історією, але що буде - можна тільки здогадуватися, хоча аналіз окремих тенденцій, закономірностей, однозначних проявів створює передумови для проникнення в майбутнє. Без окреслення майбутнього не можна побудувати приватне життя, не говорячи вже про суспільне, до того ж у рамках держави.

По-третє, *ієрархія цілей державного управління, що має значне соціологічне наповнення*. Головним для суспільства, в тому числі для державного управління, є створення, підтримка й поліпшення умов для вільної, спокійної, творчої життєдіяльності людей, налагодження раціональних стосунків між особистістю, суспільством і державою. Саме тому ієрархія цілей державного управління побудована на принципі пріоритету потреб та інтересів розвитку суспільства.

Залежно від виникнення та змісту, від більш складної до менш складної похідної та логічної послідовної основні види цілей державного управління утворюють наступну структуру:

суспільно-політичні, що охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток суспільства;

соціальні, що відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємостосунки її елементів, стан і рівень соціального життя людей;

духовні, пов'язані зі сприйняттям духовних (культурних) цінностей, котрими керується суспільство, а також зі впровадженням духовного потенціалу суспільства в реалізацію суспільно-політичних і соціальних цілей;

економічні, що характеризують і стверджують систему економічних відносин, котрі забезпечують матеріальну основу реалізації суспільно-політичних та інших цілей;

виробничі, суть котрих полягає у створенні й підтримці активності тих керованих об'єктів, що відповідають вищенаведеним цілям і сприяють їх реалізації;

організаційні, спрямовані на вирішення організаційних проблем суб'єкта та об'єкта державного управління – на побудову відповідних функціональних й організаційних структур;

діяльнісно-праксеологічні, що передбачають розподіл і регулювання діяльності конкретних структур, службових і робочих місць;

інформаційні, що забезпечують намічені цілі необхідною, достовірною й адекватною інформацією;

пояснювальні, що потребують відпрацювання знань, мотивів і стимулів, які сприяють практичному здійсненню комплексу цілей державного управління.

По-четверте, *побудова самого «дерева» цілей державного управління*. Центральним і визначальним «стволом» дерева цілей державного управління є стратегічні цілі, пов'язані з якістю суспільства, його збереженням або перетворенням. Стратегічні цілі розгортаються в оперативні, що фіксують крупні блоки дій щодо досягнення перших, а оперативні – в тактичні, що визначають шоденні та конкретні дії щодо досягнення перших і других цілей.

Побудова «дерева» цілей державного управління на основі та з урахуванням їхніх ієрархій передбачає застосування непростой процедури, причому як до державного управління взагалі, так і до його окремих частин.

Субординація цілей підсилює механізм цілепокладання в державному управлінні. Першочерговою проблемою є досягнення адекватності цілей державного управління потребам й інтересам суспільства, тим цілям, що об'єктивно породжуються керованими об'єктами. Дотримання цих вимог може насправді перетворити цілі державного управління в сфері національної безпеки в потужну силу функціонування держави й розвитку суспільства.

Якщо національні інтереси віддзеркалюють основні потреби держави, то національні цілі стосуються національних інтересів у ширшому розумінні. Очевидно, що спільне між інтересом і ціллю полягає в тому, що вони віддзеркалюють об'єктивну потребу суспільства; відмінність же в тому, що інтерес усвідомлюється, а ціль передбачає суб'єктивну діяльність за допомогою інструментальних державних механізмів [4]. Тому ціль – це інтерес у дії.

Стратегічні цілі національної безпеки – це насамперед бачення перспектив діяльності системи забезпечення національної безпеки. Для того щоб суб'єкти забезпечення національної безпеки виробляли тіль-

ки реально досяжні цілі, вчені [8] запропонували контрольний список з десяти питань, які вони можуть ставити час від часу перед суб'єктами забезпечення національної безпеки з приводу національних цілей:

1. Де ви зараз перебуваєте?
2. Де ви хочете перебувати?
3. Що стає вам на заваді?
4. Чого ви потребуєте від інших країн?
5. Що і від кого ви потребуєте в своїй країні?
6. Як досягти множинних цілей?
7. Що ви вважаєте «успіхом»?
8. Чи підлягає успіх кількісному вираженню?
9. За яких умов успіх є випадковим?
10. Цілей не досягнуто. Які ваші дії?

Нині, коли в Україні продовжується складний і водночас активний процес трансформації сектору безпеки, особливо в частині соціально-економічного розвитку, відповідь на ці запитання може дати державна політика національної безпеки. Вона має базуватися на прагматичних макроекономічних цілях і може стати могутнім координуючим засобом на шляху до євроатлантичної інтеграції, що, у свою чергу, передбачає такі умови членства в НАТО та ЄС, які максимально відповідають національним інтересам держави.

Враховуючи викладене, в загальних рисах такий список макроекономічних цілей формулюється так [27].

У сфері *економічної безпеки*:

- недопущення надмірної імпортової залежності економіки країни, при якій вона втрачає здатність самостійно існувати;
- наявність резервів, запасів ключових видів економічних ресурсів, що забезпечують функціонування економіки країни і регіонів у надзвичайних ситуаціях;
- обмеження безробіття на рівні, що не викликає соціальних потрясінь;
- попередження наднормативного фізичного і морального старіння, зношування основних засобів виробництва, будівель, споруд, засобів комунікації, житлових об'єктів;
- забезпечення відтворення трудових ресурсів і науково-технічного потенціалу країни;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і товаровиробників на внутрішніх і світових ринках;
- створення й підтримка умов економічного зростання та прогресивної зміни структури економіки шляхом своєчасного і повного інвестування;

• обмеження тіньового сектору економіки, протидія існуванню кримінального сектору;

У сфері фінансової (бюджетно-податкової) безпеки:

• недопущення зростання зовнішнього та внутрішнього боргу до порогових значень, при яких держава втрачає здатність обслуговувати і повертати борги;

• забезпечення збору податків на рівні, достатньому для формування збалансованого за доходами і витратами державного бюджету;

• формування бездефіцитного або низькодефіцитного державного бюджету, а в умовах наявності значних довгострокових зобов'язань — профіцитного бюджету;

• забезпечення прозорості фінансових потоків на всіх рівнях;

• перевага безготівкових фінансових розрахунків між об'єктами господарювання усіх рівнів, обмеження бартерних враєморозрахунків;

• запобігання відтоку валютних коштів за кордон, який не приносить економічної вигоди державі і не зумовлений реальними потребами власників коштів;

• підтримка валютного курсу гривні та рівня інфляції у вузьких межах, які зумовлені фінансовою та економічною доцільністю, недопущення необґрунтованого зростання грошової маси в обігу;

• забезпечення банківських гарантій збереження вкладів юридичних і фізичних осіб з боку держави;

• наявність стабілізуючих золотовалютних запасів і резервів Нацбанку;

• обов'язкова державна реєстрація доходів і майна юридичних і фізичних осіб;

• дотримання принципу бюджетного федералізму.

Цілі дотримання екологічної безпеки:

• попередження хижацького використання природних ресурсів;

• недопущення забруднення довкілля (грунтів, води, повітря) вище гранично допустимих норм;

• обов'язкове проведення заходів захисту навколишнього середовища і відтворення його природного стану;

• попередження і ліквідація наслідків екологічних катастроф, зменшення ризику завдання економічних збитків і виникнення загроз життю і здоров'ю людей.

Забезпечення *воєнної безпеки і зменшення загроз терористичних актів* і їхніх наслідків породжують наступні макроекономічні цілі:

• підтримка на певному рівні воєнної, оборонної економіки, забезпечення її державними бюджетними ресурсами;

• підтримка оборонного потенціалу, засобів цивільної оборони включно, на рівні, достатньому для відвертання найбільш імовірних

загроз при одночасній мінімізації потенційно можливих втрат від воєнних і терористичних актів;

- створення засобів для надання відповіді нападаючій стороні і знешкодження терористичних угруповань незалежно від їхнього місцезнаходження.

Названі цілі тісно перетинаються з цілями забезпечення *суспільної безпеки*.

Група *цілей інноваційного розвитку та підвищення конкурентоспроможності* безпосередньо пов'язана з вирішенням значних науково-технічних проблем народногосподарського значення, розвитку економіки в галузі науково-технічного й техніко-технологічного прогресу. Враховуючи розвиток економічних знань, освоєння сучасних досягнень науки, техніки, технології є основою зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробників і продукції, яку вони виробляють на внутрішній та зовнішній ринки.

Здійснення державної політики з питань національної безпеки передусім має передбачати визначення пріоритетів цілей та органів державної влади щодо їх досягнення. Без визначення цілі як основи всього процесу її реалізації неможливий поступальний розвиток на шляху ефективного вирішення проблем безпеки життєдіяльності людини, суспільства й держави засобами державних політичних рішень.

Значення оцінки пріоритетів національних цілей з кожним роком зростає. Разом з тим, часто буває важко зробити вибір національних цілей, оскільки майже кожен вибір розчаровує виборців і представників зацікавлених груп. Важливими також є повноваження не тільки робити свій вибір, а й нав'язувати його іншим. Це, в свою чергу, залежить від співвідношення легітимності й доступу до управління реальними важелями впливу. Нарешті, потрібна технічна спроможність вибирати, що, в свою чергу, може поділятися на володіння адекватною інформацією, критеріями визначення, процедурами та механізмами реалізації.

До проблемних аспектів визначення ієрархії цілей відносять такі:

- існує незгода з приводу належних методів виявлення цілей;
- цілі мають люди, а не організації;
- декларовані та реальні цілі можуть відрізнятись;
- навіть декларовані цілі є численними і часто несумісними;
- цілі з часом можуть мінятись;
- існує багато різновидів цілей.

Найпридатнішою моделлю для аналізу сукупності національних цілей є *модель ієрархії цілей* [14]. Вона - формалізована система, заснована на матричному численні й теорії графів. Суттєвим чинником, котрий

вказує на практичну корисність запропонованої моделі, є те, що вона однаково придатна для вирішення завдань розподілу як енергетичних, матеріальних, так і інформаційних ресурсів.

У графічній інтерпретації стратифікована система національних цілей представляється у вигляді ієрархічно організованої сукупності абстрактних процесів, що взаємодіють за принципом споживання ресурсів, виробництва продуктів та їх розподілу (рис. 4.5). Задля спрощення рисунка індекси об'єктів відповідних рівнів ієрархії не наведені. В такій системі під ресурсом можуть розглядатися як базові (енергетичні, матеріальні, інформаційні) ресурси, так і вироблені процесами нижчих рівнів ієрархії (стосовно даного) продукти. Зберігаючи основні властивості моделі для вирішення різних завдань, модель ієрархії цілей можна модифікувати під конкретну предметну область.

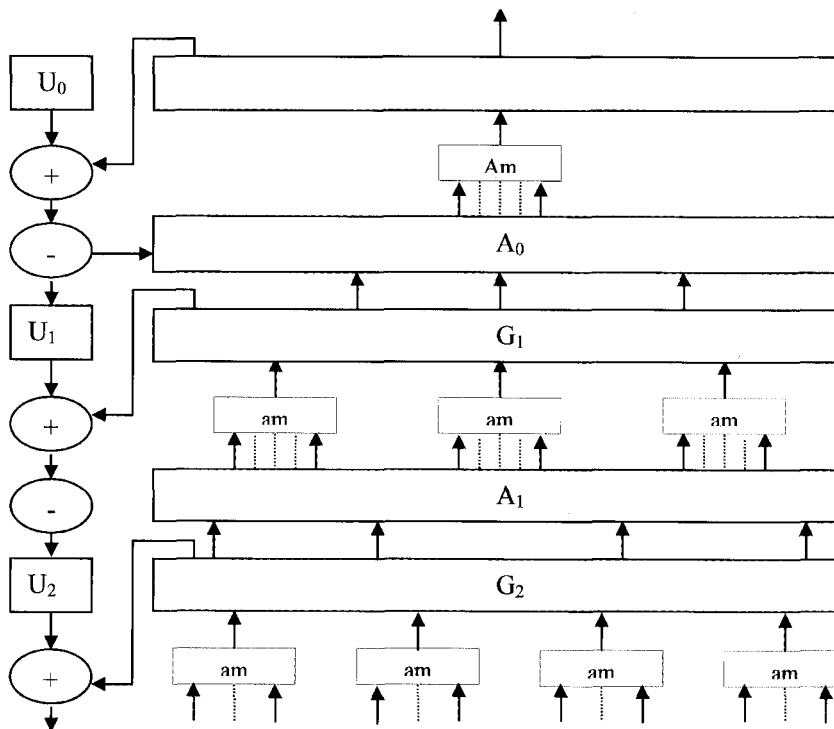

Рис. 4.5. Графічна інтерпретація ієрархічної впорядкованої системи цілей [14]

• Елементи, позначені символом G , реалізують функції розподілу продукту в напрямку вершини ієрархії.

• Елементи, позначені символом A , реалізують функції розподілу продукту в напрямку основи ієрархічної системи (ланцюг зворотного зв'язку за продуктом).

• Елементи, позначені символом U , реалізують функції об'єднання однотипних продуктів і передачі їх у напрямку основи ієрархічної системи (шина-колектор продукції).

• Елементи, позначені як Am та am , відображають окремі цілі (процеси).

Визначення ієрархії стратегічних цілей водночас є завданням вибору прийнятних для кожного окремого випадку засобів їх досягнення, тобто проблемою вироблення тактичних завдань, спрямованих на досягнення стратегічної цілі. І в цьому плані кожен суб'єкт політики зустрічається з так званим *парадоксом тактичного плюралізму*, сутність якого полягає в тому, що в при реалізації власної стратегії суб'єкти політики зазнають впливу соціальних, економічних, політичних і навіть психологічних чинників, які в сукупності створюють власне кон'юнктуру політики. Суб'єктам політики доводиться вирішувати проблему взаємозв'язку стратегічної цілі, що декларується, способів і засобів її досягнення.

Аналіз встановлення пріоритетів національних цілей стане ефективним у випадку, коли він не спиратиметься на суто механістичний підхід, а перетвориться в діалог між аналітиками і виробниками рішень з питань забезпечення національної безпеки, коли перші надають можливість зробити оптимальний вибір з-поміж критеріїв, варіантів дій і механізмів розподілу ресурсів та інформують про ймовірні наслідки цього вибору.

Нинішня ситуація побудови націй-держав зовсім відмінна від періоду деколонізації 1960-х років. Україна належить до нового типу зон державного будівництва, яке відрізняється тим, що основні події розгортаються в Європі, зайнятій проблемами інтеграції. Сьогоднішній світ більше переймається проблемами глобалізації та регіоналізації. Претензія на суверенітет має шанс бути зрозумілою і прийнятною тільки як стратегія національного розвитку у рамках загального процесу об'єднання. Тому плани системи забезпечення національної безпеки мають робити вагомий акцент на таких питаннях:

• у яких напрямках державної політики з питань національної безпеки ми діємо?

• якими є наші цілі у межах кожного напрямку політики з питань національної безпеки?

Тому у центрі уваги мають бути цілі, які визначені в нормативних документах. Закон України «Про основи національної безпеки» заклав

фундамент планування основних напрямків у сфері національної безпеки України. Зокрема, стаття 8 закону визначає такі основні напрями державної політики з питань національної безпеки у зовнішньополітичній сфері: забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності незалежних держав, а також іншими державами світу.

Вибір національних цілей держави — це вибір пріоритетів на рівні основних напрямів державної діяльності, пріоритетів, які фактично визначають на певний період подальше спрямування всіх її видів, зокрема, державної політики та використання наявних ресурсів, стан розвитку держави, її місце у світі й ставлення до неї інших держав, які утворюють її зовнішнє середовище, і, зрештою, її успішний розвиток і пов'язане з цим майбутнє.

Попри гостру полеміку, що ведеться нині в українському суспільстві, ми пропонуємо низку пріоритетів цілей на рівні основних напрямів державної політики з питань національної безпеки. При їх виборі автори керувалися *нерівністю Тінбергена* [23], яка зазначає, що кількість цілей не має перевищувати кількість використовуваних державою інструментів. У протилежному випадку в держави не вистачить ресурсів щодо реалізації поставлених цілей.

До таких пріоритетів відносяться:

- консолідація українського суспільства на основі європейських цінностей;
- подальша розбудова громадянського суспільства, демократичних інститутів, створення законодавчої бази та механізмів демократичного контролю;
- подолання негативних тенденцій занепаду наукового потенціалу України, надання ефективної державної підтримки розвитку вітчизняного інтелектуального ресурсу;
- створення політико-правових і економічних основ для формування і розвитку середнього класу;
- подолання наслідків економічної кризи, створення сприятливих умов для ефективного функціонування провідних галузей економіки України. Істотне посилення фінансової безпеки держави;
- подолання критичної залежності України від постачання енергоносіїв, стратегічної сировини та матеріалів;
- посилення боротьби з негативними явищами суспільного життя — корупцією, тіншовою економікою тощо;

- розширення участі України в боротьбі із транснаціональною злочинністю;
- активніша участь України в заходах світової спільноти в боротьбі з міжнародним тероризмом;
- інтенсифікація участі України в розбудові сучасної архітектури європейської безпеки;
- наближення України до членства в НАТО шляхом виконання вимог «Плану дій щодо набуття членства»;
- посилення провідної ролі України в розбудові регіональних структур безпеки (передусім - Організація за демократію та розвиток (ГУАМ), Співдружність демократичного вибору тощо);
- активна участь України у миротворчій діяльності під егідою міжнародних інституцій з питань безпеки;
- участь у розбудові спільного економічного простору в аспектах, що не перешкоджають європейській інтеграції України та її входженню в світові економічні структури;
- завершення реформування Збройних Сил України;
- розробка науково-технічних організаційних та економічних підвалин формування сучасного військово-промислового комплексу;
- вдосконалення нормативно-правових, економічних та організаційно-управлінських механізмів захисту вітчизняного інформаційного простору. Демонізація засобів масової інформації;
- викоренення корупції;
- подолання диспропорцій у розвитку регіонів і їх залучення до формування загальнодержавної політики;
- подолання екологічної кризи та зменшення наслідків аварії на ЧАЕС.

Якщо вибір зроблено за цими напрямками, то враховуючи їх взаємозалежність, постануть питання з приводу *ресурсу*, який має розподілятися, та *механізму* реалізації й посилення пріоритетів. Окрім того, як часто трапляється з більшістю варіантів державної політики [22], цілі пов'язані з низкою проблем, тому досить імовірно, що вони можуть бути непослідовними й навіть неоднозначними. Тому подібні положення повинні містити *плани*, присвячені реалізації далекоюсяжних цілей.

У цих планах зазначені напрямки не слід розглядати як просту проблему примусових заходів, а тому до процесу їх реалізації слід залучати як тих, хто здійснює політику, так і тих, хто її «замовляє». І все ж проблемою примусу не можна нехтувати. В такому разі постане проблема неврахування самих пріоритетних напрямків. Існуючі методи розподілу ресурсів та контролю за їх використанням час від часу потребують перегляду задля визначення їхньої відповідності обраним пріоритетним напрямкам державної політики з питань національної безпеки.

Загальноприйнятою, хоча іноді й суперечливою, залишається думка про те, що з метою виживання й розквіту держави пріоритет слід віддавати *надзвичайним цілям* [8]. В особливих випадках суб'єкти забезпечення національної безпеки не тільки можуть, а й зобов'язані вдаватися до креативних і маніпулятивних заходів вирішення проблем. Попри те, що індивіди чи окремі соціальні групи матимуть конкретні інтереси та цілі, вони можуть і повинні визнавати пріоритет більш масштабних колективних цілей всієї держави. У цьому випадку цілі слугуватимуть показником інтеграції та єдності. До того ж вони можуть діяти як засіб мотивації, оскільки вважається, що групи й індивіди часто одержують задоволення від свого внеску до реалізації великомасштабних організаційних або програмних цілей.

Контроль за реалізацією державної політики з питань національної безпеки та порівняння результатів з нашими сподіваннями відіграють важливу роль. Вони мають бути своєчасним застереженням від невдач і дати змогу скоригувати політику та засоби її впровадження. Проте можливість невдачі треба усвідомлювати з самого початку. Таким чином, якщо невдача оцінюється як неякісне виконання, то можна спробувати поліпшити процес впровадження. А якщо проблеми спричинені неадекватною політикою або несприятливими зовнішніми обставинами, то постане необхідність у коригуванні державної політики з питань національної безпеки та її цілей як нереалістичних. Все це зобов'язує розглядати плани як тимчасові і тому доцільно мати в запасі альтернативні плани в разі виникнення кризових ситуацій.

Кожного разу, коли в практиці програмно-цільового планування та управління виникає потреба концентрації зусиль для розв'язання комплексної проблеми, використовуються методи цільового управління, засновані на ідеї системного аналізу [12]. Їхнє практичне застосування наочно довело, що системний підхід і методи дослідження операцій можуть бути пріоритетними для розв'язання більш широкого кола задач, ніж організація воєнних операцій. Методи цільового управління можна використовувати завжди, коли виникає необхідність підвищення ефективності використання наявних ресурсів для досягнення чітко окреслених цілей, у тому числі й національної безпеки.

Для України актуальність своєчасного й точного визначення національних цілей зумовлена не тільки кардинальними змінами, що відбулися останнім часом у світі. Нині їхнє змістовне наповнення сприймається українським загалом усе глибше й комплексніше. На зміну характерному для радянського періоду української історії уявленню про воєнну безпеку, яка сприймалася як загроза виникнення війни, і про державну безпеку, яка трактувалася як захист державного ладу, прихо-

дить більш системне, відповідне сучасним українським і світовим реаліям уявлення про національну безпеку.

Нині за допомогою стратегічних досліджень вирішується велике коло складних і взаємопов'язаних питань безпеки, що суттєво відрізняє існуючу ситуацію від тієї, коли безпека в основному обмежувалась оцінкою «ядерного балансу» та «паритету сил» між США та СРСР. За таких умов стратегічні дослідження будуть і надалі розвиватися як традиційні «воєнні дослідження», але залучення до них ідеї безпеки розширило не тільки сферу досліджень у цій галузі знань, а й уточнило вимоги щодо формування національних цілей:

- цілі залежать від альтернативних сценаріїв майбутнього, з огляду на різні припущення щодо поведінки ключових змінних;
- прості цілі з часом можуть стати складними і множинними;
- реальна ціль – віддалитися від декларованої;
- цілі мають бути конкретними й кількісно вираженими, сумісними й такими, що підтримують одна одну, пов'язуватися в ієрархії, так, що окремі цілі можуть робити внесок до більшої групи цілей, які, в свою чергу, живлять національні цілі;
- не слід вдаватися до пошуку великого числа цілей і виносити їх на розгляд уряду, оскільки це означало би зростання тиску на політичну систему, причому часто за відсутності ресурсів для задоволення цих вимог, підтримки політичної системи або її спроможності владнати ці питання.

Процес встановлення національних цілей - важливий вид діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, який можна вдосконалити, надавши йому більшої відкритості, систематичності та реалістичності.

Визнаючи наявність багатьох проблем, маємо підстави для визнання того факту, що елементи тріади: «національні цінності - національні інтереси - національні цілі» є основними рушійними силами системи національної безпеки і такими, що визначають зміст, характер, конфігурацію та спрямованість державної політики національної безпеки.

4.4. Загрози національній безпеці України

Неспівпадіння національних інтересів, які трансформуються в цілі державної політики національної безпеки, є причиною як міжнародних конфліктів, так і внутрішніх конфліктів у державі, що характеризується внутрішньою нестабільністю. У таких умовах внаслідок загострення різних протиріч утворюються як внутрішні, так і зовнішні загрози, джерелом яких можуть бути іноземні держави (групи держав), окремі соціальні групи, громадяни, процеси та явища у різних сферах життєдіяльності особи, суспільства й держави [6; 10; 21; 26].

Загрози в політичній сфері

- незбалансованість інтересів держави, суспільства, різних соціальних груп і особи;
- невідповідність між конституційними демократичними принципами і реальною політикою;
- протистояння різних владних структур, недотримання законів, що регламентують їхню діяльність;
- окремі порушення прав і свобод особи і громадянина;
- загострення соціально-політичних проблем у суспільстві в результаті збільшення розриву в доходах громадян і невідповідності соціального середовища до нових соціально-економічних відносин;
- прояви регіонального сепаратизму;
- бюрократизація суспільного життя, постійне зростання числа адміністративних органів і чиновницького апарату;
- політизація організованої злочинності і зростання корупційності в структурі органів влади;
- знецінення етичних норм у житті суспільства й окремих громадян, недооцінка ролі науки, освіти й культури як чинників стабілізації внутрішньополітичної безпеки в країні.

Загрози в економічній сфері

- набуття економічною кризою в Україні затяжного характеру, відсутність помітного прогресу в структурній перебудові економіки, побудові цивілізованих ринкових відносин;
- спад виробництва, недовантаження виробничих потужностей, закриття окремих виробництв, зношеність основних фондів, деградація наукоємних виробництв, що призводить до посилення економічної залежності від зарубіжних країн;
- низька конкурентоспроможність національної економіки, викликана відсталістю технологічної бази більшості галузей, високою енергоємністю і ресурсоємністю, низькою якістю продукції та високими витратами виробництва;
- зниження інвестиційної активності;
- набуття монопольного становища окремими виробниками або вузьким колом великих фірм і підприємств у виробництві життєво необхідних товарів;
- погіршення стану платіжно-грошової системи, концентрація основної грошової маси на посередницьких операціях і короткострокових формах кредитування;
- дефіцит паливно-енергетичних ресурсів;
- стагнація аграрного сектора, зниження якості харчування населення;
- економічна злочинність (незаконна торгівля енергоносіями, мі-

неральними ресурсами, дорогоцінним камінням і металами, посадові злочини, хабарництво, корупція, рекет, порушення правил ведення валютних операцій, ухилення від сплати податків, незаконна торгівельна діяльність тощо);

- економічні диспропорції між регіонами і центром;
- залежність стабільного постачання енергоносіїв від політичних рішень держав-постачальників;
- значне зменшення витрат на наукову та інноваційну діяльність, включаючи кошти державного бюджету, зниження якості досліджень на стратегічно важливих наукових напрямках, скорочення числа науково-технічних кадрів, у тому числі й найбільш кваліфікованих, котрі переходять у сферу бізнесу або покидають Україну, скорочення фахівців, які займаються фундаментальними дослідженнями, що призводить до розвалу науково-технічного потенціалу країни.

Загрози в оборонній і безпековій сферах

- незавершеність процесу реформування Воєнної організації держави, невідповідність сучасних підходів до військового будівництва і недосконалість його нормативно-правової бази;
- труднощі з підтримки оборонного потенціалу України на рівні, адекватному вірогідним воєнним загрозам, з урахуванням обмежених економічних можливостей в умовах недостатнього фінансування і зменшення чисельності людських ресурсів призовних віків;
- надто повільна реалізація планів структурної перебудови, модернізації та матеріально-технічного переоснащення Збройних Сил на якісно вищому рівні;
- збільшення розриву в якісних характеристиках озброєння і військової техніки порівняно з передовими зарубіжними країнами;
- низький рівень оперативної і бойової підготовки військ (сил) і штабів, падіння рівня боєготовності і боєздатності військ (сил);
- напад на об'єкти ядерної енергетики, хімічного, біологічного виробництва та інші потенційно небезпечні об'єкти;
- незаконне поширення на території України зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів здійснення диверсій і терористичних актів;
- зниження престижу військової служби;
- недостатня готовність органів державного управління й економіки до мобілізації сил і засобів для вирішення завдань оборони;
- виконання Збройними Силами невластивих функцій;
- розмивання науково-технічного і кадрового потенціалу у воєнно-промисловому комплексі, нераціональне здійснення конверсії оборонних галузей, нерозвиненість військової інфраструктури.

Загрози техногенного та природного характеру

• слабке державне (законодавче, економічне й нормативно-технічне) регулювання безпеки населення й територій при техногенних аваріях і природних катастрофах;

• експлуатація все більшого числа потенційно небезпечних промислових і цивільних об'єктів із частково або повністю вичерпаними технічними ресурсами;

• порушення правил зберігання і транспортування небезпечних речовин;

• відхилення від проектної документації при виробництві устаткування, технічних засобів і систем, у будівництві;

• послаблення функцій державного нагляду за техногенною безпекою в умовах приватизації промисловості й цивільних об'єктів і перевага інтересів прибутку над інтересами безпеки виробництва;

• різке посилення ролі людського чинника в спричиненні аварійних і катастрофічних ситуацій за рахунок загального зниження рівня підготовленості персоналу потенційно небезпечних об'єктів;

• загальне зниження персональної й колективної відповідальності за підтримку необхідного рівня техногенної безпеки, поширення практики фактичної безкарності за грубі порушення норм техногенної безпеки, низька якість пропаганди та інформованості населення про причини, наслідки й заходи задля запобігання аварій.

Загрози в екологічній сфері

• виснаження природних ресурсів, що є предметом першої необхідності для життя населення (чистої питної води, корисних копалини, площ орної землі), і ведення тваринництва;

• деградація поновлюваних природних ресурсів;

• повсюдне погіршення екологічної обстановки, що призводить до зниження тривалості життя, погіршення стану здоров'я населення і генетичної деградації майбутніх поколінь, виникнення небезпечних екологічних зон;

• зростання антропогенного впливу на природу в результаті прискореного переходу до ринку, що відбувається без належного державного контролю;

• зростання вірогідності екологічних катастроф, пов'язане з масштабним використанням екологічно недосконалих технологій у промисловості, сільському господарстві, енергетиці й на транспорті.

Загрози в інформаційній сфері

• стратегічне відставання від провідних країн світу за рівнем інформатизації;

• порушення інформаційних прав і свобод особи; маніпулювання масовою свідомістю з боку окремих організацій і громадян;

- несанкціонований доступ до інформації в усіх сферах діяльності, що циркулює в системах електронної обробки даних і автоматизованих мережах зв'язку, з метою її розкрадання, спотворення або знищення;

- обмеження законних прав засобів масової інформації і журналістів на законне здобуття, збір і передачу інформації.

Загрози в правоохоронній сфері

- зростання криміналізації суспільства. Особливо небезпечною є організована злочинність;

- посилення небезпечних тенденцій у динаміці і структурі злочинності: незаконний продаж зброї, шахрайство в кредитно-фінансовій сфері, незаконне провезення небезпечних відходів, торгівля людськими органами, розкрадання і незаконний вивіз експортної сировини, енергоносіїв, рідкоземельних і кольорових металів тощо;

- застаріла і неповна законодавча база правосуддя;

- спеціалізовані органи по боротьбі з організованою злочинністю, що входять до складу МВС, усе ще знаходяться в стадії становлення, відчувають нестачу у висококваліфікованих кадрах, технічному оснащенні, фінансовому забезпеченні;

- значне поширення корумпованості посадових осіб у державних, у тому числі правоохоронних органах, що значно знижує ефективність боротьби з організованою злочинністю;

- невідповідність нинішнього стану судової влади вимогам правової держави і завданням боротьби з криміналізацією суспільства;

- принцип незалежності суддів, їх підлеглості лише закону ще не став нормою життя; корумпованість частини суддів, фактична незахищеність значної частини з них перед угрупованнями організованої злочинності.

Загрози у сфері соціального захисту населення

- різка диференціація населення за доходами і споживанням, розрив, що поглиблюється, в рівнях грошових доходів крайніх груп населення (бідних і надбагатих), класу власників і людей, що не отримали реальної частки власності, значні відмінності в доходах працівників бюджетних галузей і сфери малого бізнесу, пенсіонерів, інвалідів, студентів і тих, хто працює за наймом;

- постійне зростання вартості життя із-за підвищення цін на продукти харчування, ліки, квартплату, побутові послуги тощо;

- збільшення негативних соціально-економічних наслідків через збереження «залишкового» принципу виділення державних ресурсів на соціальні цілі, що виражається в згортанні програм з будівництва муніципального житла, розвитку села, в недостатньому фінансуванні охорони здоров'я тощо;

- високий рівень безробіття на фоні недостатньої активності державних центрів перепідготовки кадрів і створення нових робочих місць. Ця проблема поглиблюється слабо контрольованою міграцією населення;
- проблема кризи сім'ї і втрата духовних орієнтирів особи, що призводить до поширення наркоманії, алкоголізму, проституції;
- зростання числа абортів, низькі показники народжуваності, збільшення смертності, особливо чоловіків працездатного віку, числа самогубств, що призводить до різкого погіршення демографічної ситуації в країні;
- бездіяльність системи фізичного розвитку і морального виховання молодого покоління, значне зменшення гарантії реалізації соціально-активної частини населення, руйнування перспективи забезпеченої старості й активного довголіття;
- загрозливий стан у сфері суспільного здоров'я: зниження показників середньої очікуваності майбутнього життя, збільшення хронічних захворювань, посилення небезпеки епідемій, ВІЛ-СНІДу, стрімке зростання вжитку алкоголю і наркотичних речовин, зростання числа непрацездатних громадян;
- недостатнє державне фінансування охорони здоров'я;
- зниження рівня споживання основних продуктів харчування на душу населення, скорочення в раціоні харчування значної частини населення кількості білків і вітамінів до мінімальної межі, за якою настають незворотні процеси в організмі людини;
- зростання професійних захворювань та інвалідності у зв'язку з використанням у промисловості застарілих технологій і зношеності обладнання;
- зростання рівнів інфекційної та загальної захворюваності, венеричних хвороб, наркотичної залежності різних груп населення і передусім підлітків і молоді.

Асиметричні загрози [11]

Суть змін у нашому середовищі безпеки полягає в переміщенні центру ваги з класичних силових загроз, значення яких зменшується, на *асиметричні (нетипові) загрози*. Сьогодні на передній план виходять нові, нетрадиційні загрози, що є серйозною проблемою національної безпеки України. Їх джерела – космос, міжнародні відносини, зокрема мережевий тероризм, доквілля, техносфера, несанкціоновані або помилкові дії людей, а також важкі для ідентифікації недержавні суб'єкти. Ці загрози можуть торкатися безпеки як об'єктів і служб, істотних для злагодженого функціонування системи забезпечення життєдіяльності, так і безпеки громадян, спільноти й держави.

Загрози космічного та ракетно-космічного походження

Аналіз нетрадиційних загроз екологічній безпеці нашої держави почнемо із загроз космічного походження. Вони й досі є недостатньо

вивченими, але разом із тим найнебезпечнішими. Частота і передбачуваність їхнього виникнення незначні, а вразливість і беззахисність людства при цьому максимальні.

Падіння небесних тіл зіграли важливу роль в історії Землі. За останні 600 млн. років відбулося приблизно п'ять подій, унаслідок яких за порівняно короткий проміжок часу значно змінився фізичний та хімічний склад океану, атмосфери, що спричинило докорінні зміни флори й фауни Землі. Той факт, що межі геологічних епох пов'язані з падіннями на Землю небесних тіл, отримав багато наукових підтверджень. Безумовно, що інтерес учених до проблеми зіткнення астероїдів із Землею і можливих наслідків таких катаклізмів є стійким і зростає протягом останніх років.

Реальність небезпеки падіння на Землю астероїдів розміром 50-100 м не викликає сумнівів. Останнє таке падіння - у басейні ріки Підкаменна Тунгуска - метеорита або фрагмента комети сталося у 1908 р. Діаметр об'єкта становив не більше 50 м, а енерговиділення внаслідок вибуху майже дорівнювало енергії, що виділяється під час підриву ядерного заряду в 15-20 Мт. Очевидно, що якщо подія такого гатунку станеться у густонаселеному районі Землі, це спричинить загибель мільйонів людей й інші катастрофічні наслідки.

Багато вчених наполягає на необхідності зосередження зусиль на запобіганні можливому падінню на поверхню Землі об'єктів розміром 1 км і більше. Енерговиділення у результаті такої події було б еквівалентне вибуху в 1 млн. Мт. При цьому буде знищена приблизно чверть населення Землі й узятий під сумнів сам факт існування людини як біологічного виду. Проте середній інтервал часу між падіннями таких великих об'єктів - приблизно 500 тисяч років і таку подію можна передбачити за кілька десятків років, використовуючи дані астрономічних спостережень.

Вони виникли внаслідок застосування сучасних потужних технічних засобів у порівняно новій галузі людської діяльності - ракетно-космічній. Останніми десятиліттями поверхня Землі, її атмосфера й навколоземний простір інтенсивно забруднюються внаслідок запусків космічних апаратів (у тому числі військового призначення). Це пов'язане з високою динамічністю фізичних процесів, що відбуваються при цьому. Наприклад, при польоті на активній дистанції траєкторії виведення космічного апарата ракетні двигуни щосекундно викидають в атмосферу близько 3100 кг токсичних продуктів згорання. При цьому швидкість їх витікання в атмосферу становить 2800-3000 м/с, а температура - 30 тис.° С. У низці випадків після запуску ракет-носіїв може спостерігатися різка зміна погодних умов у регіональному масштабі.

Виникає й інша серйозна проблема - "космічного сміття"; тобто забруднення навколоземного космічного простору об'єктами штучного походження.

Освоєння космосу привело до того, що на різні навколоземні орбіти було виведено понад 19 тис. об'єктів. Значна їх частина зруйнувалася ще на вході до щільних шарів атмосфери. Проте на низьких навколоземних орбітах залишаються близько 7 тис. об'єктів загальною масою 3200 т. Це переважно уламки супутників, що утворились унаслідок аварій. У випадку падіння вони є значною небезпекою для промислових об'єктів, атомних електростанцій, гідротехнічних споруд.

Слід також сказати і про загрозу можливих збройних конфліктів у космосі та їхні ймовірні наслідки. Так, у випадку розгортання космічного ешелону ПРО і ведення бойових дій можливі масові підриви останніх щаблів балістичних ракет, вибухи протиракет із різноманітним бойовим обладнанням, руйнація космічних апаратів. Природно, що під час збройного конфлікту в космосі з'явиться велика кількість космічного сміття. Тому необхідно усвідомлювати можливі наслідки подібних акцій. Збройний конфлікт може тривати місяці або роки, а ближній космос буде закритий для людської діяльності на сотні літ.

Проте завдяки припиненню «холодної війни» та випробувань ядерної зброї спільними зусиллями розвинутих країн за наявності достатніх засобів можливе створення глобальної мережі телескопів для постійного спостереження за великими астероїдами, частинами космічних апаратів, кометами. Сучасний науково-технічний і промисловий потенціал США, Росії, України, інших держав дозволяє на базі наявних ракетних і ядерних комплексів цих країн створити високоефективний захист Землі від падіння небесних тіл, великих залишків космічних апаратів.

Транскордонне забруднення

Проблема транскордонного забруднення як загроза екологічній безпеці України є вельми актуальною. Так, внаслідок недогляду та грубого порушення техніки безпеки й екологічних вимог на деяких золотодобувних і переробних заводах Румунії, розмішених уздовж приток р. Тиси та по її руслу, в лютому та березні 2000 року відбулося масштабне забруднення території України ціанідами і солями важких металів – свинцем (*Pb*), оловом (*Sn*), цинком (*Zn*), сполуками міді (*Cu*), марганцем (*Mn*), залізом (*Fe*), що вкрай загострило екологічну обстановку в басейні Тиси, її приток і Дунаю, в результаті чого нашій державі було завдано значної екологічної та економічної шкоди. Зокрема, було порушене нормальне господарювання у регіоні, виникло значне соціально-психологічне напруження внаслідок затримки термінів початку проведення весняно-польових робіт.

Усвідомлення міжнародним співтовариством неможливості одностороннього вирішення екологічних проблем в умовах взаємозалежності й трансграничності впливу антропогенного навантаження на навколишнє середовище передбачає особливу роль глобального співробітництва у зміцненні екологічної безпеки, відповідної державної політики кожного члена світового співтовариства.

«Екологічні» захворювання

Очевидно, що зміни клімату передусім можуть дати імпульс розповсюдженню давніх хвороб, наприклад жовтої лихоманки, менінгіту, холери, сприяти поширенню нових (хантавіріс тощо). Справа в тому, що зміни клімату впливають на поширення хвороб і епідемій, збільшують швидкість їхнього розповсюдження. От деякі з останніх прикладів.

Холера. У 1991 р. вантажні судна, що прибули з Південної Азії, промивали свої трюми біля узбережжя Перу. Із стічними водами в море потрапили й холерні вібріони. Висока температура морської води стимулювала рясне розростання водоростей, а разом із цим і масове розмноження вібріонів. Потім останні проникли до моллюсків і людських організмів. Унаслідок епідемії було інфіковано більш ніж півмільйона людей і близько 5 тис. із них загинули.

Хантавіріс. У 1993 р. шестирічна посуха, дощі та зливи, що пішли за цим, у 10 разів збільшили популяцію оленячих мишей на південному заході США і призвели до спалаху смертельної форми легеневого хантавірісу. Хвороба, що спочатку з'явилася в одній із резервацій племені навахо, потім поширилася на 20 штатів і забрала життя 45 осіб - майже половини усіх інфікованих.

Чума. У 1994 р. тривалі мусони в Північній Індії змінила спека з температурою понад 35°C протягом 90 днів. Це призвело до нашествия в міста пацюків, які, переносючи хворобу, викликали у Сураті (Західна Індія) епідемію легеневої чуми. Ситуація, що виникла, спричинила загибель 63 осіб і коштувала Індії 2 млрд. дол.

Лихоманка денге. У прибережному гірському хребті у Коста-Ріці давно містився осередок лихоманки. Збудники хвороби, як і жовтої лихоманки, переносилися комарами. Хвороба супроводжується болем у суглобах, який позбавляє людину можливості рухатися. Колись ця лихоманка не виходила за межі Тихоокеанського узбережжя Коста-Ріки. Проте у 1995 р. внаслідок підвищення температури цей вид комарів зміг подолати гірське пасмо і поширитися по всій країні. Денге проникла й до інших країн Центральної Америки, захопивши навіть південь США і спричинивши смерть (за кілька місяців) 4 тис. осіб із 140 тис. інфікованих.

Малярія - одна з тих інфекційних хвороб, з якими доведеться боротися людям у міру того, як у світі відбуватиметься потепління. Це най-

поширеніше захворювання, розповсюджувачами якого є комарі. Високі температури не лише збільшують ареал поширення малярійних комарів, а й роблять їх агресивнішими. Так, учені Гарвардської школи медицини відзначають, що підвищення температури на 4 градуси за Фаренгейтом може збільшити область поширення малярії на планеті з теперішніх 42% до 60%.

У зонах екологічного лиха, біогеохімічні середовища яких містять високі концентрації токсичних металів, з'являється загроза нових «екологічних» захворювань:

- *алопеція* - облисіння дітей (Чернівецька область, м. Сілламяе - Естонія);

- *картопляна хвороба* («стопа, що ляскає» - нерозгинання ступні) виникає внаслідок порушення технологій застосування імпортованих пестицидів;

- *«жовті діти»* (в Алтайському краї в 1989 р. 60% новонароджених мали ураження центральної нервової системи);

- *психоневрозні сексуальні розлади*, які масово спостерігались у людей, що проживають у районі Семіпалатинського ядерного полігона.

Більшість із перерахованих загроз так чи інакше висвітлювалася в наукових публікаціях. Менш відомі проблеми антропогенного вивільнення екологічних ніш і загроза заповнення їх шкідливими й небезпечними організмами, зокрема хвороботворними (мабуть, таким був механізм поширення вірусу імунодефіциту - ВІЛ, що викликає поки невиліковне захворювання СНІД). Проте серед екологічних проблем - це одна з найбільш гострих і потенційно небезпечних.

Виникнення нових летальних захворювань можна трактувати як процес самопроріджування популяції людини, які досягли аномально великих масштабів розмноження. Для природи це звичайне явище, яке є екологічним чинником. Інтенсивність його залежить від густоти населення популяції. Популяційні вибухи неодмінно супроводжуються спалахами захворювань. І в людському співтоваристві, крім контролюваних хвороб (чума, жовта лихоманка і т.д.), закономірно виникають нові, які раніше не були відомі або не проявляли себе в активній формі (наприклад, спалахи «хвороби легіонерів», синьогнійної інфекції у пологових будинках і т. ін.).

Екологічні та ресурсні конфлікти

Фахівці по-різному оцінюють проблеми екологічної безпеки та пов'язані з ними конфлікти: одні дотримуються вузького, більш мілітаризованого тлумачення національної безпеки і вважають, що питання екологічної безпеки постають лише тоді, коли йдеться про гострий воєнний конфлікт. Інші пов'язують загрози навколишньому середовищу

та національну безпеку, стверджуючи, що основою більшості конфліктів є причини демографічного й екологічного характеру. Як свідчить історія, багато з конфліктів, які розглядались як ідеологічні, релігійні або етнічні, насправді були викликані проблемами, пов'язаними із зростанням населення, а також соціально-економічним напруженням через нестачу орної землі, продовольства тощо.

Як правило, екологічні конфлікти виникають при втручанні людини в навколишнє середовище, що провокує зміни в природних або соціальних системах. І саме тоді, коли таке втручання, на думку однієї або кількох груп людей, є порушенням комплексної взаємодії фізичних, біологічних і соціальних процесів у навколишньому середовищі, воно й завдає шкоди. Коли ланцюг подій, зумовлений втручанням у природне середовище, перетинає національні кордони, конфлікт стає міжнародною проблемою. Виділяють глобальні, мікрорегіональні, міжрегіональні, регіональні та локальні екологічні конфлікти.

Розглядаючи різні концепції виникнення й подальшого розвитку конфліктних ситуацій в екологічній сфері й використовуючи основні положення класичної теорії, можна виділити два основних види екологічних конфліктів:

- конфлікт між людиною та природою (природокористування й екологічні конфлікти);
- конфлікт усередині суспільних структур, причиною якого є різне ставлення до природи (соціальні конфлікти та екологічний стресовий чинник).

Так, з огляду на цей підхід, можна визначити декілька таких конфліктів, важливих для світового співтовариства:

- загострення відносин між країнами, які використовують воду Нілу (Єгипет, Судан, Ефіопія);
- напруження у відносинах між Туреччиною та іншими державами, що користуються водами Тигру та Євфрату;
- використання нафти Близького Сходу як політичної зброї;
- напружені відносини між Ефіопією та Сомалі й хаос у цих країнах, викликаний зростанням населення та нестачею орних земель;
- продовження конфліктів у всій Центральній Америці у зв'язку із зростанням населення та поширенням еміграційних процесів (Гондурас, Сальвадор, Мексика, Гватемала, Нікарагуа);
- напруження у відносинах між В'єтнамом і Китаєм через багаті морські нафтоносні поля.

Воєнні конфлікти й екологічна безпека

Сама по собі присутність військових формувань створює численні екологічні проблеми внаслідок випробувань, експлуатації й утилізації

озброєнь і військової техніки. Але особливу тривогу останнім часом викликає розробка так званої екосистемної екологічної зброї, спеціально зорієнтованої на винищення навколишнього середовища під час збройних конфліктів.

Екологічна зброя може бути як прямої (ядерна, хімічна, бактеріологічна, геофізична, біологічна, радіологічна), так і непрямой (звичайне озброєння, використане для руйнації екологічно небезпечних об'єктів) дії. Вплив екологічної зброї включає практично всі види іонізуючого та електромагнітного випромінювань, теплові й світлові потоки, шуми та інші акустичні коливання, ударні хвилі, термічні процеси, сейсмічні коливання, утворення областей високого тиску, вібрації, механічні забруднення тощо.

Екоцидні методи широко застосовувалися США в 1967-1972 рр. під час війни в Індокитаї. Намагаючись порушити комунікації, ускладнити постачання і знищити продовольчу базу супротивника, спеціальні армійські з'єднання понад 2600 разів викликали над територією В'єтнаму, Лаосу і Кампучії штучні зливи шляхом розсіювання у хмарах кристалів йодистого срібла і двоокису вуглецю. При цьому додавалась особлива хімічна речовина, за допомогою якої дощам надавався різний ступінь кислотності для виведення з ладу бойової техніки. Головна небезпека подібних методів - у непередбачуваності їхнього впливу на екологічний баланс навколишнього середовища.

Так, унаслідок використання армією США під час війни у В'єтнамі пестицидів, розпилення більш ніж 100 тис. т гербіцидів і дефоліантів, дія яких позначалася передусім на рослинному світові, було винищено 12% лісів, 40% мангрів і близько 5% сільгоспугідь країни. Вилов прісноводної риби аж до середини 80-х років був майже у 20 разів менший, ніж до застосування пестицидів у воєнних цілях. Була завдана шкода здоров'ю 1,6 млн. в'єтнамців. Понад 7 млн. осіб були змушені залишити райони, де застосовувалися пестициди.

Очевидно, що стан навколишнього середовища та сучасна геополітична ситуація у світі змушують приділяти все більше уваги проблемі вивчення екологічних наслідків воєнних конфліктів. Пригадаймо, зокрема, операцію «Союзницька сила».

Під час воєнних дій, що тривали 79 діб, літаки НАТО здійснили за різними оцінками від 31 тис. до 60 тис. бойових вильотів. В авіаударах було використано близько 10 тис. ракет і понад 79 тис. т бомб (із них понад 35 тис. заборонених міжнародними конвенціями касетних і графітових). Сотні ракет були випущені у відповідь засобами ППО Югославії. Тисячі тонн вибухових речовин, які літаки скинули на Югославію, в тротиловому еквіваленті дорівнюють кільком Хіросімам.

Всього на території країни було зруйновано 995 об'єктів (із них 20 заводів і фабрик, що використовували у виробництві сильнодіючі хімічні речовини), багато складів із паливом і хімікатами, електростанцій, зокрема нафтохімічний завод «Петрохімія», завод із виробництва азотних добрив і нафтопереробний завод у Панчево, нафтопереробний завод у Нові Сад, фабрику хімічних речовин у Стремчице, сховище ракетного пального в Липовіце, підприємство з виробництва хлоридів у Бариче, хімічний комбінат в Обреноваце.

На кожному з них знаходилося від 10 до 50 тис. т продуктів виробництва. Часткова або повна їхня руйнація в результаті авіаударів призвела до масових викидів токсикантів широкого спектра, а також до масштабних і тривалих пожеж, наслідком яких стало колосальне забруднення і порушення ґрунтового покриву, забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, порушення біопопуляцій і шляхів їхньої міграції, а також озонового шару.

На особливу увагу заслуговує оцінка впливу на довкілля Югославії використаного НАТО озброєння зі збідненим ураном. Проведені експертні дослідження показали, що військами НАТО в Югославії було використано від 30 до 100 т збідненого урану.

Уран - найдешевший із важких металів і, мабуть, найефективніший із військової точки зору: спалахуючи, він пропалює танкову броню, пробиває перекриття будівель, випалює злітні смуги аеродромів. Практично до 70% усієї маси збідненого урану, що міститься в снаряді, вигорає і перетворюється під час вибуху на аерозоль радіотоксичних окислів урану (U_3O_8 , UO_2) із частками від 0,5 до 5 мкм, які можуть переноситися вітром на відстань до кількох сотень кілометрів.

Частки цього пилу, які під час дихання, з водою або їжею потрапляють усередину живого організму, є радіаційно й токсично небезпечними. У середньому 33% такого аерозолу розчинні у воді. Допустима концентрація вдихуваного нерозчинного урану значно нижча, оскільки він досить швидко виводиться з організму із сечею, а нерозчинні частки залишаються в тканинах протягом тривалого часу.

Збіднений уран, накопичуючись у легенях, печінці й нирках, спричиняє виникнення ракових захворювань, різноманітні ураження внутрішніх органів, а також зміни в наступних поколіннях на генетичному рівні. Так, ретроспективне дослідження 1425 уражених осіб віком від 19 до 50 років виявило високий процент випадків захворювання раком крові, легенів, кісток, мозку, шлунку, печінки; спостерігалися дефекти народження, невиношування плоду.

Радіоактивність збідненого урану може викликати ракові захворювання через роки після ураження організму, хімічна ж токсичність про-

являється досить швидко, протягом кількох тижнів або місяців після ураження. При цьому нирки є найуразливішим органом людини, збуднений уран, впливаючи на них, викликає ацидоз (знижена збуджуваність, дезорієнтація, підвищена втома) або алколозис (підвищена збуджуваність, довільні судоми, знервованість).

Як показав аналіз конкретних ситуацій, пов'язаних із впливом воєнних дій на навколишнє природне середовище під час війни в Перській затоці, Афганістані, Африканському Розі, Центральній Америці, Руанді, Югославії, Іраку та інших регіонах, застосування будь-якого типу зброї (навіть тієї, що не має чітко вираженої «екологічної» спрямованості) може призвести до руйнації екології регіону, де відбувається конфлікт. Можна виділити такі групи негативних наслідків для довкілля від воєнних дій:

- вилучення на тривалий період з обороту земельних угідь;
- безпосереднє знищення навколишнього середовища;
- збереження протягом тривалого часу загрози місцевому населенню від бомб, мін і снарядів, що не вибухнули;
- вилучення ресурсів із мирного виробництва та захисту навколишнього середовища;
- цілеспрямовані бомбардування екологічно небезпечних об'єктів, у результаті яких руйнуються та знищуються промислові зони і зростають масштаби ураження довкілля, призводять до того, що локальні воєнні дії переходять у фазу масштабної екологічної війни.

Екологічні катастрофи воєнного характеру мають негативні наслідки не тільки для країни, на яку напали, а також для держав, що не беруть участі у конфліктах, і, зрештою, для самого агресора.

Екологічний тероризм

Україна - держава, на території якої розмішена значна кількість ядерних реакторів, великих хімічних виробництв і складних інженерних споруд (дамби, водоймища тощо). Перераховані об'єкти можуть стати мішенями для диверсій, терористичних актів, саботажу і викрадень ядерних матеріалів, інших злочинних дій. Це може спричинити надзвичайні ситуації, що мають небезпечні соціальні й економічні наслідки для країни, її національної безпеки. Враховуючи факт, що нині, на жаль, відсутній надійний фізичний захист на більшій частині потенційно небезпечних об'єктів, цей аспект екологічної безпеки є одним із пріоритетних.

Одне з останніх підтверджень тому - реальна небезпека руйнування Дубоссарської ГЕС під час конфлікту в Придністров'ї, коли під час ракетно-артилерійського обстрілу м. Дубоссари була пошкоджена турбіна ГЕС. Збільшення внаслідок цього рівня води у водоймищі створило небезпеку затоплення 60 міст і сіл лівого берега Дністра.

Під час воєнних конфліктів подібні загрози виникали для греблі Нурекської ГЕС у Таджикистані, греблі на невеликих ріках у Нагірному Карабасі й Азербайджані. Необхідно також відзначити, що наслідки таких аварій можуть зачепити не лише райони розташування цих споруд, а й території інших країн, тобто набути міждержавного характеру.

Ще приклад жадливих екологічних наслідків воєнних дій - Перська затока. Через рік після закінчення війни між Іраком і Кувейтом у регіоні було підсумовано екологічний збиток. Внаслідок підпалу Іраком кувейтських нафтопромислів 75% поверхні пустелі на території Кувейту опинилися під товщею чорного попелу, що осів під час пожеж, 560 км узбережжя Саудівської Аравії й 90% солончаків північної частини країни було залито нафтою. Значно постраждала фауна. Накопичення нафтопродуктів у пустелі становить велику загрозу для водоносних горизонтів. Загалом екологічні наслідки воєнних дій у районі Перської затоки розцінюються як результат екотероризму.

Розміщення екологічно небезпечних виробництв і технологій

Загрози, згадані вище, пов'язані з негативними впливами довкілля на біосферу (як природними, так і зумовленими діяльністю людини). Далі йтиметься про ті загрози екологічній безпеці, що лежать у площині суспільних відносин.

Міжнародне співробітництво нині стає основним інструментом забезпечення екологічної безпеки окремих країн і світу в цілому. Для України допомога інших держав полягає передусім в одержанні екологічно чистих технологій, оскільки вирішення проблеми промислового забруднення території нашої країни може бути забезпечене тільки за рахунок впровадження устаткування нового покоління.

Сучасних технологій потребують базові галузі промисловості, сільськогосподарський сектор, високотехнологічні виробництва. Йдеться, насамперед, про ресурсо- та енергозберігаючі технології й матеріали, яким притаманна не стільки безпосередня економія невідновлюваних ресурсів, скільки принципово інші, раціональніші процеси їхньої переробки, так звані екологічні технології 2-го порядку. Необхідне наближення до загальносвітового нормативного ступеня чистоти всіх виробництв.

Втім, надання Україні екологічно чистих технологій вигідне і для розвинутих країн із погляду збереження навколишнього середовища у глобальному масштабі.

Водночас виникає загроза розміщення в Україні екологічно небезпечних виробництв, технологій, збуду іноземними фірмами морально застарілого обладнання в рамках програм технічного співробітництва. Неодмінною умовою реалізації таких програм має бути екологічна чистота пропонованих проектів.

Екологічний компонент висувається серед першочергових у системі забезпечення національної безпеки України. Перелік нових потенційних загроз, який тут наведено, є далеко не повним і показує, яким багатограним і складним процесом за сучасних умов є вирішення цієї проблеми. Отже, створення і впровадження прогресивних, екологічно безпечних технологій і технічних пристроїв, формування відповідних економічних передумов має бути домінантою розвитку українського суспільства у найближчій перспективі.

Геопатогенні зони

Це один з екологічних чинників, украй несприятливих для безпеки і здоров'я людини. Його підступність полягає в тому, що геологічним середовищем (карстово-суфозійні провалля, зсуви, розломи земної кори, підземні водотоки, палеорічища та ін.) генерується аномальна енергетика. Вона невидима, невідчутна і впливає на живе й неживе не відразу, а в міру її накопичення.

Геопатогенні зони небезпечні для людей, тому що є потенційною загрозою промисловим спорудам і житловим будівлям, впливають на їхню міцність. Наприклад, зсуви призводять до руйнації будинків, а утворення карстових пустот може стати причиною серйозних аварій на промислових об'єктах, що над ними розміщені.

Випромінювання геопатогенних зон негативно впливає на психологічний стан людей. Тривале перебування над древніми річищами і підземними водотоками викликає сповільнення росту рослин, ослаблення організму тварин. У людей виникають такі захворювання, як рак, склероз, ішемічна хвороба серця. Спираючись на порівняльне дослідження випадків захворювання раком у місцях підвищеного антропогенного забруднення і над зонами розломів, дослідники зробили висновок, що показник такої захворюваності вище у 2,5 разу для тих, хто проживає в зоні розломів. А якщо будинок розташований на перетині таких зон, то й у 5,5 разів.

У геопатогенних зонах змінюються поведінкові функції людини. Встановлено, що місця «кривавих» перехресть, де часто відбуваються автомобільні аварії, де люди буквально «лізуть під машини», «прив'язані» до зон розломів і річищ висохлих рік. Ці зони також дуже небезпечні для будівництва, оскільки можуть спричинити раптову руйнацію споруди.

Офіційна статистика захворюваності й смертності під впливом геопатогенних зон поки відсутня через слабку вивченість проблеми. Проте їхній шкідливий вплив на здоров'я людини не підлягає сумніву і підтверджується численними фактами.

Контрафакція

Нині спостерігається значне зростання обсягів нелегальної торгівлі контрафактним товаром і медичними препаратами. Завдяки роботі фальсифікаторів і вишуканим способам перетину митних кордонів цей злочинний

бізнес став значно прибутковішим, ніж торгівля наркотиками. Він подібно раковій пухлині з кожним днем уражає все більше регіонів і навіть країн світу.

Контрафактна торгівля визнана злочином XXI століття. Міжнародна спільнота більше не може миритися з цим і має наміри завдати нищівного удару по ринкові контрафактних товарів, переслідувати та притягати до відповідальності його злочинні угруповання в усіх країнах світу.

На цьому тлі досить скромно виглядають зусилля щодо протидії контрафактній торгівлі з боку урядів і правоохоронних органів багатьох країн, в тому числі й України. І це при тому, що значна частина отриманого злочинцями прибутку тісно пов'язана з наркобізнесом і фінансуванням міжнародних терористичних організацій.

Митні установи України вже здійснили перші ґрунтовні заходи щодо забезпечення торгівлі в рамках закону. Важливе значення в боротьбі з контрафактом має потенціал недержавних структур безпеки, здатних здійснювати збір та аналіз необхідної інформації, залучаючи представників правоохоронних органів тільки для спільних операцій з припинення злочинної діяльності знайдених шахраїв.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке система національної безпеки?
2. Які види соціальних цінностей ви знаєте?
3. Що таке ідеологія?
4. На чому засновані припущення моделі потреб А. Маслоу?
5. Що таке національні потреби?
6. Що таке національні цілі?
7. Які критерії класифікації національних цілей ви знаєте?
8. Назвіть основні загрози національній безпеці України в політичній сфері.
9. Назвіть основні загрози національній безпеці України в економічній сфері.
10. Назвіть основні загрози національній безпеці України в оборонній сфері.
11. Назвіть основні загрози національній безпеці України в екологічній сфері.
12. Назвіть основні загрози національній безпеці України в інформаційній сфері.
13. Назвіть основні загрози національній безпеці України в сфері соціального захисту.
14. Назвіть основні риси асиметричних загроз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
2. *Бек У.* Что такое глобализация?: Ошибки глобализма - ответы на глобализацию. - М.: Прогресс-Традиция, 2001. - 304 с.
3. *Бодрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.
4. *Бэтлер А.* Национальные интересы, национальная и международная безопасность // ПОЛИС. – 2002. - №4. – С. 146 - 158.
5. *Вітлінський В.В., Великоіваненко Г.І.* Ризикологія в економіці та підприємстві. – К.: КНЕУ – М, 2004. – 480 с.
6. *Возженников А.В.* Национальная безопасность: теория, практика, стратегия. – М.: НПО «МОДУЛЬ», 2000. – 240 с.
7. *Гаджиев К.С.* Геополитика. - М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
8. *Гогвуд Б.В., Ган Л.А.* Аналіз політики реального світу. – К.: Основи, 2004. – 396 с.
9. *Гончаренко О.М.* Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу // Стратегічна панорама. - 1998. - №1 - 2. - С. 34 – 51.
10. *Горбулін В.П., Качинський А.Б.* Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. - 2005. – №2. – С. 13 – 26.
11. *Горбулін В.П., Качинський А.Б.* Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
12. *Клиланд Д., Кинг В.* Системный анализ и целевое управление. – М.: Советское радио, 1974. – 280 с.
13. *Клих Б.* Новая Стратегия национальной безопасности Польши: готовность встретить вызовы двадцать первого века // Взаимосвязи. – 2004. - № 2, Т. III. - С. 9 – 14.
14. *Курносков Ю.В., Конотопов П.Ю.* Аналітика: методологія, технологія і організація інформаційно-аналітичної роботи. – М.: РУСАКИ, 2004. – 512 с.
15. *Ковальський В., Маначинський О., Пронкін Є.* Національні інтереси: загрози та їх нейтралізація // Віче. – 1994. - №7. – С. 57 – 62.
16. *Корчагин В.П., Нарожная В.Л.* Экономическая оценка ущерба от людских потерь // Проблемы прогнозирования. – 1998. - №5. – С. 109 – 120.
17. *Костенко Г.Ф.* Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: Навч. посіб. - К.: ЗАТ Вид. дім ДЕМІД, 2002. - 144 с.

18. *Коэн Д., Арато Э.* Гражданское общество и политическая теория. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 784 с.
19. *Мамут Л.С.* Ценность как проблема науки о государстве // Общественные науки и современность. – 1997. – №6. – С. 45 - 55.
20. *Межуев Б.В.* Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической мысли // Полис. – 1997. № 1. - С. 27 - 32.
21. *Общая теория национальной безопасности.* Учебник. Под общ. ред. А.А. Прохожева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
22. *Пал Л. А.* Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
23. *Петров В.К., Селиванов С.Г.* Устойчивость государства. – М.: Экономика, 2005. – 491 с.
24. *Подузов А.А., Кукушкин Д.К.* Шкала эквивалентности как инструмент измерения уровня жизни // Проблемы прогнозирования, 1999. – №1, - С. 108 - 122.
25. *Политика:* Толковый словарь: Русско-английский. – М.: «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 768 с.
26. *Прохожев А.А.* Теория развития и безопасности человека и общества. – М.: Ин-октаво, 2006. – 288 с.
27. *Райзберг Б.Т., Лобко А.Г.* Программно-целевое планирование и управление. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 428 с.
28. *Цены на жизнь* // Итоги. №4 (346), 2003 г.
29. *Цыганков П.А.* Теория международных отношений. - М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
30. *Яницкий О.Н.* Риск в современном обществе. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции // Общественные науки и современность. – 2004. – №2. – С. 5-11.

РОЗДІЛ V

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

5.1. Державна політика забезпечення національної безпеки

Вперше визначення системи забезпечення національної безпеки згадується в Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України (ст. 5).

Система забезпечення національної безпеки — це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Систему забезпечення національної безпеки складають як державні, так і недержавні інститути, які із застосуванням теоретико-методологічних, нормативно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, кадрових, науково-технічних та інших заходів забезпечують реалізацію національних інтересів України, добробут народу й ефективне функціонування самої системи забезпечення національної безпеки.

Національна безпека досягається у спосіб проведення виваженої політики забезпечення національної безпеки відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у політичній, військовій, економічній, соціальній, екологічній, науково-технологічній та інформаційній сферах. Очевидно, що ці поняття мають певні відмінності і їх необхідно розмежовувати.

Політика забезпечення національної безпеки — це діяльність політичного керівництва держави з метою визначення національних цілей, постановки принципових задач щодо захисту національних інтересів й опрацювання форм, методів і способів досягнення цих цілей.

Політика забезпечення національної безпеки має бути заснована на таких основних принципах:

- верховенство права;
- додержання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави;
- пріоритет національних інтересів;
- взаємна відповідальність особи, суспільства та держави для забезпечення безпеки;

- пріоритет конституційних прав і свобод людини і громадянина при здійсненні діяльності із забезпечення національної безпеки;
- законність;
- пріоритет мирних засобів у вирішенні конфліктів;
- інтеграція в міжнародні системи безпеки;
- адекватність заходів системи забезпечення національної безпеки реальним і потенційним загрозам;
- комплексне й достатнє використання сил і засобів;
- забезпечення системної цілісності.

Сили забезпечення національної безпеки створюються та розвиваються відповідно до чинного законодавства задля здійснення коротко- та довготермінових державних програм забезпечення національної безпеки. Вони включають: Збройні Сили, інші військові формування, воєнні формування та відомства, для яких законодавчо передбачена воєнна служба, а також структурні підрозділи, на які покладені функції забезпечення національної безпеки.

Засоби забезпечення національної безпеки – це множина всіх наявних у державі воєнних, політичних, економічних, правових та організаційних ресурсів, послідовне використання яких спрямовується на реалізацію державної політики національної безпеки.

Ресурси забезпечення національної безпеки - це воєнна потуга, дипломатичний, економічний і демографічний потенціали держави, об'єктивні особливості її географічного положення, стан довкілля та можливості надр, інтелектуальне багатство тощо.

Органи забезпечення національної безпеки – це система законодавчої, виконавчої та судової влад, які реалізують заходи політичного, правового, організаційного, економічного, воєнного й іншого характеру, спрямовані на забезпечення безпеки особи, суспільства та держави.

Головна ціль системи забезпечення національної безпеки – створення й підтримка необхідного рівня захищеності життєво важливих інтересів усіх об'єктів безпеки, який би гарантував сприятливі умови для безпечного розвитку особи та суспільства, а також сталого розвитку держави.

Ця ціль досягається за рахунок вирішення низки завдань:

- своєчасного прогнозування та виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України;
- забезпечення суверенітету й територіальної цілісності України, безпеки її кордонів;
- забезпечення на території України безпеки особи та громадянина, її конституційних прав і свобод;
- зміцнення правопорядку і збереження соціально-політичної стабільності суспільства;

- забезпечення повного дотримання законодавства України всіма громадянами, посадовими особами, державними органами, політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями;
- підтримання на достатньо високому рівні військового потенціалу держави;
- виявлення, усунення й попередження причин і умов, що породжують злочинність;
- формування умов розвитку громадянського суспільства;
- забезпечення демократичних свобод;
- виконання державою функцій гаранта безпеки особи й суспільства, створення необхідної для цього правової бази та механізму її застосування;
- зміцнення системи правоохоронних органів і передусім структур, які протидіють тероризму, створення умов для їхньої ефективної діяльності;
- залучення державних органів у межах їхньої компетенції до діяльності щодо упередження протиправних дій;
- сприяння врегулюванню конфліктів, включаючи миротворчу діяльність під егідою ООН та інших міжнародних організацій;
- досягнення прогресу у сфері контролю над ядерною зброєю, підтримання стратегічної стабільності у світі на основі виконання державами своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері;
- здійснення заходів щодо зміцнення довіри і стабільності, забезпечення міжнародного контролю за експортом товарів і технологій, а також надання послуг військового і подвійного призначення;
- адаптація існуючих угод з контролю над озброєннями та із роззброєння до нових умов міжнародних відносин, а також розробка за необхідності нових угод, у першу чергу щодо заходів зміцнення довіри і безпеки;
- розвиток міжнародного співробітництва в галузі боротьби з транснаціональною злочинністю і тероризмом;
- припинення діяльності транснаціональної організованої злочинності, а також незаконної міграції;
- запобігання радіоактивному забрудненню навколишнього середовища за рахунок підвищення ступеня безпеки технологій, пов'язаних із похованням та утилізацією токсичних промислових і побутових відходів;
- запобігання радіоактивному забрудненню навколишнього середовища, мінімізація наслідків аварії на ЧАЕС;
- створення і впровадження безпечних виробництв, пошук способів практичного використання екологічно чистих джерел енергії, прийняття невідкладних природоохоронних заходів в екологічно небезпечних регіонах України;

- вдосконалення організації та здійснення цивільного захисту на території України, якісне вдосконалення єдиної державної системи попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій, у тому числі подальша інтеграція її з аналогічними системами закордонних держав;

- удосконалення і захист вітчизняної інфраструктури, інтеграція України у світовий інформаційний простір;

- протидія загрозам в інформаційній сфері.

Система забезпечення національної безпеки має відповідні функції [1].

Регулятивна функція (або розподільча). За рахунок створення специфічної системи структурних елементів, а також особливих нормативно-правових відносин між уже існуючими державними органами забезпечуються заходи щодо запобігання та локалізації конфліктних ситуацій або дій за екстремальних умов (природні катаклізми, економічні катастрофи, соціальні потрясіння, масштабні суспільні безпорядки, терористичні акти, спроби неконституційного захоплення влади, організована злочинність, зіткнення на етнічному ґрунті тощо). Спеціально створювані органи системи забезпечення безпеки мають особливий статус та особливі повноваження щодо інших державних органів. Їхнім пропозиціям за умов нормального функціонування суспільної системи має бути притаманний виключно рекомендаційний характер доти, доки державні структури спроможні своїми силами контролювати ситуацію і впливати на її розвиток.

Акумулятивна функція. Вона спрямована на вирішення низки важливих завдань: збирання й накопичення інформації, необхідної для прийняття важливих політичних рішень; об'єднання інтелектуального потенціалу вчених, політиків, масових громадських організацій, окремих громадян для проведення експертних оцінок окремих проектів, постанов, реальної ситуації в регіоні та державі тощо; формування державних матеріальних запасів і людських резервів, що призначені для екстремальних ситуацій, і контроль за їхнім використанням; нагромадження й узагальнення міжнародного досвіду роботи аналогічних структур.

. Спрямована на дослідження й оцінку ступеня внутрішніх та зовнішніх загроз і розробку відповідних пропозицій та рекомендацій управлінським структурам.

Прогностична функція. Дає можливість виявляти тенденції розвитку конфліктних ситуацій, прогнозувати наслідки управлінських рішень з урахуванням їхнього впливу на навколишнє середовище, політику, економіку, соціальну сферу.

Компенсаторна функція. За рахунок створення специфічних структур, матеріальних і людських резервів система забезпечення безпеки

спроможна доповнити або компенсувати відсутність у звичайних державних установах можливостей щодо аналізу ступеня розвитку конфліктних ситуацій, наявності матеріальних засобів тощо.

Інформаційна функція. Передбачає збирання та опрацювання інформації, її поширення серед населення; формування громадської думки.

Координуюча функція. Передбачає певні дії, спрямовані на узгодження роботи різних державних структур за екстремальних умов і на етапі розробки управлінських рішень. Координація дій потрібна не лише між елементами формальної структури, а й між державою та неформальними об'єднаннями громадян (політичними партіями, громадськими рухами, соціальними верствами й етнічними угрупованнями). Досягти певного консенсусу з метою зниження внутрішнього соціального напруження - найважливіша умова стабільності соціальної системи. Форми координації зусиль можуть бути найрізноманітнішими - від мораторію на здійснення масштабних політичних акцій до підтримки певних декретів уряду в кризовій ситуації. Ефективність цієї функції зумовлюється відкритістю системи забезпечення безпеки.

Силова функція. За певних екстремальних умов можливостей структурних компонентів державної влади може виявитися недостатньо для запобігання конфлікту, що загрожує перерости у загальнонаціональну катастрофу, або дії її існуючих силових міністерств будуть малоефективні, або в даній ситуації вони недоцільні, зважаючи на специфічність подій, що відбуваються (наприклад, масштабні сепаратистські виступи або дії підготовленої терористичної групи, або власне армійські кризи, що можуть призвести до військового путчу). За цих умов необхідно мати нечисленні, мобільні, добре підготовлені спецпідрозділи, головне завдання яких - упередження та локалізація конфліктів, а не їхнє воєнне вирішення.

Зовнішньополітична функція передбачає:

а) захист корінних національних інтересів (збереження цілісності держави; захист навколишнього середовища; конституційного ладу; політичної незалежності; забезпечення сприятливих умов розвитку нації; забезпечення зовнішньоекономічних пріоритетів держави; запобігання збройній агресії та силовій загрозі);

б) боротьбу з міжнародним тероризмом, наркоманією і злочинністю;

в) участь у міжнародних акціях з підтримки миру й безпеки. Підтримка зусиль щодо формування систем колективної безпеки різних рівнів;

г) встановлення тісних дипломатичних, економічних, культурних зв'язків з іншими країнами. Політичне співробітництво при розв'язанні міжнародних проблем (наприклад, проблеми ядерного роззброєння);

д) інші зазначені функції (аналітична, прогностична, інформаційна, координаційна) у зовнішньополітичній сфері.

Таким чином, система забезпечення національної безпеки є спеціальною підсистемою системи національної безпеки, що забезпечує її функціонування та розвиток.

5.2. Методи забезпечення національної безпеки

Управління безпекою особи, суспільства та держави через баланс їхніх життєво важливих інтересів

При реалізації зовнішніх національних інтересів будь-яка держава повинна враховувати національні інтереси інших держав й інтереси міжнародної системи взагалі, намагаючись досягти їхнього певного балансу. Без цього не можна зберегти достатній рівень міжнародної безпеки, в умовах якої можна належним чином забезпечити національні інтереси своєї держави.

В системі міждержавних відносин постійно відбувається зіткнення двох тенденцій: тенденції до політичної стабільності (*балансу сил*) і тенденції до її порушення. Збереження політичної стабільності - це збереження системи міждержавних відносин у даному якісному стані за допомогою балансу сил, що склався. Порушення політичної стабільності - це крок у бік розбалансування системи міждержавних відносин, до поділу світу за допомогою воєн.

Спільний пошук учених, політиків, заклопотаних проблемою виживання людства в ядерну епоху, привів до формування концепції «*балансу інтересів*» різних держав і народів, заснованої на наявності загальнолюдських, позакласових інтересів і такої, що отримала назву «нове політичне мислення».

З погляду міждержавних відносин баланс інтересів - це не підпорядкування інтересів інших країн своїм інтересам, а здатність включити їхні інтереси у свої власні. Тобто баланс інтересів можливий на основі спільних потреб, спільних як для різних держав, соціально-політичних систем, так і для різних соціальних прошарків і груп, що складають ці держави.

Поряд із прогресом культури, розвиток цивілізації немислимий і без прогресу матеріального виробництва, науково-технічного прогресу. Тому наявність всесвітнього господарства, інтернаціоналізованих економік так само є об'єктивною основою формування балансу інтересів сучасних держав. Характер розвитку виробництва і ринку такий, що сьогодні країни світу, навіть найбільші й найбагатші, не можуть поодиноці вирішити всі проблеми, що постають перед нею.

Вступ низки держав у постіндустріальне суспільство, цивілізаційно-культурні відмінності в сучасному світі все наполегливіше свідчать на користь того, що домінуюче значення в системі міждержавних відносин отримує не баланс інтересів окремих держав і союзів, не національний

інтерес наддержави, а спільні інтереси регіональних або субрегіональних об'єднань і союзів держав. При цьому наявність значних якісних відмінностей у рівні соціально-економічного розвитку є підставою для пошуку спільних інтересів навіть на двосторонньому рівні.

Необхідно відзначити, що попри всі колізії сучасного світу, попри зяючу прірву в рівні життя між лідерами і відсталими країнами, попри несправедливий розподіл ресурсів планети, майбутнє світу пов'язане з пошуком спільних інтересів усіх країн і народів, оскільки в протилежному випадку майбутнього у людства просто немає.

Відзначимо також, що інтереси особи, суспільства та держави характеризуються постійною взаємодією та суперечливим взаємовпливом. Вони залежать від багатьох чинників: стану розвитку її інституцій, громадянського суспільства, їхньої здатності впливати одне на одного й на державні установи. Але будь-яка соціальна система не витримує тривалого протистояння, що призводить до жорстких соціальних конфліктів, коли представники окремих регіонів, етнічних, соціальних або конфесійних груп вважають за доцільне задоволення тільки власних інтересів, нехтуючи інтересами інших.

Таким чином дисбаланс інтересів може перетворитись у серйозну загрозу національній безпеці держави, що потребує державного управління через *баланс внутрішніх і зовнішніх інтересів*.

Потреба забезпечення балансу соціальних інтересів при їхній реалізації у спосіб досягнення певного компромісу віддзеркалює об'єктивність суспільних відносин, оскільки інтереси виражають взаємну залежність людей у суспільстві. Всяка одностороння орієнтація при розв'язанні соціальних проблем неприпустима, особливо в Україні, де державне управління гостро потребує врахування регіональних, етнічних, конфесійних, групових й особистих інтересів. Тому нині забезпечення необхідного балансу інтересів особи, суспільства та держави є пріоритетним завданням усіх гілок влади України.

Використання силових і несилових методів при управлінні конфліктами

Сьогодні проблема запобігання локальним війнам і мирного вирішення назріваючих воєнних конфліктів важлива не лише для України, а й для багатьох інших країн світу, оскільки зникнення глобальної військової конфронтації не усунуло загрозу їх виникнення, а лише видозмінило, зробивши їх специфічними, складними, багатогранними, переводячи ситуацію від протистояння «Схід - Захід» до ще менш передбачуваних регіональних і міжетнічних конфліктів. Нині локальні війни й військові конфлікти стають усе кровопролитнішими і масштабнішими з урахуванням сил і засобів, що залучаються, а також задіяного в них мирного населення.

Отже, реалії наших днів свідчать про те, що військова сила продовжує залишатися одним з основних засобів при вирішенні міждержавних і міжнаціональних протиріч. Проте стає все очевиднішим те, що можливості військової сили не безмежні при вирішенні конфліктів. Нині все більше число фахівців й учених різних країн світу роблять висновок про *обмеженість силових заходів* як інструменту вирішення конфліктних ситуацій, зростає впевненість у необхідності здійснення *несилових, ненасильницьких заходів*.

Цьому сприяє науковий аналіз характеру майбутніх воєн і збройних конфліктів з урахуванням наслідків застосування сучасних засобів ураження, а також те, що з цих позицій питання насильства і війни не можуть розглядатись у відриві від проявів нерівності й реального співвідношення сил і засобів збройного протистояння, які мають у своєму розпорядженні різні країни світу, від концепцій їх застосування в міждержавних відносинах для досягнення своїх політичних й інших цілей.

Тому нині одними з основних завдань у сфері забезпечення національної безпеки України є розробка конструктивної теорії і створення дієвих механізмів цілісного, комплексного використання всіх наявних засобів і можливих заходів (з пріоритетом несилових) при вирішенні можливих збройних конфліктів на ранніх фазах їхнього розвитку.

Кожній фазі військового конфлікту потрібний конкретний набір заходів з його локалізації і відвертання, застосуванню яких має бути притаманний комплексний характер [6].

Політичні заходи:

- зустрічі (офіційні, неофіційні) глав держав і урядів, політичних делегацій;
- переговори і консультації з активізації міждержавних відносин;
- проведення нарад, конференцій керівництва воєнно-політичних союзів задля оцінки загроз і вироблення рекомендацій для спільних дій;
- оголошення ультимативних вимог державам-агресорам;
- використання міжнародних інститутів (ООН, ОБСЄ та ін.) для прийняття санкцій по відношенню до держав, що дестабілізують міжнародне становище.

Дипломатичні заходи:

- активізація переговорів з питань, що спричиняють напругу у взаєминах держав;
- зміцнення заходів довіри;
- організація (перенесення, відміна) візитів політичних лідерів, державних делегацій;
- передача керівництву держав, дипломатичним службам нот, вимог, меморандумів, роз'яснень у зв'язку з ситуацією, що склалася;

- скорочення чисельності персоналу посольств, консульств і представництв, вивіз членів сімей дипломатів;

- розрив дипломатичних стосунків.

Економічні заходи:

- припинення (розширення) зовнішньоекономічних зв'язків, проведення переговорів з торговельно-економічних проблем;

- укладення (продовження) довгострокових договорів на взаємовигідній основі;

- припинення переговорів про розширення торгово-економічної співпраці;

- зменшення (припинення) кредитів, вкладення інвестицій, введення ембарго на постачання сировинних енергоносіїв;

- здійснення блокади повітряних, наземних і морських кордонів;

- повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо й інших зв'язків.

Правові заходи:

- вимоги (на фінансовому рівні) дотримання норм міжнародного права, положень договорів та угод;

- підписання двосторонніх і багатосторонніх договорів та угод для врегулювання правових взаємовідносин;

- використання юридичних засобів (переговори, посередництво, примирення, судові розгляди, звернення до регіональних органів, укладення угод);

- використання міжнародних правових інститутів (наприклад, суд ООН та ін.).

Військові заходи:

- демонстрація переведення регулярних збройних сил на штати воєнного часу;

- демонстрація переведення резерву на військове положення;

- формування нових з'єднань і частин;

- перебазування і розосередження сил і засобів флоту, ВПС;

- демонстрація оперативного розгортання з'єднань і частин уздовж кордону;

- виведення військ з пунктів постійної дислокації і розгортання військ прикриття уздовж державного кордону;

- офіційна заява про підвищення міри бойової готовності військ (сил);

- нарощування складу чергових сил і засобів;

- організація цілеспрямованого збору розвідданих у прикордонних районах;

- приведення стратегічних ядерних сил у вищу міру бойової готовності;

- подача ядерних боєприпасів до засобів доставки.

Інформаційно-психологічні [ідеологічні] заходи:

- активізація пропаганди щодо необхідності дотримання міжнародних договорів і угод;
- інформаційно-психологічний вплив на держави з метою утримання їх від надання допомоги країнам, які готують конфлікт (які беруть участь у конфлікті);
- здійснення ідеологічного, пропагандистського і психологічного впливу на конфліктуючі сторони;
- інформування населення і військ (сил) про причини й дійсні цілі конфлікту;
- психологічні операції для запобігання розпалювання національної ворожнечі, шовіністичних й інших деструктивних настроїв;
- зрив психологічних операцій на міжнародному рівні й усередині країни.

Вирішення проблеми формування оптимальної стратегії управління конфліктами має спиратися на певні принципи, які дозволяють реалізувати в повному обсязі зусилля з метою послідовного обмеження насильства у сфері стосунків як між конфліктуючими сторонами, так і між учасниками конфлікту і стороною-арбітром, яка часто відіграє роль елемента механізму управління конкретним конфліктним процесом. Можна розглянути основні з них [6; 7]:

- принцип послідовного обмеження й виключення застосування силових засобів у процесі управління конкретним конфліктом (у тому числі з боку третіх сил);
- принцип розширення застосування несилових засобів, що використовуються для вирішення завдання управління конфліктами;
- принцип альтернативності варіантів виходу з ситуації конфліктного розвитку;
- принцип зміни інтересів учасників конфлікту, що впливають на процес розвитку конфліктних стосунків між ними;
- принцип непосягання на «суверенітет» і життєво важливі інтереси і права кожної із сторін конфлікту з боку третіх сил.

Реалізація цих принципів і формування на їхній основі оптимальної стратегії державного управління конфліктними відносинами між різними суб'єктами мають забезпечити припинення активного використання силових засобів сторонами конфлікту. Це першочергове стратегічне завдання, реалізація якого може відкрити можливості для налагодження спілкування між суперниками з метою послідовного компромісного врегулювання суперечностей.

Щодо можливих конфліктів, то найважливішими завданнями є створення умов у системі взаємодії суб'єктів, які сприяють викорис-

танню несилових засобів у назриваючій ситуації конфліктного розвитку стосунків між певними суперниками, а також реалізація заходів, спрямованих на усунення предмета суперечки, зміну відношення до нього з боку суперників з метою запобігання конфлікту.

Врегулювання конфліктів - це цілеспрямована діяльність як суб'єктів конфліктного процесу, так і зацікавлених у врегулюванні даного конфлікту сил і сторін.

Мета такої діяльності - створення умов для переходу від стадії переговорного діалогу, що не відбувся, між учасниками суперечки (яка неминуче веде до конфлікту) до стадії взаємоприйняттого компромісу [6].

Врегулювання конфліктних ситуацій рідко досягається без участі посередників, третьої сторони, яка виконує роль арбітра. Третя сторона при розділенні протиборчих сил повинна забезпечити:

- контроль за дотриманням кордонів, рубежів відведення, а також умов користування спільними угіддями, джерелами водокористування тощо;
- патрулювання зони (коридору) безпеки і попередження відповідно до законодавства або обумовлених угодою способів порушень її режиму;
- посередництво у врегулюванні виникаючих суперечок і конфліктів, примирення сторін, сприяння в наданні гуманітарної допомоги.

Завершальною фазою врегулювання конфлікту є укладення договору згоди, що вимагає копіткої погодженої роботи не лише безпосередньо в зоні самого протистояння, а й за його межами зі сторони третіх сторін і міжнародних організацій, що беруть участь або зацікавлених у ліквідації конфліктної ситуації.

Збалансована регіональна внутрішня політика — *запорука безпечного розвитку держави*

З погляду забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз і пов'язаних з ними ризиків регіональна внутрішня безпека має розглядатися як віддзеркалення державної політики національної безпеки України на регіональному рівні.

Європейський вибір України передбачає інтегрування її в європейські структури, що потребує вироблення та реалізації такої моделі взаємовідносин із регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, загальновизнаним практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародній співпраці територій, сприяла становленню нових форм співробітництва у форматі «центр - регіони».

Економічний розвиток більшості регіонів України впродовж останніх років відбувається в руслі макроекономічних тенденцій, що характеризуються їх економічними диспропорціями. Зі свого боку зростання

економічних диспропорцій спричинило посилення територіальної диференціації за основними соціальними параметрами. Зокрема, зростають регіональні відмінності в доходах працюючих громадян, спостерігається значна відмінність на регіональних ринках праці.

Важливими показниками регіональних відмінностей соціального розвитку є витрати і доходи домогосподарств. В Україні понад 90% сукупних ресурсів домогосподарств використовується на споживчі витрати, що є свідченням низького рівня життя населення.

Істотні також регіональні відмінності показників загальної суми надходжень до місцевих бюджетів на одну особу. Це, в свою чергу, створює різні можливості місцевих органів влади щодо забезпечення соціальних стандартів та впливу на покращання економічної ситуації в регіонах.

В окремих регіонах варто здійснювати заходи для поліпшення стану деградованих земель, рекультивациі порушених природних ландшафтів, боротьби з водяною ерозією, підтопленням і хімічним забрудненням земельних ресурсів, збереження біологічної розмаїтості флори і фауни.

Відзначимо також, що демографічна політика, будучи складовою регіональної політики держави, розробляється в тісному взаємозв'язку з економічною, соціальною й екологічною політикою. При цьому враховується специфіка демографічної ситуації в кожному регіоні й конкретизуються напрями її реалізації. Основні цілі демографічної політики пов'язані з вирішенням таких проблем, як: формування пропорційної вікової і статевої структури населення, вжиття соціальних заходів, що стимулюють народжуваність, поліпшення екологічної ситуації, підвищення безпеки роботи тощо.

Пріоритетна мета регіональної гуманітарної політики - духовний розвиток суспільства, поліпшення його морального стану і здоров'я. Гуманітарна політика має бути спрямована на формування волелюбної, ініціативної особистості, виховання у громадян національної свідомості й патріотизму, відродження національного, культурного фундаменту суспільства.

Очевидно, що нині в Україні за умов незбалансованого економічного розвитку з відносно низьким рівнем життя, хронічної нестачі енергоресурсів, нерозвиненості єдиного інформаційного та соціокультурного просторів, а також діяльності впливових сил за межами України, готових у будь-який момент розіграти карту сепаратизму, існують реальні чинники, що створюють сприятливі умови для регіонального сепаратизму.

Для того, щоб потенційна загроза регіонального сепаратизму в нашій країні не стала реальною, потрібен комплекс глобальних і регіональних політичних, економічних, соціальних та інших чинників. При-

оритетними шляхами вирішення цих завдань є вдосконалення державного регулювання у сфері соціально-економічного розвитку регіонів, відповідних правових, організаційних, економічних та інших механізмів, а також підвищення ролі й відповідальності органів місцевого самоврядування за вирішення покладених на них повноважень і завдань.

5.3. Суб'єкти забезпечення національної безпеки України

Згідно із Законом України “Про основи національної безпеки” (ст. 2) правову основу у сфері національної безпеки України становлять Конституція, згаданий та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Відповідно до ст. 4 Закону України “Про основи національної безпеки” суб'єктами забезпечення національної безпеки є:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Стаття 9 Закону України “Про основи національної безпеки” визначає повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки відповідно до Конституції і законів України:

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України;

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій

Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України;

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України;

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю;

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України;

міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки України в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки;

місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції;

Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру;

правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів;

суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України;

прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України "Про прокуратуру України";

громадяни України через участь у виборах, референдумах і через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством

України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Закон України “Про основи національної безпеки” визначає сновні функції суб'єктів забезпечення національної безпеки України (ст. 10):

- вироблення і періодичне уточнення Стратегії національної безпеки України і Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України;

- створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування системи національної безпеки;

- удосконалення її організаційної структури;

- комплексне кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне та інше забезпечення життєдіяльності складових (структурних елементів) системи;

- підготовка сил і засобів суб'єктів системи до їх застосування згідно з призначенням;

- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;

- систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму;

- прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;

- розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;

- запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;

- локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів і ліквідація їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;

- оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;

- участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;

- спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Стаття 11 згаданого Закону зазначає, що контроль за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки здійснюється відповідно Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Радою національної безпеки і оборони України в межах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Президент України

Згідно з Конституцією України (ст. 102) Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до цього документу (ст. 106) Президент України:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;
- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про ви-

користання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

Відповідно до Закону України “Про основи національної безпеки” (ст. 2) розробляються і затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України є документами, обов’язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки.

Президент України як глава держави, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України (ст. 9 Закону України “Про основи національної безпеки”).

Рада національної безпеки і оборони України

Відповідно до статті 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Відповідно до Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони України” (ст. 3) функціями Ради національної безпеки і оборони України є:

- внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

- координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;

- координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Стаття 4 Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони України” визначає компетенцію Ради національної безпеки і оборони України. Вона розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України щодо:

- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

- проєктів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;

- удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

- проєкту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов’язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;

- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;

- заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних і реальних загроз національним інтересам України;

- доручень, пов’язаних із вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

- залучення контрольних, інспекційних і наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;

- забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденцій

розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних і реальних загроз національним інтересам України;

- питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

- здійснює поточний контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

- залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

- ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

- координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

- координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

- координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Міністерство закордонних справ України

Згідно зі статтею 106 Конституції України керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави здійснює Президент України, який представляє країну в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільнює глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Відповідно до Указу Президента України “Про Положення про Міністерство закордонних справ України” від 3 квітня 1999 року “Міністерство закордонних справ України (МЗС України) як центральний орган виконавчої влади є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації

заходів у цій сфері, в тому числі спрямованих на реалізацію стратегічних цілей зовнішньої політики України щодо забезпечення входження України в європейський простір та створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі (ЄС), Організації Північноатлантичного договору (НАТО)”, а основними завданнями МЗС України є:

- участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства;

- забезпечення проведення зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на розвиток політичних, економічних, гуманітарних, наукових та інших зв'язків з іноземними державами, міжнародними організаціями;

- забезпечення дипломатичними засобами захисту суверенітету, безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, її політичних, торгово-економічних та інших інтересів;

- координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади щодо забезпечення проведення єдиного зовнішньополітичного курсу України, в тому числі щодо виконання стратегічних цілей і пріоритетних напрямів державної політики у сфері інтеграції України до ЄС та НАТО;

- здійснення загального нагляду за виконанням міжнародних договорів України, в тому числі й іншими сторонами, додержанням прав, що випливають із таких договорів для України;

- внесення в установленому порядку пропозицій щодо основних напрямів діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції;

- забезпечення прозорості процесу реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України;

- сприяння входженню України до світового інформаційного простору;

- сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, формуванню позитивного міжнародного іміджу держави, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера;

- створення сприятливих зовнішніх умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України;

- забезпечення відповідно до наданих повноважень цілісності та узгодженості зовнішньополітичного курсу України;

- захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном;

- забезпечення розвитку зв'язків із закордонними українцями та їх громадськими організаціями, координації заходів, здійснюваних органами виконавчої влади у цій сфері.

Міністерство закордонних справ послідовно втілює визначений керівництвом держави стратегічний курс України на членство в ЄС і НАТО.

Міністерство оборони України

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення в 1991 році незалежності Україна успадкувала одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснашене ядерною зброєю і відносно сучасними зразками звичайного озброєння та військової техніки. Всього угруповання військ і сил нараховувало близько 780 тисяч чоловік особового складу, 6,5 тисячі танків, близько 7 тисяч бойових броньованих машин, до 1,5 тисячі бойових літаків, понад 350 кораблів та суден забезпечення, 1272 стратегічні ядерні боєголовки міжконтинентальних балістичних ракет і майже 2,5 тисячі одиниць тактичної ядерної зброї.

Україна отримала лише окремі фрагменти військової машини Радянського Союзу, і це ще не були збройні сили незалежної держави. Тому 24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію всіх розташованих на українському терені військових формувань збройних сил колишнього СРСР і про створення одного з ключових відомств — Міністерства оборони України.

Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України є Президент України. Він згідно зі статтею 106 Конституції України здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави. Міноборони України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами іноземних держав.

Верховна Рада України призначає на посади вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань.

Безпосереднє керівництво Збройними Силами України в мирний та воєнний час здійснює Головнокомандувач Збройних Сил України. Головнокомандувачем Збройних Сил України є за посадою міністр оборони України, якого призначає в установленому порядку Верховна Рада України і який очолює Міністерство оборони України.

Правовою основою діяльності Збройних Сил України є Конституція України, Закон України “Про Збройні Сили України”, Закон України “Про оборону України”, статuti Збройних Сил України, інші закони України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні договори України, що регулюють відносини в оборонній сфері.

Відповідно до пункту 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про Міністерство оборони України» основними його завданнями є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони і військового будівництва, координація діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з підготовки держави до оборони;
- здійснення військово-політичного та адміністративного управління Збройними Силами, участь у формуванні завдань Збройних Сил;
- здійснення ресурсного забезпечення для підтримання необхідного рівня бойової і мобілізаційної готовності, підготовки Збройних Сил до виконання покладених на них функцій і завдань;
- проведення державної військової кадрової політики, розвиток військової освіти і науки;
- участь у формуванні та реалізації державної політики, спрямованої на розв'язання соціальних проблем військовослужбовців, а також осіб, звільнених з військової служби у запас або відставку;
- участь у формуванні та удосконаленні законодавчої бази з питань оборони і воєнної безпеки, контроль за дотриманням законодавства у Збройних Силах та забезпечення здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами.

Відповідно до ст. 11 Закону України “Про оборону України” основними функціями Генерального штабу Збройних Сил України є проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підтримання в готовності і бойового застосування Збройних Сил України, для чого має у своєму складі відповідний структурний підрозділ.

Міністерство оборони України, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України, бере участь у реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, координує діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування з підготовки держави до оборони. Це міністерство також має аналізувати воєнно-політичну обстановку, визначати рівень воєнної загрози національній безпеці України, забезпечувати функціонування Збройних Сил і їх готовність до виконання покладених на них функцій і завдань тощо.

Міністерство внутрішніх справ України

Основний законодавчий акт, який чітко окреслив завдання та функції органів внутрішніх справ - Закон України “Про міліцію”, був ухвалений 20 грудня 1990 року. Цю дату можна вважати точкою відліку в історії української міліції, з якої розпочався процес набуття органами внутрішніх справ України рис цивілізованого правоохоронного відомства.

Нині відповідно до пункту 3 Указу Президента України “Про положення про Міністерство внутрішніх справ України” серед основних завдань МВС України є:

- організація і координація діяльності органів внутрішніх справ щодо захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки;

- участь у розробленні та реалізації державної політики щодо боротьби із злочинністю;

- забезпечення запобігання злочинам, їх припинення, розкриття і розслідування, розшуку осіб, які вчинили злочини, вжиття заходів до усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень;

- організація охорони та оборони внутрішніми військами особливо важливих державних об'єктів;

- забезпечення реалізації державної політики з питань громадянства;

- забезпечення проведення паспортної, реєстраційної та міграційної роботи;

- організація роботи, пов'язаної із забезпеченням безпеки дорожнього руху;

- підготовка органів внутрішніх справ і внутрішніх військ для інтеграції України до Європейського Союзу.

Сьогодні міліція України забезпечує створення умов для ефективного функціонування механізму захисту особи, її життя, честі й гідності, законних прав та інтересів усіх суб'єктів правовідносин незалежно від їхнього статусу. Пріоритетними у цій роботі визначено захист життя, здоров'я та майнових інтересів громадян, запобігання насильницьким злочинам, боротьбу з організованою злочинністю, злочинами у кредитно-фінансовій та банківській системах, сферах приватизації та енергозабезпечення.

Служба безпеки України

Після проголошення незалежності України відразу постало питання про необхідність реформи колишньої союзно-республіканської системи органів державної безпеки. 20 вересня 1991 року Верховною Радою України було прийнято постанову "Про створення Служби національної безпеки України". Цією ж постановою було ліквідовано Комітет державної безпеки УРСР.

Служба безпеки України - державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Відповідно до Закону України "Про Службу безпеки України" (ст. 2) на Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного

і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Очевидно, що сучасна позиція Служби безпеки України ґрунтується на засадах підпорядкованості контррозвідувальних заходів нормам чинного законодавства, захисту на цій основі прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави як на території України, так і за її межами специфічними засобами і методами спецслужби.

Служба зовнішньої розвідки

Служба зовнішньої розвідки (СЗР) України є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах. У своїй діяльності Служба зовнішньої розвідки України керується Конституцією України, Законом України “Про Службу зовнішньої розвідки”, іншими законами та нормативно-правовими актами, згідно з яким (ст. 3) на Службу зовнішньої розвідки України покладається:

- добування, аналітична обробка та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам;

- здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку;

- участь у забезпеченні безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю;

- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;

- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Нині триває процес становлення Служби зовнішньої розвідки України як самостійної структури, законодавчого забезпечення її діяльності.

Це передбачає вирішення як на загальнодержавному, так і на відомчому рівнях низки проблем правового, економічного й організаційного характеру. Набуття СЗР України статусу самостійного державного органу і виведення її зі складу правоохоронного органу є одним із кроків щодо реформування силових структур України відповідно до принципів демократичної правової держави. Організаційні заходи, що вживаються, здійснюються в контексті загальносвітової тенденції до посилення ролі розвідки у системах забезпечення безпеки і радикального вдосконалення розвідувальної діяльності. Система управління розвідувальною діяльністю розвивається у напрямі створення таких механізмів, які б чутливо реагували на виникнення нових зовнішніх загроз національній безпеці держави.

Державна прикордонна служба України

Першочерговим завданням на шляху утвердження України як незалежної держави було забезпечення охорони державного кордону, розвиток, будівництво і комплектування Прикордонних військ. Вирішення цих важливих питань розпочалося з ухвалення законів “Про державний кордон України” та “Про Прикордонні війська України” інших законодавчих актів, які регламентують порядок розбудови військ, визначають їх чисельність і комплектування.

В Законі України “Про державну прикордонну службу України”, зокрема в статті 1, зазначається, що на Державну прикордонну службу України покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Відповідно до статті 2 цього закону основними функціями Державної прикордонної служби України є:

- охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

- здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;

- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;

- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного

кордону України згідно із законами України “Про розвідувальні органи України” та “Про оперативно-розшукову діяльність”;

- участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів;

- участь у здійсненні державної охорони місць постійного і тимчасового перебування Президента України та посадових осіб, визначених у Законі України “Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб”;

- охорона закордонних дипломатичних установ України;

- координація діяльності військових формувань та відповідних правоохоронних органів, пов’язаної із захистом державного кордону України, а також діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю при перетинанні державного кордону України або беруть участь у забезпеченні режиму державного кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон України.

Ухвалені законодавчі акти дали можливість концептуально визначити прикордонну політику України та організувати поетапне будівництво і формування кордонів. Темпи цього процесу диктувалися динамікою розвитку оперативної обстановки на кордоні, характером міждержавних відносин, необхідністю зв’язків із зарубіжними країнами, а також геополітичним положенням України.

Міністерство надзвичайних ситуацій

МНС України є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, поводження з радіоактивними відходами та вибуховими матеріалами промислового призначення, рятувальної справи, техногенної, пожежної і промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, створення та функціонування системи страхового фонду документації, а також гідрометеорологічної діяльності.

Згідно із Положенням «Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи», затвердженим Указом Президента України від 10 жовтня 2005 року № 1430/2005, основними завданнями МНС України є:

- забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту, запобігання, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного та військового характеру (далі - надзвичайні ситуації), поводження з радіоактивними відходами, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, рятувальної справи, техногенної

і пожежної безпеки, створення та функціонування системи страхового фонду документації, профілактики травматизму невинного характеру, а також гідрометеорологічної діяльності;

- керівництво у мирний час та особливий період діяльністю єдиної системи цивільного захисту, з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, правового, радіаційного та комплексного медико-санітарного захисту громадян, які постраждали від радіаційних аварій і катастроф або брали участь у ліквідації їх наслідків, а також реабілітації радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територій, проведення пошуково-рятувальних робіт, забезпечення техногенної і пожежної безпеки;

- здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань цивільного захисту та запобігання надзвичайним ситуаціям, профілактики травматизму невинного характеру, готовності органів управління та сил реагування до проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у разі виникнення надзвичайної ситуації, техногенної небезпеки на потенційно небезпечних об'єктах, а також здійснення державного пожежного нагляду;

- забезпечення в межах своїх повноважень реалізації державної політики щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління, здійснення методичного забезпечення та контролю за їх діяльністю із зазначених питань;

- здійснення в межах своїх повноважень заходів щодо виконання Державної програми забезпечення безпечного зберігання відпрацьованих високоактивних джерел іонізуючого випромінювання;

- ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, реабілітація радіоактивно забруднених територій і забезпечення захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання, організація і координація робіт та здійснення заходів щодо комплексного розв'язання проблем, пов'язаних із зняттям з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворенням об'єкта "Укриття" в екологічно безпечну систему;

- організація та координація робіт на території зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, інших радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територіях, вирішення в установленому порядку питань фінансування таких робіт, забезпечення охорони здоров'я персоналу, а також громадського порядку на зазначених територіях;

- забезпечення координації дій органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій з питань біологічного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Серед ключових напрямків співробітництва МНС можна назвати контакти і практичні програми взаємодії зі структурами Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи і Європейської Комісії, Центрально-Європейської Ініціативи, інших урядових і неурядових організацій, а також розвиток міжнародних зв'язків на двосторонній основі.

Загалом відзначимо, що формування сучасної системи забезпечення національної безпеки України відбувається в умовах незавершеності конституційної реформи, особливо в аспекті розподілу повноважень між президентом, урядом і парламентом. Протиставлення президентської та парламентської форм правління перетворюється на додатковий чинник нестабільності суспільно-політичної та економічної ситуації в державі, поглиблення регіональних політичних суперечностей, протистоянь тощо. Це підтвердила політична та владна криза, що склалася навесні 2007 р. в Україні, коли особливо гостро постало питання виваженого проведення збалансованої конституційної реформи.

Очевидно, що результатом внесення змін до Конституції у 2004 р. став дисбаланс повноважень і відповідальності державних органів, що призвело до суттєвих недоліків у системі забезпечення національної безпеки України:

- 1) відсутності системного підходу до розв'язання складних і взаємопов'язаних проблем безпеки, координації її складових, що призводить до неефективного використання і так бідних ресурсів;
- 2) невідпрацьованості належним чином механізмів підготовки й прийняття рішень у сфері національної безпеки, недостатнього контролю та перевірки виконання таких рішень;
- 3) послаблення ролі РНБО України в контексті забезпечення міжвідомчої взаємодії;
- 4) громіздкості і розгалуженості органів державного управління, дублювання їх функцій і як наслідок – існування низки міжвідомчих комісій при главі держави, уряді, Верховній Раді України;
- 5) невідповідності рівня координації заходів із забезпечення безпеки на місцевому, регіональному та державному рівнях;
- 6) недосконалої парламентського та цивільного контролю над збройними силами.

Очевидно, що поліпшення системи забезпечення національної безпеки України можливе за умов комплексного підходу до розв'язання питань нормативно-правового, організаційно-управлінського, методичного, інформаційного й експертного забезпечення діяльності органів і сил, засобів національної безпеки України [2; 3; 5].

5.4. Недержавна система забезпечення національної безпеки

Сучасні умови побудови ринкової економіки в Україні поступово відповідно до світової практики зумовлюють створення *недержавної системи забезпечення національної безпеки*. Важливим чинником цього процесу є утворення та функціонування недержавних структур безпеки як важливої та невід'ємної складової системи забезпечення національної безпеки України.

Рівень демократизації суспільства є прямо пропорційним розвитку недержавної системи безпеки. З погляду торії безпеки недержавна система безпеки може розглядатися у двоякому плані. З одного боку, вона є об'єктом забезпечення безпеки з боку держави, а з іншого – суб'єктом забезпечення власної безпеки, який самостійно визначає мету, принципи та методи забезпечення безпеки відповідно до чинного законодавства України.

Недержавна система безпеки має будуватись на основі дотримання таких принципів: законність; дотримання прав і свобод громадян; централізоване керування; координація і взаємодія з правоохоронними органами; самостійність; відповідальність за забезпечення безпеки; передова матеріально-технічна оснащеність; прогресуюче стимулювання суб'єктів системи; компетентність; конфіденційність; корпоративна етика; комплексне використання сил і засобів.

Завданнями недержавної системи безпеки є охорона і захист законних прав і інтересів підприємницької структури та його співробітників; збір, аналіз, оцінка і прогнозування даних, що характеризують стан обстановки; вивчення партнерів, клієнтів і конкурентів; своєчасне виявлення можливих планів щодо підприємницької структури і його співробітників з боку зовнішніх джерел загроз; недопущення проникнення до підприємницьких структур економічної розвідки, організованої злочинності й окремих осіб із протиправними намірами; протидія технічному проникненню в злочинних цілях; виявлення, попередження та припинення можливої протиправної й іншої негативної діяльності співробітників господарюючого суб'єкта на шкоду його безпеці; захист співробітників підприємницької структури від насильницьких зазіхань; збереження матеріальних цінностей і відомостей, що складають комерційну, банківську, іншу таємницю, що охороняється законом; добування необхідної інформації для найбільш оптимального вироблення управлінських рішень з питань стратегії і тактики економічної діяльності; фізична і технічна охорона будинків, споруд, території і транспортних засобів; формування в засобах масової інформації, у партнерів і клієнтури сприятливої думки про підприємницьку структуру, що сприяє реалізації планів економічної діяльності; відшкодування

матеріального і морального збитку, завданого в результаті неправомірних дій організацій і окремих осіб; контроль за ефективністю функціонування системи безпеки.

Отже, забезпечення безпеки недержавною системою спрямоване на захист законних прав та інтересів підприємців і сприяє загальному розвитку підприємництва в Україні. Недержавна система забезпечення безпеки підприємництва та особи є об'єктивним союзником державної системи і це визначає можливість і необхідність взаємодії державних служб і органів безпеки з представниками недержавної системи безпеки.

В якості суб'єктів забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи сьогодні в Україні можна розглядати [6; 7]: органи місцевого самоврядування; недержавний (приватний) нотаріат; адвокатуру; недержавні охоронні служби і детективні агентства; громадські об'єднання та окремих громадян.

Органи місцевого самоврядування.

Соціальні спільноти на муніципальному рівні найбільш вразливі до діяльності державних органів щодо підвищення якості життя громадян. На місцевому рівні реалізується більшість життєво важливих інтересів особи, соціальної спільноти.

Правовий статус органів місцевого самоврядування загалом характеризується тим, що вони відокремлені від держави і не входять в систему органів державної влади, взаємодіють з ними на основі права, їх загальний статус, принципи організації, основні варіанти організаційних форм, а також найважливіші повноваження встановлені правом; органам місцевого самоврядування надано право вирішувати самостійні питання місцевого значення, володіння, користування і розпорядження муніципальною власністю; загальні принципи і гарантії місцевого самоврядування, встановлені Конституцією України, не можуть бути вільно обмежені будь-яким органом державної влади.

Одним із недержавних суб'єктів забезпечення безпеки особи є *приватний нотаріат*.

При здійсненні нотаріальних дій приватні нотаріуси, з одного боку, керуються законом, а також правовими актами з питань нотаріальної діяльності, що видаються Мін'юстом України. З іншого боку, об'єднання нотаріусів, які займаються приватною нотаріальною практикою, здійснюючи нотаріальні дії, активно беруть участь в організації нотаріальної служби.

Кваліфікована діяльність приватного нотаріату як структурного компонента системи забезпечення недержавної системи безпеки безпосередньо впливає на матеріальний і духовний добробут громадян, сприяє зміцненню безпеки як фізичних, так і юридичних осіб України.

Адвокатура покликана виконувати важливі функції, що пов'язані з наданням юридичної допомоги громадянам, підприємствам, установам, громадським об'єднанням. Адвокати дають консультації, роз'яснення, довідки, поради з правових питань; складають документи юридичного характеру; представляють у судах загальної юрисдикції та арбітражних судах по цивільних справах і справах про адміністративні порушення; здійснюють юридичне обслуговування установ, підприємств, організацій на договірній основі; захищають громадян по кримінальних справах тощо.

Приватні детективні й охоронні служби надають фізичним і юридичним особам на основі взаємної домовленості послуги із захисту інтересів громадян, охорони майна власників, пошуку безвісті зниклих осіб тощо. Їхня діяльність доповнює роботу правоохоронних органів держави щодо захисту законних прав та інтересів громадян, підприємств і організацій. Відмінність їх діяльності від діяльності органів МВС, СБУ та ін. полягає в тому, що приватна детективна й охоронна діяльність здійснюється не через встановлений законом обов'язок, а на комерційній основі і є платною. Послугами приватних підприємств можуть скористатися лише ті фізичні і юридичні особи, які здатні сплатити охоронні й детективні послуги.

На деяких приватних підприємствах створюються служби безпеки, які є структурними підрозділами підприємств і здійснюють як охорону працівників підприємства, його території, майна, так і пошукову діяльність з метою захисту від недобросовісної конкуренції, комерційного шантажу. Службам безпеки забороняється надавати послуги, що не пов'язані із забезпеченням безпеки свого підприємства.

Нині в Україні склалася недержавна система забезпечення безпеки підприємництва, власності, особи і суспільства. Приватні охоронні підприємства досить різні за своїми цілями і завданнями, формами організації діяльності, якісним і кількісним складом, що є основною проблемою при вирішенні питання про розширення ступеня сприяння їм з боку держави.

Громадські об'єднання можуть брати участь у виробленні рішень органів державної влади і органів місцевого самоврядування; проводити збори, мітинги, демонстрації, ходи та пікетування; представляти і захищати свої права, своїх членів і учасників, а також інших громадян в органах державної влади, органах місцевого самоврядування; вносити пропозиції щодо поліпшення роботи органів державної влади тощо.

Найстарішою формою громадського об'єднання громадян є профспілки. У своїй діяльності вони незалежні від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців, їх об'єднань,

політичних партій та інших громадських об'єднань, їм не підзвітні й не підконтрольні. Вони захищають права своїх членів на працю, проводять переговори і заключають з адміністрацією колективні договори, контролюють їх виконання, дотримання законодавства про працю та її охорону, мають право на організацію і проведення страйків відповідно до законодавства. Профспілки мають суттєві юридичні можливості активно впливати на правотворчість з питань захисту соціальних прав та інтересів працівників: можуть вносити пропозиції про прийняття державними органами законів й інших нормативних правових актів стосовно трудової сфери; можуть брати участь у формуванні державних програм з питань охорони праці тощо.

Окремою групою громадських об'єднань громадян є релігійні. Конституція України гарантує право кожного громадянина на свободу совісті, свободу віросповідання. Громадяни можуть користуватися правом на свободу віросповідання індивідуально, а також спільно, шляхом створення релігійних об'єднань.

Принциповим у статусі релігійних об'єднань є те, що вони створюються і діють на основі своїх статутів (положень); не можуть втручатись у діяльність політичних партій; можуть брати участь в соціальному і культурному житті суспільства відповідно до законодавства, яке регулює діяльність громадських об'єднань.

Значний внесок у забезпечення екологічної безпеки роблять різні громадські організації «зелених», мобілізуючи спільноту на боротьбу з численними випадками забруднення навколишнього природного середовища і залучення уваги влади до цієї гострої проблеми.

Отже, наявність й одночасне функціонування державної і недержавної систем забезпечення національної безпеки створює стабільність в країні й ту необхідну рівновагу, що спроможна зберегти суспільство і державу від розколу, соціальних потрясінь і лих тощо. Що стосується майбутнього їх взаємовідносин, то, як вважають учені [4], зростає ймовірність втрати державою своєї монополії на застосування таких форм організованого насильства, які все ще залишаються життєздатними в ядерний вік, і з часом держава стане однією з багатьох дійових осіб.

Налагоджена взаємодія державної і недержавної правоохоронних систем має благотворно впливати на підприємницьку діяльність, що вигідно всім: підприємцям, громадянам, суспільству і державі. Продумана і раціонально організована взаємодія недержавної системи з правоохоронними органами є однією з найважливіших складових ефективності їх захисту.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке система забезпечення національної безпеки?
2. Що таке політика забезпечення національної безпеки?
3. Що таке сили забезпечення національної безпеки?
4. Що таке засоби забезпечення національної безпеки?
5. Що таке ресурси забезпечення національної безпеки?
6. Що таке органи забезпечення національної безпеки?
7. Яка головна мета забезпечення національної безпеки?
8. Які основні методи забезпечення національної безпеки ви знаєте?
9. Які основні риси збалансованої внутрішньої національної політики?
10. Хто є основними суб'єктами забезпечення державної політики національної безпеки України?
11. На основі яких принципів здійснюється побудова недержавної системи безпеки?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бодрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. — К.: НІПМБ, 2001. — 300 с.
2. *Возженников А.В.* Национальная безопасность: теория, практика, стратегия. — М.: НПО “МОДУЛЬ”, 2000. — 240 с.
3. *Горбулін В.П., Качинський А.Б.* Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. — К.: ДП «НВЦ «Євроатлантик-інформ», 2007. — 592 с.
4. *Кревельд М.* Расцвет и упадок государства. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 514 с.
5. *Новицький Г.В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. — К.: Інтертехнологія, 2008. — 496 с.
6. *Общая теория национальной безопасности.* Учебник. Под общ. ред. А.А. Прохожева. — М.: Изд-во РАГС, 2002. — 320 с.
7. *Прохожев А.А.* Теория развития и безопасности человека и общества. — М.: Ин-октаво, 2006. — 288 с.

РОЗДІЛ VI

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАКОНИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

6.1. Закони безпечного розвитку довкілля, суспільства, держави та міжнародних систем

Сучасні тенденції формування загроз і пов'язаних з ними ризиків закономірно потребують розробки й реалізації державної політики національної безпеки, спрямованої на підвищення рівня безпеки людини, суспільства, держави та довкілля за рахунок способів її реалізації, заснованих на повітніх наукових концепціях. Ці концепції мають відображати тенденцію одночасної спеціалізації й інтеграції, за якої має здійснюватися об'єднання аналізу й управління кризами, загрозами та ризиками в єдину міждисциплінарну сферу.

При здійсненні державної політики національної безпеки часто спостерігається брак фундаментальних наукових напрацювань, які б цілком задовольняли вимоги щодо пояснення сутнісних, стійких і повторюваних відношень між різними загрозами національній безпеці, пов'язаними з ними ризиками та механізмами їх відвернення.

Закон — це необхідне, суттєве, повторюване відношення між різними явищами, що відображає реальні зв'язки між предметами та їх властивостями.

Без знання наукових законів неможливо побудувати надійну систему забезпечення національної безпеки, її сучасну законодавчу базу.

6.1.1. Закони розвитку екологічних систем

Спроби виведення загальних екологічних законів належать американському екологу Б. Коммонеру. Він сформулював чотири екологічні закони, що є методологічним узагальненням екологічного досвіду сучасності:

“Усе пов'язане з усім”.

“Усе повинно кудись подітися”.

“Природа знає краще”.

“Ніщо не дається задарма”.

Упродовж усієї історії планети процес еволюції біосфери відбувався як процес природної самоорганізації. Людський розум останніми тисячоліттями брав участь у цьому процесі, впливав на нього, але визначальною си-

лою став тільки тепер. В.Вернадський дійшов висновку, що людство може забезпечити своє майбутнє лише тоді, коли візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери. Він вважав, що в геологічній історії біосфери перед людиною відкривається надзвичайне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не використовуватиме свій розум і працю на власну загибель.

Закони В.І. Вернадського [3; 7]:

Закон біогенної міграції атомів. Сутність цього закону зводиться до того, що хімічні елементи поширюються на поверхні планети за участю живої речовини.

Закон константності живої речовини. Кількість живої речовини в біосфері є величиною постійною.

Закон фізико-хімічної єдності живої речовини. Уся жива речовина Землі за фізико-хімічним показником єдина. Шкідливе для однієї частини живої речовини не може бути нейтральним для її іншої частини, або: шкідливе для одних видів істот шкідливе й для інших.

За цим законом будь-які фізико-хімічні агенти, смертельні для одних організмів (наприклад *пестициди*), обов'язково завдають шкоди іншим організмам. Уся відмінність полягає лише у різній стійкості видів до токсикантів.

Закон максимуму біогенної енергії. Будь-яка “біологічна” та “біокосна” система (система за участю живої речовини), що знаходиться у стані “стійкої нерівноваги”, тобто динамічної рухомої рівноваги з довкіллям, і еволюційно розвивається, збільшує свій вплив на середовище.

Закон максимізації енергії - за суперництва з іншими системами виживає (зберігається) та з них, що найліпше сприяє надходженню енергії і використовує максимальну її кількість найефективніше.

Закон обмеженості природних ресурсів - природні ресурси нашої планети не є невичерпними; планета є природно обмеженим цілим, і на ній не можуть існувати нескінченні природні ресурси.

Закон піраміди енергій - з одного трофічного рівня екологічної піраміди переходить на інші її рівні не більше 10% енергії.

Закон мінімуму Лібіха - стійкість організму визначається найслабшою ланкою в ланцюгу його екологічних попитів, тобто життєві можливості лімітуються екологічними чинниками, кількість і якість яких близькі до необхідного організму чи екосистемі мінімуму; подальше їх зменшення призводить до загибелі організму чи деструкції екосистеми.

Принцип ле Шательє - Брауна: при зовнішніх діях, що виводять систему зі стану стійкої рівноваги, рівновага зміщується в напрямку послаблення ефекту зовнішнього впливу.

Правило взаємного пристосування Мебіуса: види у біоценозі настільки пристосовані один до одного, що їхня спільнота становить внутрішньо суперечливе, проте єдине та взаємопов'язане ціле.

Таким чином, знаючи закони розвитку природи, можна спрогнозувати зміни стану довкілля і передбачити небажані наслідки таких змін та пов'язані з ними загрози безпеці людини та суспільства і завчасно запобігти їм.

Загальні екологічні закони докладніше розглянуті в роботах [12; 19].

6.1.2. Закони розвитку соціальних систем

Обґрунтування законів розвитку соціальних систем - вельми складна проблема, оскільки на відміну від законів природи закони суспільства проявляються через людську активність. Серед них найпоширеніші наступні [10]:

Закон тривалості існування соціальних систем

У соціальних системах, що мають “резерв” тривалості існування, середня величина “резерву” наближено може скласти 38%.

Закон соціальної зв'язаності

Чим менше існує обмежень на зв'язки між елементами, частинами і підсистемами, тим вища зв'язність соціальної системи.

Закони комбінаторних конфігурацій оцінок

Суб'єктивні ставлення індивідуумів, зокрема щодо оцінки різних явищ, людей, соціальних систем, можуть бути позитивними, негативними і аб'євалентними, тобто такими, що поєднують позитивну і негативну оцінки.

Закон збереження соціального часу

Соціальний час як зміна соціальних явищ і станів описується за допомогою чотирьох моделей: лінійної, циклічної, точкової та фазової. Соціальний час не зникає і не виникає “з нічого”, а переходить з одного модусу часу в інший. Закон збереження соціального часу дає змогу велику кількість соціальних явищ, наприклад, збільшення зацікавленості суспільства у своїй історії, орієнтацію суспільства на “світле” майбутнє тощо.

Закон вільних дій людей

Дією можуть бути акти поведінки, суб'єктивні оцінки людей; можливості – сукупність умов (економічних, політичних, правових, фізіологічних, психологічних, природних тощо), що дозволяють реалізувати вільну дію; бажання – сукупність потреб, мотивів, установок людей.

Пропонується формула, що описує кількість людей, які вчинили якунебудь дію за наявності вибору та відсутності примусу, тобто вільні дії.

Закон соціальних змін

Соціальні зміни відносяться до фундаментальних соціальних явищ. Закон соціальних змін заснований на принципах і методології загальної теорії систем. За його допомогою можна описувати не тільки кіль-

кісні, а й якісні соціальні зміни.

Закон найбільшого загального дільника в соціальних системах

Натуральні числа, що описують будову та динаміку соціальної системи, є взаємно простими (такими, що не мають простих дільників), та не існує натурального числа, більшого, ніж 1, що лежить в “основі” будови та/або динаміки соціальної системи. Це означає, що в будові та динаміці соціальної системи не можуть зустрічатися лише парні цілі числа.

Закони соціальної динаміки

Соціальна динаміка – це сукупність соціальних процесів, що традиційно поділяються на три класи: соціальна дифузія, процеси “життєвого циклу”, циклічні процеси.

Закони розташування та взаємодії соціальних систем у географічному просторі

Просторова взаємодія між населеними пунктами, в середньому, обернено пропорційна квадрату відстані між ними. У природних і соціальних системах деякі закономірності схожі, що пояснюється дією системного принципу подібності різних систем і дією загальних системних законів [8].

Закон частоти міжнаціональних шлюбів

Як базову модель для вивчення частки міжнаціональних шлюбів використовують закон Харді-Вайнберга.

Закон надсуїцидальності чоловіків

Співвідношення 1:3 в кількості самогубств жінок і чоловіків зумовлене генетичними (внутрішніми) чинниками, а відхилення від даної пропорції у більший чи менший бік зумовлене впливом соціальних (зовнішніх) чинників. Воно відповідає режиму балансу системи.

Закон соціальної дисгармонії

Соціальна дисгармонія відображає відхилення від “норми” (загальноприйнятих соціальних стандартів), а також порушення пропорційності частин у будові й динаміці соціальних систем. У соціальних системах частка соціальної дисгармонії складає в середньому 6%.

Соціальні системи не унікальні, а підпорядковуються загальним системним закономірностям самоорганізації. В них, зокрема, спостерігається пануюча перевага (94%) “правильності” в будові й динаміці. Закон соціальної дисгармонії дає змогу теоретично передбачити частку різних соціальних меншин, щодо яких зараз немає статистики або її збір ускладнений.

Закони негаусовості

В соціальних системах закон Гауса підтверджується досить рідко, що дає підстави класифікувати їх як негаусові.

6.1.3. Закони розвитку держави

Визначення суспільних законів дає змогу представляти розвиток людської спільноти як природний історичний процес, а наявність єдиних суспільних законів не заперечує своєрідність розвитку окремих держав і народів, які проходили подібні стадії розвитку.

Розглядають три таких закони [23].

Перший закон – неперервного прискорення соціального розвитку людини та суспільства як систем, що розвиваються.

Рівень соціального розвитку визначається рівнем розвитку потреб і інтересів людини та суспільства.

Другий закон визнає, що рівень розвитку потреб і інтересів людини та суспільства визначається станом культури, освіти та науки в ньому.

Третій закон зазначає, що стабільність і безпека соціального розвитку визначаються рівнем гармонічної збалансованості інтересів особи, суспільства та держави.

Ефективна організація державного управління дає змогу об'єктивно прискорити процес розвитку країни в усіх сферах життєдіяльності та поліпшити рівень її національної безпеки.

Закон гомеостазу держави

Кожна організаційна система, в тому числі й держава, по-різному реагує на збурення, дестабілізуючі впливи як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. Цей закон задає граничні умови існування держави, доцільної єдності цілісності, стабільності складу, її динамічну стійкість, що визначає стан рівноваги чи цілеспрямованого розвитку організаційної системи держави [21].

Механізм гомеостазу визначає умови безпечного існування людини, суспільства, екосистем, а також держави в цілому. Адже саме розуміння безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, а також довкілля від різних загроз потребує визначення допустимих величин негативних впливів на об'єкти безпеки, які б не призвели до їх загибелі чи деградації. Без знань межі безпечних умов життєдіяльності неможливим є захист життєво важливих інтересів об'єктів безпеки.

З огляду на викладене національну безпеку держави необхідно розглядати як явище, що тотожне гомеостазу системи. Під останнім прийнято розуміти такий тип динамічної стійкості складних саморегулюючих систем, суть якого полягає в підтримці найважливіших для збереження системи параметрів у допустимих межах [14].

Закон геополітичного атрактора

Правомірно припустити, що згідно із законом збереження енергії частина вивільненої енергії в природі перетворюється в біохімічну форму живої речовини Землі. Саме ця біохімічна енергія, точніше надлишок енергії, обумовлює “пасіонарність” людей і соціальних громад

у вигляді етносів і державних утворень, які є основною рушійною причиною соціальної динаміки.

Закон геополітичного атрактора можна сформулювати так: “Соціальна система перебуває у спокої до моменту надання пасіонарного імпульсу, а геополітичними атракторами” (від *атракція* – тяжіння) – пасіонарних імпульсів, що зумовлюють поведінку соціальних систем, є межі літосферних плит Землі”.

Геополітичний атрактор активної цивілізаційної діяльності і цивілізованого життя, що проходить уздовж меж літосферних плит Землі, визначив положення центрів виникнення і розвитку етносів, культур і цивілізацій. Уздовж цього геополітичного атрактора здійснювалися: первинні рухи етносів, шляхи великих переселень народів і шляхи великих географічних відкриттів, стрімке зростання у просторі світових імперій [21].

6.1.4. Закони функціонування і трансформації міжнародних систем

Дослідження законів функціонування та трансформації міжнародних систем дали змогу встановити [29]:

- залежність між поведінкою держав на світовій арені та утвореною ними міжнародною системою;
- зв'язок між її структурними характеристиками, частотою і характером міждержавних конфліктів;
- необхідність врахування в міжнародних відносинах системоутворюючих чинників.

Найбільш загальним законом міжнародних систем вважають *закон залежності поведінки міжнародних акторів від структурних характеристик системи*. Згідно з цим законом саме стан структури є показником стійкості та змін міжнародної системи, її стабільності і “революційності”, співробітництва і конфліктності в її межах. Міжнародна політична структура визначається діями великих держав, конфігурацією і співвідношенням їхніх сил, зміни яких можуть привести до формування нової структури міжнародної системи.

Виокремлюють, принаймні, три структурних виміри міжнародних систем: *конфігурацію співвідношення сил; ієрархію акторів; гомогенність чи гетерогенність складу*.

Головним серед них є конфігурація співвідношення сил, що відображає існування “центрів влади” в міжнародній системі. Вона суттєво впливає на взаємодію між її основними елементами – суверенними державами. Конфігурація співвідношення сил залежить від кількості головних акторів і характеру відносин між ними. Розглядають два основних типи такої конфігурації – *біполярність* і *мультиполярність*.

Ієрархія міжнародних акторів з точки зору воєнно-політичних, еконо-

мічних, ресурсних, соціокультурних, ідеологічних та інших можливостей відображає їх фактичну нерівність впливу на міжнародну систему.

Гомогенний чи гетерогенний характер міжнародної системи відображає рівень узгодженості міжнародних акторів щодо тих чи інших принципів (наприклад, принципу політичної легітимності) чи цінностей (наприклад, ринкової економіки, плюралістичної демократії). Чим вищий рівень згоди, тим гомогенніша система. Разом з тим, чим гомогенніша система, тим більше в ній помірності й стабільності. У гомогенній системі держави можуть бути противниками, але не ворогами. І навпаки, гетерогенна система, що розривається ціннісним та ідеологічним антагонізмом, є хаотичною, нестабільною, конфліктною.

Ще однією структурною характеристикою міжнародної системи вважається її “режим”, тобто сукупність регулюючих міжнародні відносини формальних і неформальних принципів, норм, угод і процедур прийняття рішень. Це, наприклад, правила, що панують у міжнародних економічних обмінах, основою яких після 1945 року є ліберальна концепція, що дала життя таким міжнародним інститутам як МВФ, Світовий банк, ГАТТ тощо.

Закон рівноваги міжнародних систем, чи закон балансу сил, що дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи.

Питання про зміст законів функціонування і зміни міжнародних систем є дискусійним, хоча предмет таких дискусій, як правило, один і стосується порівняльних переваг біполярних і мультиполярних систем. Значна частина науковців розглядає біполярну систему як таку, що містить у собі тенденцію до нестабільності, оскільки вона заснована на взаємному залякуванні й протиставленні інтересів, що спонукає протилежні сторони до жорстких дій по відношенню один до одного. Інша - вважає, що мультиполярна система містить деякі ризики: поширення ядерної зброї, розв'язання конфліктів між дрібними міжнародними акторами, неможливість передбачення наслідків, до яких можуть призвести зміни в союзах між великими державами. Проте ризики біполярної системи небезпечніші, тому що характеризуються прагненням обох сторін до світової експансії і припускають постійну боротьбу між двома блоками – чи то за збереження своїх позицій, чи то за перерозподіл світу.

Стосовно трансформації міжнародної системи, то основним її законом вважається *закон кореляції між полярністю і стабільністю*. Наприклад, нестабільний характер гнучкої біполярної системи. Якщо вона заснована на ієрархічних блоках, то еволюціонує до мультиполярної системи, а якщо тяжіє до ієрархії обох блоків, то існує тенденція її

трансформації чи то в жорстку біполярну, чи то в ієрархічну міжнародну систему. У гнучкій біполярній системі існують ризики приєднання тих, що не приєдналися; підпорядкування одного блоку іншому; тотальної війни, що призведе до ієрархічної системи чи до анархії. Внутрішньо-блокові дисфункції в біполярній системі придушені, зате загострюються міжблокові протиріччя. Основна умова її стабільності – рівновага сили. Якщо ж з'являється третій блок, то це призводить до серйозного розбалансування і ризику системи.

6.2. Сучасні концепції реалізації державної політики національної безпеки

6.2.1. Безпека людини: концепція “прийняттного ризику”

Важливу роль у сучасній оцінці індивідуального сприйняття людиною загроз і ризиків відіграють соціальні й географічні фактори, культурні традиції та психологія конкретних груп населення. Врахування географічного фактора спочатку передбачало реакцію людини на природні загрози, стихійні лиха, характерні для даного регіону. Нині рамки таких спостережень розширилися і враховують наслідки розвитку техніки й технологій.

За спостереженнями соціологів, при існуванні загрози люди виробляють для себе певну стратегію поведінки, яка зменшує в них почуття невизначеності та страху. Тому при розбіжності існуючих оцінок ризику його образ, навіть при наявності доказів існування, з великими труднощами зникає зі свідомості людей. Коли в людей ще не склалася думка, спостерігається протилежна ситуація - вони терпляче ставляться до формулювання проблеми. Спостереження показують, що інформація про ризик, подана в різних формах (наприклад, дані про смертність або, навпаки, виживання), здатна змінити індивідуальне сприйняття ризику та вчинки людей [15].

На рис. 6.1 наведені результати факторного аналізу, виконаного за допомогою методу головних компонент, де головні компоненти – це дві нові (узагальнені) координати, впорядковані згідно з внеском кожної нової координати в повну мінливість (дисперсію) первинного масиву даних. Учасникам експерименту (опитування) пропонувалося оцінити власне сприйняття ризику від різних подій і процесів.

У даному випадку головна компонента F_1 залежить від десяти вихідних факторів, а головна компонента F_2 - від п'яти факторів. Список факторів, що є факторними навантаженнями на головні компоненти F_1 і F_2 , свідчить, що в значення F_1 основне навантаження вносять фактори контрольованості й залякування ризиком, а величину F_2 визначають в

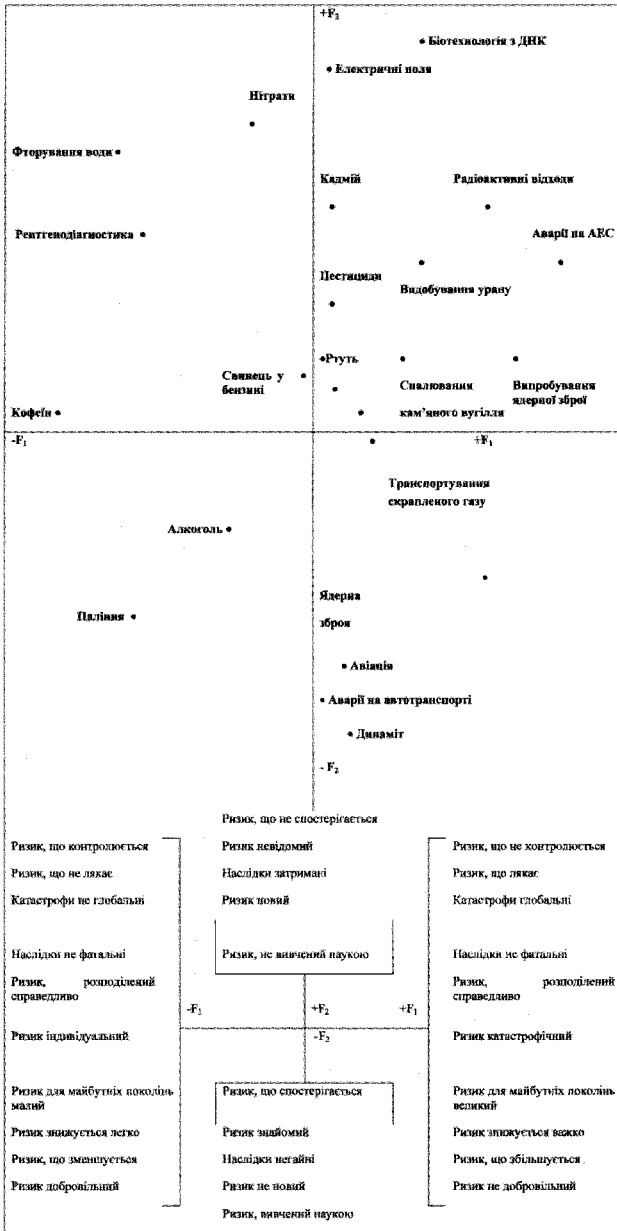

Рис. 6.1. Результати багатомірної статистичної обробки (факторного аналізу) даних із сприйняття ризиків різних подій і процесів [5]

основному спостережливість і знання про ризик. Найбільшими позитивними значеннями компонент F_1 і F_2 характеризуються наступні події та явища: біотехнології з ДНК, радіоактивні опади, аварії на АЕС, випробовування ядерної зброї.

Ці та інші дослідження (про що йтиметься далі) засвідчили, що в масовій свідомості людей ризик корелюється з неможливістю прогнозування розвитку несприятливої ситуації, її некерованістю й очікуванням негативних наслідків.

Було доведено, що свідомість і рефлексія як функціональні механізми психічної регуляції діяльності людини докорінно змінюють її поведінку в ситуації існування реальної загрози. Вона визначається іншими, ніж у тварин, механізмами регуляції, яє саме, свідомістю й рефлексією, а варіантність рішень, що приймаються – особистісними рисами. Так, люди з високою самооцінкою схильні недооцінювати ймовірність негативних наслідків ухвалених ними рішень, перебільшувати власні можливості щодо досягнення поставленої ними мети. Для них “поріг” небезпеки у разі, коли вони можуть відмовитися від даного рішення, зсунутий у бік більшої ймовірності щодо несприятливого результату, а для осіб з низькою самооцінкою – у бік меншої ймовірності.

Таким чином, характер можливих наслідків, у тому числі й збитків, людьми з різними системами цінностей оцінюється по-різному, що, в свою чергу, визначає, чи буде суб’єкт діяти в ситуації існування загрози, чи відмовиться. Його дії залежать від того, як, будучи рефлексуючим суб’єктом, він усвідомлює ситуацію, зіставляє її зі своїми можливостями. В цьому випадку ризик постає як імовірнісна характеристика дій людини, що регулюється рефлексивним механізмом [16; 17].

Тепер, коли забезпечення безпеки людини потребує значних матеріальних витрат, важливого значення набуває проблема оптимізації. З усією гостротою постає питання про те, який рівень безпеки є прийнятним, тобто забезпечує досягнення максимальної вигоди за мінімальної небезпеки. Від відповіді на це питання значною мірою залежать як добробут людини, її безпека, так і темпи та масштаби економічних і соціальних перетворень у країні. Зрештою, і її національна безпека.

Визнано, що основу стратегії управління безпекою людини має становити *концепція прийнятного (ненульового) ризику*. Вона визнає факт недосяжності абсолютної безпеки. Існуюча донедавна концепція нульового ризику завдала значного збитку народному господарству, здоров’ю людей, навколишньому середовищу не тільки України. Чор-

нобильська аварія довела помилковість даної концепції. Зокрема, досвід управління надзвичайною ситуацією під час землетрусу 1989 р. у Каліфорнії показав, що врахування величини ризику при організації попереджувальних заходів дає змогу уникнути багатьох трагічних наслідків. Можна навести й багато інших прикладів з різних сфер життєдіяльності людини.

Стратегія управління безпеки може ґрунтуватися на виборі рівня ризику в межах від мінімального (який вважається досить малим) до максимально допустимого. Так, у Нідерландах при плануванні промислової діяльності разом із географічними, економічними та політичними картами використовуються й карти ризику для території країни. Щоб побудувати промислове підприємство та ввести його в експлуатацію, конструкторам необхідно кількісно визначити рівень ризику від його експлуатації та обґрунтувати його прийнятність. При ліцензуванні нового підприємства додатково вимагається карта ризику району, де розташовується це підприємство. На цій карті мають бути показані замкнуті лінії однакового ризику, кожна з яких відповідає числовим значенням імовірності смерті індивідуума впродовж року: 10^{-5} , 10^{-6} , 10^{-7} . Основою для побудови таких карт ризику має бути аналіз спільного прояву в просторі та часі екзо- й ендогенних катастрофічних процесів і картографування окремих видів загроз. Таким чином, мінімізується збиток і досягається компроміс між необхідністю витрат на підвищення безпеки людини й очікуваною вигодою.

Пропонується кілька стратегій управління безпекою, основу яких становить концепція прийнятного ризику [1; 6]:

- запобігання причин виникнення надзвичайних ситуацій аж до відмови від продукції небезпечних виробництв, закриття аварійних об'єктів тощо;

- запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у випадку, коли неможливо відвернути причини катастроф (будівництво захисних споруд, дамб, створення підземної економіки, завчасна евакуація населення тощо);

- пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій, впровадження стабілізаційних і компенсаційних заходів.

З точки зору головної мети управління найбільш придатною безпекою є мінімізація ризику, тобто реалізація першої та другої стратегій. Однак на практиці вони не завжди можливі. Найімовірнішим є поєднання всіх трьох видів стратегій.

Концепція прийнятного ризику вимагає не тільки вивчення факторів і джерел підвищеного ризику, а й передбачення перебігу подій, оцінки наслідків соціогенних, природних і техногенних катастроф. Знаючи

ймовірність таких катастроф і очікувану величину втрат, можна уникнути в низці випадків важких катастроф, знаходячи альтернативні рішення, послабити їх силу, передбачити ефективні компенсаційні механізми. А розробка нормативних актів - законів, постанов, інструкцій - не тільки сприяє реалізації намічених заходів щодо безпеки, а й є необхідним правовим елементом управління, що сприяє зниженню ризику.

6.2.2. Безпека суспільства: концепція “суспільства ризику”

Приблизно з 60-х років ХХ століття ризик стає предметом міждисциплінарних досліджень, набуває статусу загальнонаукового поняття, яке виходить за межі тієї чи іншої конкретної науки. Накопичення наукових знань про ймовірнісний характер природних і суспільних процесів, розвиток окремих розділів математики, необхідність вироблення юридичних норм і правил привели до того, що ризик потрапляє до поля зору представників різних природничих і суспільних наук. Річке зростання частки ймовірно-статистичних уявлень у наукових знаннях, об'єктивна необхідність пошуку пізнавальних засобів, які дозволяють враховувати фактори невизначеності, конфліктності при виборі оптимальних альтернатив, створили реальні перспективи для соціально-філософського аналізу феномену ризику [13].

Поняття “ризик” почало вивчатися багатьма конкретними науками – теоріями ігор, імовірностей, стохастичної оптимізації, катастроф, ухвалення рішень, імовірною і багатозначною логікою, психологією, військовими, економічними, демографічними, медичними, біологічними, правовими та іншими дисциплінами [11; 20; 22]. Вивчення специфіки ризику стосовно різних сфер суспільства - прерогатива окремих наук. Проте суспільство - не проста механічна спільнота окремих елементів. Розвиток окремих його сфер залежить від впливу інших.

Сучасні досягнення науки дають уявлення про ризик як про дворівневу взаємопов'язану структуру, що має прикладний і теоретичний аспекти. Прикладний є результатом дослідження конкретних наук. Теоретичний - це результат вивчення ризику як суспільного явища, що має власну сутність, відповідні закономірності розвитку й управління в ситуації невизначеності.

Проте в суспільствознавчій літературі досі панує невизначеність у трактуванні суті рис, властивостей та елементів ризику, які б склали зміст цього поняття; у пошуку співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін у самих цих явищах, а також щодо можливостей використання даного поняття в різних природничих і суспільних науках. Різноманітність поглядів на проблему ризику можна пояснити багатоаспектністю цього явища та його недостатнім вивченням.

А. Альгін [4] у явищі “ризик” виокремлює такі основні взаємопов’язані елементи:

- можливість відхилення від поставленої мети, заради чого виконувалася вибрана альтернатива;
- ймовірність досягнення бажаного результату;
- відсутність упевненості в досягненні поставленої мети;
- можливість виникнення небажаних наслідків (матеріальні або фінансові збитки, захворюваність, смертність тощо) при проведенні тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб’єкта, який ризикує;
- матеріальні, екологічні, моральні та інші втрати, пов’язані зі впровадженням вибраної в умовах невизначеності альтернативи;
- очікування загрози, невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації.

Питання, пов’язані з ризиком, до розвитку процесів гласності як у колишньому СРСР, так і в Україні навіть не згадувалися. Термін “ризик” не зустрічається у Великій радянській енциклопедії і Радянському енциклопедичному словнику, у філософському енциклопедичному словнику, тритомній Українській радянській енциклопедії та інших довідкових енциклопедичних виданнях. Ігнорування ризику радянським політичним керівництвом можна пояснити низкою причин: існує суто суб’єктивний, людський аспект його сприйняття, недооцінки або, навпаки, переоцінки; але існують також і об’єктивні причини, які є прямим наслідком системи господарювання, що склалася в колишньому Радянському Союзі. Монополія відомчих інтересів призводила до дезінформації й дотримання надмірного режиму таємності. Спорудження потенційно небезпечних об’єктів відбувалося нерідко без урахування соціально-екологічних наслідків, таємно від суспільства. Спотворення інформації було не тільки засобом реалізації інтересів відомчих структур, а й джерелом прорахунків при ухваленні рішень, що, в свою чергу, стало причиною багатьох катастроф і аварій (наприклад, на Чорнобильській АЕС [25]).

Головною проблемою наукового визначення поняття “ризик” є його комплексний характер, що вимагає залучення широкого кола вчених, представників багатьох дисциплін - як гуманітарних, так і природничих. Саме тут вимагається застосування методів системного аналізу, врахування всіх факторів, що сприяють виникненню критичних ситуацій, а також аналізу всіх наслідків, до яких вони можуть призвести.

Об’єктивне існування ризику зумовлене ймовірнісним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, багатоваріантністю матеріальних та ідеологічних співвідношень, у які вступають суб’єкти соціального життя. У зв’язку з цим можуть відбуватися через

наявність багатьох непрогнозованих, випадкових, суб'єктивних обставин різні відхилення від очікуваного результату. Це визначає неоднозначність передбачень у суспільному житті та неможливість керувати суспільством як жорстко детермінованою системою.

Названі характерні особливості ризику вказують на те, що його суть ототожнюється суспільством не тільки з можливими негативними наслідками. Будучи різновидом людської діяльності та виконуючи специфічні соціальні функції, ризик, з одного боку, спрямований на отримання суспільно значимих результатів новими способами в умовах невизначеності та ситуації неминучого вибору (згадаємо: “Ризик – благородна справа”, “Хто не ризикує - той не п’є шампанського”). Тим самим він сприяє подоланню консерватизму, догматизму, різних психологічних бар’єрів. Ця властивість ризику має важливе суспільно-політичне, економічне значення, бо прискорює суспільний і науково-технічний прогрес, позитивно впливає на громадську думку, духовну атмосферу в суспільстві.

З іншого боку, ризик може призвести до авантюричних вчинків, волюнтаризму, суб'єктивізму, гальмування соціального прогресу, якщо в умовах неповної інформації альтернатива вибирається без належного використання об'єктивних закономірностей розвитку соціальних явищ, щодо яких приймається рішення.

У середині 1980-х років з'явилася нова соціологічна теорія сучасного суспільства, автором якої є німецький вчений Ульріх Бек. Згідно з нею в останню третину ХХ століття людство вступило в нову фазу свого розвитку, яку він назвав суспільством ризику. *Суспільство ризику* – це постіндустріальна формація індустріального суспільства, але вона має низку корінних особливостей. Головна з них полягає в тому, що коли для індустріального суспільства характерний розподіл благ, то для суспільства ризику – розподіл загроз різного походження й зумовлених ними ризиків. Еволюція індустріального суспільства супроводжувалася появою все нових і нових факторів, що покращували життя людині. У суспільстві ризику складається інша ситуація: під час його розвитку з'являється все більше негативних чинників, що нерівномірно розподіляються між членами суспільства. Отже, в індустріальному суспільстві виробляються і розподіляються головним чином позитивні досягнення, а в суспільстві ризику, яке “вростає” в індустріальне, накопичуються й розподіляються між громадянами негативні наслідки розвитку останнього [5].

Психологічне сприйняття ризику суспільством є парадоксальним. Воно віддзеркалює стан його культури, ставлення до себе й світу. Парадоксальність даної ситуації ілюструють дані таблиці 6.1, де в остан-

Результати ранжування ступеня ризику [5].

Технології та вид діяльності	Геометричне середнє для груп				
	Бізнесмени	Студенти	Члени жіночого клубу	Експерти	Щорічна смертність
Ядерна енергетика	1	1	8	20	100
Наземний транспорт	2	5	3	1	50000
Вогнепальна зброя	3	2	1	4	17000
Паління	4	3	4	2	150000
Їзда на мотоциклі	5	6	2	6	3000
Вживання алкоголю	6	7	5	3	100000
Приватна авіація	7	15	11	12	1300
Робота в поліції	8	8	7	17	160
Пестициди	9	4	15	8	
Хірургія	10	11	9	5	2800
Робота пожежником	11	10	6	18	195
Великі конструкції	12	14	13	13	1100
Полювання	13	18	10	23	800
Балончики з аерозолем	14	13	23	26	
Альпінізм	15	22	12	29	30
Їзда на велосипедах	16	24	14	15	1000
Комерційна авіація	17	16	18	16	130
Електрична енергія	18	19	19	9	14000
Купання в водоймах	19	30	17	10	3000
Протизапальні засоби	20	9	22	11	150
Гірські лижі	21	25	16	30	18
Рентген (медицина)	22	17	24	7	2300
Футбол (травми)	23	26	21	27	23
Залізниця	24	23	20	19	1950
Харчові консерванти	25	12	28	14	
Харчові барвники	26	20	30	21	
Мотокари	27	28	28	28	24
Антибіотики	28	21	26	24	
Домашня апаратура	29	27	26	22	200
Вакцинація	30	29	27	25	10

ньому стовпці наведені показники щорічної смертності. Згідно з ними “лідери”- це паління та вживання алкоголю й аварії на автомобільному транспорті. Наближену картину наводить Американська асоціація лікарів. Якщо максимізацію тривалості життя розглядати як критерій безпеки, то основні зусилля суспільства мають бути спрямовані на викорінення згаданих лих.

Цікаві й інші стовпці таблиці, що розкривають проблему ставлення суспільства до ризику. Так, ядерна енергетика, з якою смертність пов’язана досить незначно, такими соціальними групами, як студенти й бізнесмени, ставиться на перше місце, а вживання алкоголю – на шосте й сьоме місця відповідно.

Це пояснювалося недоліками освіти щодо формування цілісної картини світу, упередженим ставленням до ядерної енергетики, впливом засобів масової інформації. Однак останнім часом почала формуватися інша точка зору [26; 27]. Вона полягає в тому, що, можливо, суб’єктивні алгоритми оцінки ризиків суспільством є більш складними й ефективними. Наприклад, алкоголізм обмежений часом (межами одного людського життя) і соціальним простором (пов’язаний з однією людиною та її близькими). Проти нього існує цілий арсенал профілактичних і лікувальних заходів. Він значною мірою пов’язаний з персональним вибором способу життя. Зовсім інша ситуація щодо ядерної енергетики. З наслідками вже ухвалених рішень матимуть справу нащадки, разом з тим від вибору однієї людини тут залежить небагато. Ця технологія відносно нова, багато актуальних проблем нерозв’язані й досі, віддалені негативні наслідки не очевидні. Тому в інтуїтивно високій оцінці її ризику щодо інших загроз є своя логіка.

Очевидно, що й раніше в індустріальному суспільстві мали місце небезпечні явища й процеси. Проте загрози, що виникли в суспільстві ризику, принципово відрізняються від попередніх тим, що вони не мають кордонів ні в просторі, ні в часі. Для них не існують державні кордони взагалі. Відсутність кордонів у часі означає, що існуючий ризик поширюється на майбутні покоління (наприклад, використання пестицидів, захоронення радіоактивних відходів тощо). В цьому сенсі людство в своєму розвитку наближається до загальносвітового суспільства ризику.

Згідно з концепцією У.Бека для того, щоб утворилося суспільство ризику, необхідні дві об’єктивні умови. По-перше, воно виникає передусім там, де матеріальні потреби людей можуть бути значною мірою задоволені (створено “суспільство споживання”) як внаслідок науково-технічного прогресу, так і внаслідок ухвалення заходів соціального захисту. По-друге, темпи й ступінь розвитку продуктивних сил мають

бути такими, що накопичення вельми негативних явищ й активізація процесів набувають небачених досі масштабів.

Першочерговими питаннями, які необхідно вирішити суспільству ризику, є:

- як відвернути, обмежити або згорнути до мінімуму загрози й ризики, що все більше впливають на постіндустріальний розвиток;

- де, коли і якою мірою проявлять себе поки що приховані (латентні) негативні ефекти;

- як керувати ризиками у разі, коли, з одного боку, не можна гальмувати науково-технічний прогрес, а з іншого — дотримуватися всіх вимог (екологічних, медичних, психологічних і соціальних) щодо прийнятності ризиків?

При цьому У.Бек підкреслює, що в нових умовах докорінно змінився зміст самого поняття “ризик”. Ризик відігравав значну роль упродовж усієї історії людства. На ризик наражався всякий, хто починав нову діяльність (наприклад, першовідкривачі тощо). Але ці ризики вибиралися самими людьми і вони в основному були індивідуальними. Сьогодні вони позбавлені характеру індивідуальних рис. Так, екологічні ризики стають глобальними. Крім того, з кожним роком стає все важче усвідомити їх суть. Це спричинено кількістю нових технологій, що призводять до такого впливу на довкілля, коли їх наслідки оцінити практично неможливо.

Як і індустріальне суспільство ризику поляризоване, але ця поляризація відбувається з точністю до навпаки. В індустріальному суспільстві багатства й пільги зосереджені на вершині соціальної піраміди, а в суспільстві ризику — в її основі. Так, злидні притягують до себе ризик. Це стосується також й екологічних ризиків, коли компанії й фірми розвинутих країн розміщують шкідливі виробництва в економічно відсталих країнах, вважаючи, що багаті можуть “відкупитися” від екологічних ризиків. Однак у суспільстві ризику діє “ефект бумеранга”. Для екологічних катастроф не існує державних кордонів. Так, сільськогосподарські культури, вирощені в бідних країнах — кава, какао, фрукти тощо — все більше забруднюються як пестицидами, так і токсикантами, що викидаються трубами промислових виробництв. Очевидно, що імпорт цих продуктів у країни Заходу супроводжуватиметься зростанням ризику для їхнього населення.

Це стосується також радіоактивних опадів, кислотних дощів, змін клімату тощо. Все це однаково діє негативно як на багатих, так і на бідних, і може призвести до того, що внаслідок глобальних екологічних катастроф на Землі не залишаться ані “екологічні злочинці”, ані їхні жертви.

Останні дослідження, виконані У. Беком, Н. Луманом й іншими вченими [2; 5; 15; 24], значно розвинули основні положення теорії “суспільства ризику”. Вони показали, що її основу становлять ризики, спричинені передусім техносферою. На відміну від стихійних лих, голоду, епідемій, від яких людство потерпало в минулому, ці ризики передбачають техно-економічне розв’язання на основі оцінок корисності. На відміну від військових збитків вони інституціалізовані, формально погоджені з правовою та соціальною структурою суспільства. Йдеться про ідеальну ситуацію. На практиці – це не зовсім так.

Розрахунки ризиків – це ключова ланка між суспільними й природничими науками, між соціальними пріоритетами суспільства й технологіями, які воно використовує. Однак у доіндустріальну епоху можна було підготуватися до найгіршого з можливих лих. Сьогодні такої можливості вже немає. Захищеність суспільства погіршується з розширенням спектра загроз і їхніх масштабів. Розрахунки ризиків як основа, що пов’язує інтереси суспільства, технологічну політику й політику у сфері безпеки, в такій ситуації перестають працювати.

Характеризуючи її, У.Бек вважає [5], що ця організаційна безвідповідальність утворилася внаслідок співіснування різних часів. Загрози, на які ми нині наражаємося, належать до зовсім інших часів, ніж система заходів безпеки, за допомогою яких намагаються їм запобігти. В цьому й полягає причина виникнення цих двох явищ: періодичного загострення суперечностей, що утворюються відповідальними за безпеку високоорганізованими бюрократами, і можливою неодноразовою нормалізацією цих “носіїв ризикових шоків”. На початку ХХІ століття на виклики епохи атомних, генетичних і хімічних технологій робляться спроби відповісти поняттями й рецептами часів раннього індустріального суспільства ХІХ і початку ХХ століття.

З цими негараздами пов’язані два типи наслідків:

по-перше, руйнується соціальна основа розрахунків ризиків; соціальна безпека перетворюється в просту техніку безпеки. Умовою успішного розрахунку ризиків є одночасне врахування технічних і соціальних компонентів, включаючи й термін давності, відповідальність, компенсацію, запобігання негативних наслідків. У даному випадку ці чинники перестають діяти, а соціальна й політична безпека може забезпечуватися тільки за рахунок внутрішнього суперечливого процесу технічного вдосконалення;

по-друге, ядром цієї політичної динаміки є соціальне протиріччя між існуванням високорозвинутих бюрократій, які займаються проблемами безпеки, і відкритої легалізації раніше небачених, вельми масштабних загроз, без можливості впоратися з їхніми наслідками. Суспіль-

ство, яке зверху донизу орієнтоване на безпеку й збереження здоров'я, наштовхнулося на діаметральну протилежність – на такі руйнування й загрози, на тлі яких усі запобіжні заходи виглядають недоречними.

Автори теорії “суспільства ризику” доходять висновку, що в Європі кінця ХХ ст. – початку ХХІ зійшлися дві протилежні лінії розвитку: рівень безпеки, що спирається на досконалість техно-бюрократичних норм і засобів контролю, і зростання небезпеки внаслідок появи історично нових загроз, які проникають крізь усі запобіжні мережі закону, технології й політики. Ця суперечність – не технічного, а соціального й політичного характеру – залишається закритою в “суміші часів”. Такий стан продовжуватиметься доти, поки існуватимуть старі індустриальні стереотипи раціональності і контролю.

Очевидно, що як будь-яка суспільна формація, суспільство ризику характеризується власними суперечностями й соціальними конфліктами. На відміну від індустриального суспільства, де сьогодення в основному визначається його минулим, про суспільство ризику можна сказати, що воно залежить від майбутнього. А це означає, що необхідно розглядати всі небезпечні наслідки сучасних технологій і спричинених ними ризиків. Для цього необхідна принципова зміна мотивації поведінки людей, що живуть у суспільстві ризику. На час становлення індустриального суспільства його рушійну силу можна було виразити однією фразою: “Я голодний!”. Екологічні загрози наших днів дозволяють перефразувати її: “Я боюсь!”. Якщо для індустриального суспільства була характерна мрія: “Кожен може і повинен отримати свою частину “пирога”, то в суспільстві ризику ця мрія формулюється інакше: “Кожен повинен бути врятованим від отруєння”.

В індустриальному суспільстві люди, які працюють, досягли перерозподілу матеріальних і соціальних благ внаслідок солідарних дій, спрямованих на задоволення їхніх потреб. У суспільстві ризику на заміну солідарності потреб має прийти солідарність тривоги, що може стати значною політичною силою. На це, зокрема, вказують успіхи партій “зелених” країн Західної Європи, антиядерні рухи тощо.

6.2.3. Безпека держави: концепція “сталого розвитку”

Сучасний політичний, екологічний та соціально-економічний стан України визначає гостру актуальність постгійної уваги з боку держави до забезпечення її національної безпеки. Необхідність посилення цілеспрямованої діяльності у цій сфері визначається всіма корінними політичними та економічними перетвореннями, що відбуваються в Україні та в усьому світі. Внаслідок цих змін Україна вступила в новий етап історичного розвитку в умовах, коли у світі, з одного боку, зменшило-

ся військове протистояння та військові загрози, а з іншого - з'явилася низка нових несилкових загроз, джерела яких знаходяться як всередині, так і ззовні країни. Безпека країни все більше залежить від стану навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, прогнозу та пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру.

Очевидно, що сьогодні наше суспільство перебуває в точці біфуркації, коли державі необхідно приймати відповідальні політичні рішення, що можуть суттєво вплинути на якість життя, економічний розвиток, соціально-політичний клімат у країні.

Особливо загострилося питання збереження довкілля, саме тому конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), яка стала кульмінацією багаторічних зусиль світового співтовариства щодо пошуку шляхів подолання екологічної кризи, прийняла *концепцію сталого розвитку*. Її основою є ідея узгодженого управління трьома взаємопов'язаними сферами – економікою, екологією та соціальними процесами. Світове співтовариство визначило концепцію сталого розвитку як стратегію існування планети Земля у XXI столітті, відобразивши її основні завдання в "Порядку денному на XXI століття". Очікувалося, що держави-учасники скористаються концепцією сталого розвитку для розробки національних стратегій, сукупність яких складатиме основу глобальної стратегії безпечного розвитку.

Концепція сталого розвитку – це теорія, ідеологія та реакція світової спільноти на кризові явища в біосфері й економіці, сфері міжнародних відносин [9; 18; 24; 30].

Основними рисами концепції є:

- вона розглядає глобальні проблеми, що постали перед людством, не з позиції світової спільноти, країни, регіону, організації, а з позиції окремої людини;

- концепція не виокремлює людей, а об'єднує їх незалежно від того, де вони проживають - на багатій Півночі чи бідному Півдні, є вони клерикалами чи лібералами, соціал-демократами чи комуністами. Вона піднімається вище цих відмінностей, розглядаючи всіх, хто нині мешкає й приїде на нашу планету в майбутньому, як громадян однієї земної цивілізації;

- ці стартові умови вона розглядає не тільки як підтримку задовільного стану навколишнього природного середовища, а й як збереження культурних, духовних та інформаційних ресурсів;

- при цьому передачу прийдешнім поколінням багатих системотворчих значень і цінностей вона трактує як одну з найважливіших умов виживання й розвитку людства.

Що стосується управління кризовими ситуаціями у світі й у конкретних державах, то, як засвідчує практика його організації, одним з основних його способів є перехід від секторальних до системних (інтегральних моделей), що охоплюють усі види ризику та фази управління в мирний період та взаємодію зі системою управління кризовими ситуаціями під час воєнних дій [24; 28].

З погляду системного аналізу проблеми концепції сталого розвитку поділяються на чотири стадії: концепції – моделі – принципи – рішення [31].

Спочатку фахівцям з проблем математичного моделювання пропонується концепція, яка підтримується керівництвом країни й фахівцями з питань керування ризиком. Повинні бути задані базові точки й визначена система пріоритетів, а також надані ресурси, які країна може спрямувати в цю сферу.

На основі опрацьованої концепції мають бути розроблені дослідницькі програми. Зокрема, важливого значення набувають програми, що пов'язані з комп'ютерним моделюванням. Ураховуючи, що відповідні органи країни володіють значними масивами інформації, математичне моделювання передусім має допомогти впорядкувати інформаційні потоки й знайти “слабкі місця” - необхідну інформацію, якої поки що в нас немає. На даному етапі на всіх рівнях організації особливо важливо виокремити ключові змінні, параметри порядку.

Основним результатом попереднього етапу має стати картина, панорама, система ризиків, можливостей країни в цій сфері діяльності, причинно-наслідкових зв'язків. Співставлення цілей і можливостей, прив'язка до конкретного соціально-економічного й організаційно-технічного середовища дає змогу сформулювати основні принципи, що можуть стати базою для опрацювання політики в цій сфері.

На основі результатів, отриманих на попередніх етапах математичного моделювання, можуть прийматися конкретні технічні, управлінські й інші рішення. Це змінює ситуацію, пріоритети, збагачує дослідників і практиків досвідом і примушує їх повернутися до початку опрацювання концепції, конкретизувати її, уточнити, а в разі потреби й змінити її.

Нині цінності й цілі сталого розвитку є загальновизнаним фактом, що з кожним роком набуває дедалі більшої гуманістичної спрямованості. Питання переходу на принципи Концепції сталого розвитку - це стратегічне питання вибору майбутнього шляху розвитку.

У вересні 2002 р. в Йоханесбурзі відбулася Конференція ООН “Ріо + 10” - друга зустріч глав держав із проблем екології та сталого розвитку, де керівники держав і урядів підтвердили взяті на себе зобов'язання в

галузі сталого розвитку та партнерства “Північ – Південь”, дані ними на Конференції ООН з питань навколишнього середовища й розвитку (Ріо–1992), розглянули стратегічні питання впровадження в життя програми “Порядок денний на XXI століття”, яка надала імпульс подальшій співпраці та глобальному партнерству задля сталого розвитку.

Проте, як засвідчило обговорення актуальних екологічних проблем, які нині постали перед світовим співтовариством, перш ніж перейти до практичної реалізації принципів і цілей сталого розвитку, необхідно ретельно проаналізувати політичну й економічну ситуацію, що склалася у світі після зустрічі глав держав у Ріо. А вона досить невтішна. Від 1999 р. всесвітня модель експлуатації світових природних ресурсів залишається незмінною. Всього лише 20% промислово розвинутих країн світу використовують 85% світової деревини, 75% оброблених металів і 70% енергії. Очікується, що до 2020 року світове енергоспоживання подвоїться. На 45-90% збільшиться виділення газів, які сприяють зростанню парникового ефекту.

Національний егоїзм, притаманний більшості технічно розвинених держав, призвів до того, що переговори з питань скорочення викидів парникових газів відбуваються дуже складно. Так, остаточне прийняття Кіотського протоколу тривалий час гальмувалося супротивниками, яких чимало серед промислових країн, де обмеження на викиди можуть призвести до примусового скорочення обсягів виробництва. Саме з цієї причини підтримати протокол відмовилися Сполучені Штати, які є найзначнішим «атмосферним забрудником» у світі.

Разом зі світовою глобалізацією посилюються також процеси соціального розшарування населення й загострення національних протиріччів. На початок 3-го тисячоліття між рівнем бідності і багатства утворився небувалий розрив, що до того ж продовжує поглиблюватися по всіх макро- і мікроекономічних показниках. Відмінності в рівнях ВВП на душу населення між багатими країнами і бідними досягають більше ніж 100-кратної величини. Так, економічно розвинені країни з рівнем показника ВНП 18-25 тис. дол. США на душу населення, крім інвестицій у планомірне технологічне й організаційне оновлення і розвиток виробництва та ринку, направляють також необхідні інвестиції й інновації на відтворення й утримання в належному стані власного навколишнього середовища. Країни світу з рівнем зазначеного показника від 200 до 2000 доларів США, та ще й постійні експортери власної природної сировини, таких можливостей не мають. У збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу вони переважно коштів не інвестують.

Висновки очевидні та жорсткі: група економічно розвинених країн світу ідею ліберальних ринкових відносин звела, зважаючи на власні

інтереси, до безальтернативного варіанту соціально-економічного розвитку. Декларації про наміри, викладені на саміті в Ріо, звелися до того, що промислово розвинуті країни на словах заявили свою прихильність сталому розвитку, а для інших країн капіталістична світ-економіка обертається односторонньо спеціалізованою структурою економіки (як правило, сировинної), яка повністю залежить від кон'юнктури світових цін. А це не може забезпечити нормальною роботою все населення країни, що закріплює перманентну загальну бідність населення відсталих країн.

Ці протиріччя трансформуються в політичну боротьбу як усередині, так і між державами, в тому числі у формі воєнних дій за контроль над ресурсами. Перманентна злиденність населення багатьох відсталих країн створює сприятливе середовище для розквіту міжнародної організованої злочинності, посилення екстремістських політичних рухів, у тому числі терористичних. Поступово всі ці проблеми можуть призвести до загострення глобальних протиріч. Саме це очікується в майбутньому однією з головних причин соціальних і національних напружень, що швидше за все переростатимуть у гострі, спочатку політичні, а потім і військово-політичні конфлікти.

До того ж світ суттєво змінився після терористичних актів 11 вересня 2001 р., і успіх у боротьбі з тероризмом, особливо викорінення його основ, стали найважливішою умовою забезпечення сталого розвитку світового співтовариства.

6.2.4. Безпека довкілля: концепція “біосфери-ноосфери”

Загроза існування суспільству, джерелом якої є природне середовище, ще донедавна не виокремлювалася. Вона традиційно розглядалася в межах воєнних загроз, спрямованих на підриг економіки, отримання за допомогою сили доступу до корисних копалин. Нова загроза національній безпеці з'явилася останніми десятиріччями. Йдеться про невоєнну, екологічну загрозу, що не передбачає розгляду традиційного аспекту захоплення чи оволодіння однією державою природними ресурсами іншої насильницьким способом.

Тому нині особливого значення в теорії безпеки набуває вчення В.І. Вернадського про біосферу й ноосферу. В цьому вченні фундаментально відображені його думки про те, що форми руху матерії й енергії нерозривно пов'язані з простором і часом і що вони значно впливають на корінні умови існування людства. В концепції “біосфери-ноосфери” йдеться про новий підхід до вивчення взаємодії між компонентами літосфери і біоти, включаючи безпеку людської спільноти. Тут питання взаємодії людини з природою та гарантій безпеки її існування вимагає докладного вивчення стану природного середовища, системного підходу [3; 7].

Ще Ф. Бекон звертав увагу на особливу роль, яку покликане відігравати наукове знання для розвитку взаємовідносин суспільства і природи. Він вважав, що знання законів природи дає змогу суспільству задовольняти свої життєво важливі потреби й інтереси. Ці міркування були докладно конкретизовані та розвинуті в концепції біосфери-ноосфери, що набула широкого визнання у ХХ ст. Поняття ноосфери було запропоноване французьким філософом, математиком і антропологом Е. Леруа, який запропонував називати ноосферою оболонку Землі, що включає людську спільноту разом з її індустрією, мовою та рештою атрибутів її розумової діяльності.

Згодом, спостерігаючи за наслідками численних змін у біосфері, французький геолог Тейяр-де-Шарден зробив висновок про перехід сьгодні біосфери до нового стану - ноосфери. У цьому стані могутньою геологічною силою є саме спільний вплив людського розуму й роботи, яку він направляє. Це збігається з часом заселення людиною планети, з періодом економічного об'єднання всього людства, коли, крім того, завдяки успіхам у техніці зв'язку наукова думка стає єдиним цілим.

Головною темою вчення про ноосферу стала тема єдності біосфери й людства. Вернадський у своїх роботах показує корені цієї єдності, розглядає значення організованості біосфери в розвитку людства. Це дає можливість зрозуміти місце й роль історичного розвитку людства в еволюції біосфери, закономірності переходу в ноосферу.

В основі вчення Вернадського про ноосферу лежить ідея про те, що людина не є самодостатньою живою істотою, яка існує за своїми законами, вона існує всередині природи і є її частиною. Ця єдність є наслідком функціональної нерозривності навколишнього середовища й людини. Цю нерозривність Вернадський намагався показати з погляду біогеохімії. Людство саме по собі є природним явищем і цілком закономірно, що біосфера може впливати не тільки на середовище життя, а й на спосіб мислення.

Однак і людина, у свою чергу, впливає на природу. І цей факт стає усе помітнішим. Це можна довести за допомогою того, що останнім часом помітно активізувалися планетарні геологічні сили. Через це процес еволюції переходить в область неживої природи. Помітно змінюються ґрунти, води й повітря. Виходить, що еволюція біологічних видів сама по собі стала геологічним процесом, тому що в процесі еволюції виникла нова геологічна сила. Можна зробити висновок про те, що геологічною силою є зовсім не *Homo sapiens*, а його розум, наукова думка соціального людства. У «Філософських думках натураліста» Вернадський писав про те, що останніми тисячоліттями можна спостерігати інтенсивне зростання впливу однієї видової живої речовини - цивілізованого людства - на

зміну біосфери. Саме під впливом людської праці й наукової думки біосфера стає ноосферою - набуває нового стану [30; 31].

Ми одночасно спостерігачі й виконавці повної зміни біосфери. Слід зазначити, що перетворення навколишнього середовища за допомогою наукової людської думки й організованої праці не є стихійним процесом. Корені цього лежать у самій природі й були закладені ще мільйони років тому природним процесом еволюції.

Тому можна зробити висновок, що висловлювання про самознищення людства, про катастрофу цивілізації не мають під собою вагомих підстав. Було б дуже дивним, якби наукова думка - породження природного геологічного процесу - суперечила б самому процесові. Ми стоїмо на порозі докорінних змін у навколишньому середовищі: біосфера за допомогою переробки науковою думкою переходить у новий еволюційний стан - ноосферу.

Заселяючи всі куточки нашої планети, спираючись на державно організовану наукову думку та на її породження - техніку, людина сформувала у біосфері нову біогенну силу, яка підтримує розмноження і подальше заселення різних частин біосфери. Людина нарешті реально побачила, що вона житель планети і може й повинна мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, родини або роду, держав або їхніх союзів, а й у планетарному аспекті. Усе це вона може робити тільки у сфері життя - у біосфері, у певній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана, і піти з якої не може, її існування є її функцією. Вона знаходиться з нею постійно й так само постійно її змінює. Це дуже схоже на те, що вперше людство живе в умовах єдиного геологічного історичного процесу, який охоплює всю планету одночасно.

Вернадський неодноразово підкреслював, що цивілізація не може обірватися або знищитися, тому що це велике природне явище, яке відповідає історично, вірніше, геологічно сформованій організованості біосфери. Вернадський був упевнений у неминучості виникнення ноосфери, яка можлива завдяки постійній еволюції біосфери й історичному розвитку людства.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які загальні екологічні закони ви знаєте?
2. Які основні закони розвитку соціальних систем ви можете назвати?
3. Які закони безпечного та сталого розвитку ви можете назвати?
4. Сформулюйте основні закони функціонування та трансформації міжнародних систем.
5. У чому суть концепції «прийняттого ризику»?

6. У чому суть концепції «суспільства ризику»?
7. У чому суть концепції «сталого розвитку»?
8. У чому суть концепції «біосфери-ноосфери»?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Азанов С.Н., Вангородский С.Н., Половко А.И., Гуров С.В.* Надежность технических систем и техногенный риск. – СПб.: СПб Лесотехническая академия, 1998. – 119 с.
2. *Акимов В.А., Новиков В.Д., Радаев Н.Н.* Природные и техногенные ситуации: опасности, угрозы, риски. – М.: ЗАО ФИД «Деловой экспресс», 2001. – 344 с.
3. *Алексеев В.А., Алексеев Л.П.* Биосфера и жизнедеятельность. – М.: Логос, 2002. – 212 с.
4. *Альгин А.* Риск и его роль в общественной жизни. – М.: Мысль, 1981. – 187 с.
5. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
6. *Ваганов П. А., Манг-Сунг Им.* Экологические риски. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 152 с.
7. *Вернадский В.И.* Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
8. *Вильсон А.Дж.* Энтропийное моделирование сложных систем. – М.: Наука, 1978. – 248 с.
9. *Воробьев Ю.Л.* Национальная безопасность и управление стратегическими рисками в России // Пробл. безопасности при чрезв. ситуациях. – 2002. – №5. – С. 6-14.
10. *Давыдов А.А.* Системный подход в социологии: законы социальных систем. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.
11. *Елохин А.Н.* Анализ и управление риском: теория и практика. – М.: Лукойл, 2000. – 185 с.
12. *Качинський А.Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.
13. *Качинський А.Б.* Безпека, загрози та ризик. – К.: ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. – 472 с.
14. *Лесков М.А.* Гомеостатические процессы и теория безопасности // Безопасность. – 1994. – №4. – С. 66-75.
15. *Луман Н.* Понятие риска // THESIS. – 1994. – №5. – С. 135-160.
16. *Маршал В.* Основные опасности химических производств. – М.: Мир, 1989. – 672 с.
17. *Мягков С.М.* География природного риска. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.

18. *Общая теория национальной безопасности. Учебник.* Под общ. ред. А.А. Прохожева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
19. *Одум Г., Одум Э.* Энергетический базис человека и природы. – М.: Прогресс, 1978. – 239 с.
20. *Орвин Ренн.* Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты // Вопросы анализа риска. - 1999, Т. 1. - №1. - С. 80-90.
21. *Петров В.К., Селиванов С.Г.* Устойчивость государства. – М.: Экономика, 2005. – 491 с.
22. *Половко А.И., Гуров С.В.* Надежность технических систем и техногенный риск. – СПб.: СПб Лесотехническая академия, 1998. – 119 с.
23. *Прохожев А.А.* Теория развития и безопасности человека и общества. – М.: Ин-октаво, 2006. – 288 с.
24. *Радаев Н.Н.* Элементы теории риска эксплуатации потенциально опасных объектов. – М.: РВСН, 2000. – 323 с.
25. *Радиация.* Дозы, эффекты. Риск: Пер. с англ. – М.: Мир, 1988. – 79 с.
26. *Солнцева Г.Н.* Когда и почему рискуют люди (опыт психологического анализа феномена риска) // Человек. - 2001. - №2. - С. 102-112.
27. *Стоун Д.* Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.
28. *Управление риском: Устойчивое развитие. Синергетика.* – М.: Наука, 2000. - 431 с. – (Серия «Кибернетика: неограниченные возможности и возможные ограничения»).
29. *Цыганков П.А.* Теория международных отношений. - М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
30. *Экологические функции литосферы / Трофимов В.Т., Зилинг Д.Г., Барабошкина Т.А. и др. / Под. ред. Трофимова В.Т.* – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 432 с.
31. *Экология, охрана природы, экологическая безопасность.* – М.: Изд-во МНЭПУ, 2000. – 648 с.

РОЗДІЛ VII

СИСТЕМНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

7.1. Аналіз державної політики національної безпеки

При аналізі державної політики національної безпеки здебільшого робиться наголос на її практичному аспекті - як реакції на поточні проблеми й кризові ситуації, з якими стикаються керівні органи держави. Відтак до ключових завдань державної політики національної безпеки відносять виявлення назрілих проблем захисту інтересів держави, з'ясування причин їх виникнення, пошук шляхів подолання цих проблем, у тому числі й підготовку та прийняття відповідних державно-політичних рішень, розробку необхідного інструментарію. Аналіз державної політики національної безпеки охоплює п'ять загальних процедур [10]: структурування, прогнозування, рекомендації, моніторинг й оцінювання.

7.1.1. Структурування проблеми державної політики національної безпеки: методи оцінки загальної потуги держави

Інформація про характер, масштаб і гостроту проблеми створюється за допомогою застосування політико-аналітичної процедури структурування проблеми. При цьому її структурування є такою фазою процесу дослідження, коли аналітик, що працює з інформацією про наслідки певної політики, переживає "проблемну", заплутану, складну ситуацію, в якій труднощі начебто охоплюють усю ситуацію, впливаючи на неї.

Ключова проблема процесу структурування: політичні аналітики мало коли мають справу з однією визначеною проблемою, частіше вони мають справу з багатьма проблемами, які визначаються дуже по-різному і взаємозалежні. Тому в процесі структурування проблеми в кожній фазі можуть допомогти декілька методів і суміжних методик [18].

Кожна держава забезпечує національну безпеку всією своєю загальною потугою, що визначається її природними ресурсами, геополітичним становищем, рівнем розвитку економіки та збройних сил, морально-політичним станом [28]. Чим сильніша держава, тим надійніше забезпечується її національна безпека. В цьому параграфі розглядаються методи кількісного оцінювання загальної потуги держави як ключової проблеми процесу структурування. Від загальної потуги держави безпосередньо залежить стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави.

Серед фахівців і досі відсутній єдиний погляд щодо визначення терміна «загальна потуга держави» (ЗПД). На заході найчастіше вживається термін «національна потуга», найповніше визначення якого знаходимо в «Стратегії національної безпеки США в XXI ст.», опублікованій у 1997 р. Згідно з цим визначенням *національна потуга* – це вся сукупність матеріальних і моральних ресурсів нації, які мають значення для реалізації інтересів політики держави, для розширення її впливу та присутності у світі задля отримання економічної та політичної вигоди.

Російські науковці (Возженников А.В. та ін.) тлумачать цю проблему по-іншому, перетворюючи це поняття в *загальний потенціал держави*, і розглядають його як сукупність матеріальних і духовних сил держави, суспільства та збройних сил, а також спроможності реалізувати їх для надійного забезпечення національної безпеки [19].

При цьому поняття «потенціал» і «потуга» за своїм змістом відрізняються. Фактично загальний потенціал держави, як категорія можливості, є ширшою, але менш конкретною, ніж загальна потуга держави, як категорія дійсності, якій властива конкретна сукупність реалізованих чинників й умов як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Узагальнюючи ці два підходи, можна дати наступне визначення цього терміна: *загальна потуга держави* – це сукупність матеріальних і духовних сил держави, суспільства та збройних сил, спрямована в даний момент часу на забезпечення національної безпеки.

Для опису й отримання комплексної, науково обґрунтованої оцінки ЗПД потрібна низка чітко окреслених показників, які характеризують всю складність і багатоаспектність її структури.

Показник – це кількісна характеристика будь-якої властивості об'єктів і процесів або якісно визначена величина, що є результатом вимірювання чи розрахунку.

Множина взаємопов'язаних показників, що має всеосяжну характеристику об'єкта в контексті поставленої задачі, є системою показників, серед яких за ознакою формальної характеристики розрізняють *абсолютні й відносні* показники.

На практиці, під час формування системи показників, часто з'ясовується, що їхня значна частина є взаємопов'язаною та корельованою, що свідчить про принципову можливість вибору обмеженої кількості агрегованих показників, які вибираються експертами [1; 13]. Тому одним із можливих варіантів розв'язання вказаної проблеми може розглядатися оцінка *інтегрального показника* загальної потуги держави.

Історично першу модель оцінки інтегрального показника загальної потуги держави запропонували фахівці американського Центру стратегічних і міжнародних досліджень. Для вибору своїх союзників на під-

ставі оцінки загальної потуги держави вони запропонували використувати просту алгебраїчну модель [4]:

$$P_p = (C + E + M) \times (S + W),$$

де P_p - “узагальнена могутність” країни; C - критична маса (сума коефіцієнтів чисельності населення і площі території країни); E - економічна могутність країни; M - військова могутність країни; S - стратегічна мета країни; W – бажання населення сприймати діючу в країні стратегію розвитку.

Згодом фахівці Міжамериканського військового коледжу, в цілому визнаючи даний метод розрахунку загальної потуги держави, запропонували додати ще один показник P – силу переконання політичного керівництва держави, його здатність повести за собою не тільки населення своєї держави, а й союзників. Таким чином, остаточно формула визначення загальної потуги держави набула вигляду:

$$P_p = (C + E + M) \times (S + W + P).$$

Другий підхід оцінки інтегрального показника загальної потуги держави, заснований на трьох групах показників, що характеризують силу держави, суспільства та збройних сил [19].

До показників, що характеризують матеріальну силу держави, відносять:

- валовий внутрішній продукт;
- територія (кв. км);
- населення (чол.);
- витрати державного бюджету;
- частка обробної промисловості від загального виробництва (%);
- число зайнятих в обробній промисловості (чол.).

До показників, що характеризують матеріальну силу суспільства, відносять:

- чисельність зайнятого населення (чол.);
- середня очікувана тривалість життя (роки);
- коефіцієнт народжуваності (чол./тис. населення);
- витрати на науку;
- число студентів вузів (чол.);
- енергоозброєність (кВт. год. споживання/чол.).

Показники, що характеризують матеріальну силу збройних сил:

- загальна кількість збройних сил (чол.);
- витрати держбюджету на національну оборону;
- витрати на воєнні НДДКР;

Показники загальної потуги держави деяких країн [4].

	Показники коефіцієнтів			Конкретна могутність	Сума коефіцієнтів S та W	Загальна потуга держави
<i>Країни – члени Північноатлантичного альянсу</i>						
США	100	174	194	468	0,9	421
ФРГ	50	48	14	112	1,5	168
Франція	55	36	21	112	0,9	101
Велика Британія	55	26	18	99	1,0	99
Канада	70	26	1	97	0,6	58
Італія	50	18	5	71	0,8	57
Туреччина	55	3	7	65	0,6	39
Норвегія	15	4	1	20	1,0	20
<i>Інші країни</i>						
Японія	60	46	5	111	1,2	144
Бразилія	85	7	2	94	1,3	122
Австралія	40	20	-	60	1,1	66
Південна Корея	30	2	6	38	1,4	53
Мексика	70	4	-	74	0,6	44
Ізраїль	-	1	21	22	1,7	37
Тайвань	10	2	11	23	1,6	37
Нова Зеландія	10	1	-	11	1,0	11
Китай	100	30	42	172	0,7	120

• наявність у бойовому складі: бойових літаків і гвинтокрилів (од.), танків (од.), бойових кораблів (од.), артилерійського озброєння: гармати – 75 мм та більше (од.), міномети - 81 мм та більше (од.);

• експорт озброєння та воєнної техніки.

Духовні сили держави, суспільства та збройних сил фактично визначають їх спроможність забезпечити в конкретних соціально-політичних умовах національну безпеку. Кількісно оцінити духовні сили вкрай важко, тому вони побіжно враховуються в окремих згаданих показниках. При цьому наявність атомної зброї в державі не враховується. Оскільки вважається, що вона є зброєю стримування, а тому в бойовій обстановці не використовуватиметься.

При проведенні порівняльного аналізу можливостей забезпечення національної безпеки низки держав за допомогою цих 20 показників визначається питома вага кожної держави від загальної суми значень того чи іншого показника для всіх аналізованих держав. У цьому випадку інтегральний показник ЗПД є середньозваженим значенням усіх

20 параметрів в умовних одиницях. Основу його розрахунків становить величина евклідової відстані.

Враховуючи, що структурування проблеми (визначення) надає інформацію про умови, що породжують загальні проблеми політики національної безпеки, то отримані в такий спосіб кількісні оцінки загальної потуги держави можуть бути об'єктивною основою для розробки науково обгрунтованої державної політики щодо забезпечення її національної безпеки. Результати розрахунків дають змогу здійснити ранжування держав за показниками їхньої загальної потуги, наочно показати місце кожної держави у світі або регіоні.

7.1.2. Прогнозування державної політики національної безпеки: методи аналізу майбутностей

На відміну від природничих наук, де переважає ймовірнісне мислення, при прогнозуванні у суспільних науках необхідно зважати на факт, що ймовірність будь-якої події в майбутньому може зазнавати істотних модифікацій з боку вольових дій у межах часового відрізка, впродовж якого, за припущенням, діятиме прогноз. Отже, при аналізі політики прогнозування має на меті не передбачення майбутнього, а спробу дати оцінку різним припущенням. Це дало підстави запропонувати підхід, що отримав назву прогнозування з позицій аналізу політики [9; 11].

Таке прогнозування потребує знання наявних методик та їхніх недоліків у теорії й практиці, однак не зводиться до методології та самих лише чисел. Тут прогнози не допоможуть передбачити майбутнє, проте вони допомагають виробникам рішень упоратися з невизначеністю та мінливістю й дослідити наслідки обраного варіанта державної політики національної безпеки. Прихильники також визнають критичну важливість способу, в який виробники рішень використовують прогнози, порівняно з тим, як роблять прогнози "експерти". Прогнозування може коштувати дорого, і тому слід підтримувати рівновагу між можливим виграшем від нього та витратами на здійснення прогнозів і їх використання.

Наразі опрацьовано багато різних методів прогнозування політики [3; 9; 10; 15; 20; 22]. Основними серед них є: екстраполяційні, судженеві та методи моделювання.

Екстраполяційні методи проектують на майбутнє існуючі тенденції та здійснюють прогнози на їхній основі. Головна проблема цих методів – вимірювання й тлумачення минулих тенденцій та можливість того, що непередбачувані фактори спростують припущення, побудовані на тривалості сучасних тенденцій. Розмежовують лінійні, експоненційні, S-подібні, циклічні та різкі зміни, що описуються за допомогою теорії катастроф Р.Тома [2].

Методи екстраполяції можуть не мати особливої ваги за умови, що ми готові сприйняти широкий діапазон похибки і/або мати справу з порівняно нетривалим часовим періодом, а також з урахуванням, який спектр можливих напрямів ми маємо на увазі. Загалом не можна екстраполювати тенденцію там, де її природа є двозначною, або припустити, що ця тенденція триватиме в майбутньому, якщо тільки не уявлятимемо реальні процеси та чинники впливу на них.

Судженнямські методи – це група методів, яка значною мірою пов’язана з прогнозуванням майбутніх подій, заснованих на інтуїтивних судженнях, на відміну від методів моделювання або екстраполяції. Серед потенційного нескінченного діапазону судженнєвих методів та їхніх комбінацій тільки деякі можна використовувати в комбінації один з одним або з моделюванням чи екстраполяційними методами. На нашу думку, до них можна віднести метод “мозкового штурму”, метод синектики, метод Делфі, морфологічний аналіз.

Метод “мозкового штурму”. Він заснований на специфічному поєднанні методології та організації дослідження, використанні зусиль дослідників-фантазерів із дослідниками-аналітиками. “Мозковий штурм” проводиться у два етапи: етап генерації ідей і етап практичного аналізу висунутих ідей. Для цього збирається група осіб, відібраних для генерації альтернатив. Головний принцип відбору – різноспрямованість професій, кваліфікацій, досвіду, здатності людей до наукового уявлення і наявність фахівців із розвинутою інтуїцією, інтелектуальною розкутістю.

Доводять, що розглядаються будь-які ідеї, що виникли як індивідуально, так і за асоціацією при прослуховуванні пропозицій інших учасників, у тому числі ті, котрі покращують чужі ідеї. Категорично забороняється будь-яка критика – це найважливіша умова “мозкового штурму”, сама можливість критики гальмує уявлення. Кожний з учасників по черзі читає свою ідею, решта слухають і записують на картки нові міркування, що виникли під впливом прослуханого. У групі необхідно підтримувати атмосферу невимушеності. Можна висловлювати абсолютно нереальні і фантастичні ідеї. Головним завданням першого етапу “мозкового штурму” є пошук якомога більшої кількості різних варіантів вирішення проблеми, шляхів досягнення цілей, ідей і роздумів. На другому етапі картки збираються, сортуються й аналізуються групою експертів, аналітиків, які повинні керуватися такими принципами:

- жодна ідея не виключається з аналізу, всі ідеї мають бути класифіковані та узагальнені;
- група аналітиків має складатися з людей, що добре розуміють зміст проблеми, мають чітке логічне мислення і терпимість до чужих ідей;
- для забезпечення ефективності оцінки й аналізу ідей формулю-

ються гранично чіткі критерії, якими повинні керуватися всі члени аналітичної групи.

Велике значення має особистість і робота організатора.

Можливі різні варіанти: той, хто веде, може бути модератором і для першої, і для другої групи, а можна їх диференціювати. Організатор має виявляти велику творчу активність, бути позитивно налаштованим, глибоко знати і розуміти проблему, що вирішується, здатним організувати й підтримувати інтелектуальний процес.

Доцільність використання методу “мозкового штурму” визначається оцінкою складності й оригінальністю досліджуваної проблеми та наявністю спеціалістів, здатних ефективно брати участь у процесах “мозкового штурму”.

Метод синектики. Ідея синектики виникла в практиці дослідження методу “мозкового штурму” і в процесах дослідницької та колективної творчості. Зміст її полягає в пошуку та реалізації можливостей дослідників на основі включення несвідомих механізмів у свідомому дослідженні проблем, на основі соціально-психологічної взаємодії в процесах інтелектуальної діяльності.

Ідея синектики полягає у формуванні “групового мислення” в спеціально створеній групі синекторів. Головною відмінністю цього методу від методу “мозкового штурму” є підхід до дослідження і вирішення проблеми не з позиції висунення ідей у їх кінцевому вигляді та індивідуального авторства, а демонстрація незавершених ідей і роздумів, які є підґрунтям для колективного мислення. Вони подаються у вигляді нераціональної інформації, метафор, нечітких відчуттів, що діють не стільки на роздуми людини, скільки на її відчуття, ставлення в групі, активізацію інтуїції. Група впливає на творчу активність індивіда, що зумовлює відмову від стандартних підходів. Це визначається підбором груп і організацією їхньої роботи.

Група формується в три етапи: відбір за потенціалом знань, освіти й досвіду – це перший етап; другий – відбір за потенціалом творчості (тип мислення, емоціональний настрій, система цінностей); третій – відбір за потенціалом комунікативності. Для кожного етапу існують певні критерії відбору і тести реалізації цих критеріїв в оцінках кандидатів.

Сформувані групи ще недостатньо, щоб вона могла продуктивно працювати. Її необхідно навчити деяким прийомам спільної діяльності. Строк навчання може бути різним. Головне – сформувані розуміння методу і впевненість у його продуктивності, колективізм при вирішенні проблем дослідницького типу, освоєння ролі кожного в синектичній групі. Заключний етап – це організація продуктивної діяльності групи, освоєння проблеми і проведення дослідницької роботи.

Метод Делфі. Згідно з цим методом точні прогнози можна одержати з інтуїтивних суджень осіб, поінформованих у певній сфері, а ці прогнози найкраще одержувати індивідуально від членів групи, оскільки за припущенням у групі, що працює колективно, погляди осіб екстравертного типу або членів групи з вищим статусом матимуть більший вплив.

У типовій вправі, виконуваній за методом Делфі, добирається група кількох фахівців, кожен з яких одержує анкету, де перелічуються можливості, скажімо, технологічного розвитку у певній сфері досліджень. У типовій анкеті ставляться питання про те, коли матеріалізуватиметься кожний із названих методів, а також, можливо, про причини цієї матеріалізації. Потім організатори процедури зводять отриману інформацію разом, щоб відзначити поширеність відповідей з приводу часового періоду. Далі з цим висновком ознайомлюють присутніх, і члени групи можуть переглянути свої оцінки у світлі цього висновку та будь-яких аргументів (наприклад, найоптимістичніших чи найпесимістичніших), наведених у ньому. Подібні раунди підведення до таких висновків та обміну ними можуть відбуватися неодноразово. Отже, метод Делфі є дуже суперечливим.

Морфологічний аналіз. Він означає просто аналіз складових проблеми, що вирішується, та їхньої конфігурації — фактичної та гіпотетичної. Його можна розглядати як одну з форм судженневої методики, проте він має свої особливості завдяки специфічній прив'язаності до технологічного прогнозування. Зокрема, він передбачає:

- вибір певного об'єкта або технічної системи;
- аналіз компонентів з погляду їхніх функцій;
- дослідження альтернативних форм — реальних і гіпотетичних, яких можуть набувати ці компоненти;
- аналіз різних конфігурацій цих компонентів.

У процесі морфологічного аналізу початкове визначення системи має велику вагу, а тому існує небезпека неадекватного впливу на це визначення з боку наявних технічних конфігурацій. Морфологічний аналіз, можливо, слід розглядати не стільки як метод прогнозування, скільки як засіб навчання або використання можливості. Цим не применшується його гіпотетична користь: морфологічний аналіз може бути самодостатнім, якщо веде до прийняття нового успішного продукту або політики, можливість якої досі не розглядалася.

Матриці перехресного впливу можна використовувати у методах Делфі та “мозкової атаки”. Цей метод зосереджує увагу на фактичних і потенційних зв'язках між прогнозованими подіями.

Процедура побудови матриці полягає в тому, що учасників групи просять класифікувати взаємодію випадків, визначаючи вид взаємодії та оцінку її “потужності”. Ця процедура допомагає визначити, які події є “домі-

нантними” (тобто мають потужний вплив на інші події), а які – “чутливи-ми” (тобто зазнають потужного впливу з боку інших подій). Потім можна здійснити обчислення, щоб отримати переглянуті оцінки ймовірності окремих подій; ця фаза значною мірою спирається на симуляцію.

Методи перехресного впливу принаймні гарантують, що дослідження, побудовані на інтуїтивних судженнях, не дають внутрішньо непослідовних прогнозів.

Взаємопроникні форми моделювання перехресного впливу можна використати як засіб дослідження наслідків варіантів політики.

Методи математичного моделювання в прогнозуванні розвивалися останніми роками від детерміністичних (підхід з позицій системної динаміки) до ймовірнісних формулювань цих методів, передусім ідеться про економетричний підхід. Методи математичного моделювання надають аналітикам можливість розробляти передбачення майбутніх соціальних станів на основі поточних та історичних статистичних даних.

Своєчасне виявлення назрілих проблем у сфері національної безпеки держави, причин їх виникнення, а також шляхів їх подолання значною мірою залежить від розуміння майбутнього. Ухвалення рішень, що ми робимо зараз, позначається на майбутньому. У свою чергу ці особливості породжують два ключових питання:

- наскільки масштабно маємо ми підходити до предметів, що включаються до наших прогнозів?
- які необхідно вибрати належні періоди для прогнозування, що залежать від різних періодів відставання у часі та різних наслідків рішень?

Далі ми розглянемо і проаналізуємо прогнози світового розвитку в першій половині XXI ст. Вибір цих прогнозів пов'язаний не тільки з їхньою актуальністю, а й з тим, що, з одного боку, вони довели свою дієздатність, а з другого – концептуально доопрацьовані та обґрунтовані.

Прогнози світового розвитку в першій половині XXI століття

Прогноз Тофлера [27]

Заслуговує на увагу прогноз відомого футуролога Е. Тофлера. На його думку, різке прискорення технологічного, економічного й політичного розвитку містить загрозу для виживання людства. Така ситуація зумовлена тим, що культура та суспільство не мають часу адаптуватися до нових динамічних змін. Відтак ті цивілізаційні групи, що неспроможні відповісти на виклики часу, мають поступатися місцем новій цивілізації. Такою була ситуація впродовж проаналізованих Тофлером двох попередніх «хвиль історії» і такою вона буде й у результаті «третьої хвилі», зумовленої глобалізаційними процесами у світі.

Водночас Тофлер переконаний, що нова цивілізація суттєво знизить роль бюрократії та національних держав. Відзначимо, що прогнози

Тофлера поступово втілюються. Скажімо, дедалі більше послаблюється роль національних держав, які поступаються впливом недержавним акторам. Водночас така тенденція має і зворотний ефект – посилення радикальних націоналістичних рухів.

При цьому суттєвих змін зазнають і ознаки політичного лідера. Сучасні лідери повинні більшою мірою дослухатися до позицій оточуючих, усвідомлювати обмежену природу лідерства. Лідер нової цивілізації, відтак, не може бути диктатором, а має сповідувати демократичні цінності, уникати ознак лідерів «другої» і «третьої» хвилі, які впродовж «третьої хвилі» є радше виявом слабкості й невідповідності ситуації.

Понад те, потребує належного усвідомлення і врахування ефект немисних ускладнень, що виникають внаслідок прийняття тих чи інших політичних рішень. Тофлер вважає, що ця проблема стоятиме на міжнародному порядку денному дедалі гостріше. Вже зараз вільний рух робочої сили має наслідком «ісламізацію» Європи. Включення до ЄС нових членів позначилося на рівні добробуту в Старій Європі тощо.

Рецепт «вживання», запропонований Тофлером, полягає в застосуванні засад напівпрямої демократії (поєднанні представницької та прямої демократії), принципі субсидіарності (перерозподілу повноважень приймати рішення на різних рівнях політичної системи) тощо. Такий підхід дає змогу оптимізувати бюрократичні апарати й нейтралізувати їхні негативні та гальмівні впливи на цивілізаційний процес.

Прогнози Валлерстайна [6]

Згідно з прогнозами, які запропоновані Валлерстайном, соціум першої половини XXI століття за своєю логічністю, нестійкістю і разом з тим відкритістю переважатиме в усьому, баченому нами у XX віці.

Передусім він припускає, що історичні істини, як і будь-які інші, мають обмежений термін існування. В них є точність і тривалий період розвитку, але у підсумку, в міру їхнього подальшого відхилення від рівноваги і досягнення точки біфуркації, настає кінець.

Друга вихідна посилка наголошує на тому, що в таких точках біфуркації переважний вплив призводить до миттєвих знижень (на відміну від періодів нормального розвитку системи, коли сильні впливи приносять обмежені результати), і наслідки самих біфуркацій за своєю природою непередбачувані.

Третя посилка полягає в тому, що сучасна світ-система як система історична вступила у стадію завершальної кризи й навряд чи існуватиме через п'ятдесят років, однак оскільки результати кризи не можуть бути визначені наперед, ми не знаємо, чи стане нова система (чи системи), що прийшла на зміну, кращою чи гіршою за ту, в якій ми живемо нині. Але що ми справді знаємо – це те, що перехідний період буде гріз-

ним часовим потрясінням. Оскільки ціна переходу вкрай висока, його перспектива вкрай незрозуміла, а потенціал впливу незначних змін на кінцевий результат надзвичайно великий.

Серед іншого Валлерстайн вбачає загрозу грандіозної політичної боротьби між прихильниками існуючого політичного порядку, який відображає інтереси Заходу, та їх супротивниками. Поза тим, поглиблення розриву між багатими і бідними державами призведе до того, що на тлі демографічної кризи у заможних державах туди постійно прибуватимуть потоки мігрантів.

До числа апокаліптичних прогнозів Валлерстайн відносить і посилення протистояння між тандемом США-Японія та ЄС. Причому лідерські позиції на себе дедалі перебиратиме Японія.

Зрештою, незворотною тенденцією Валлерстайн вважає посилення протистояння між стрижневими державами Заходу та державами, які він відносить до периферії світ-системи.

Прогнози Хантінгтона [29]

Прогнози Хантінгтона здебільшого базуються на його концепції хвиль демократії та зіткнення цивілізацій. Згідно з Хантінгтоном, після чергової хвилі демократії неодмінно відбудуватиметься її «відкат».

Передумовами такого «відкату» є системна неспроможність демократичних режимів діяти ефективно, що завдаватиме шкоди їхній легітимності, можливість економічної кризи (актуальність цього фактору постає дедалі гостріше в контексті взаємозалежності національних економік). Понад те, процес відходу від демократичних цінностей може мати ефектом відхід від демократичних засад розвитку і в низці інших держав.

Негативно може позначатися на загальносвітових демократичних процесах і тенденція до експансивної політики тоталітарних чи авторитарних держав. Особливо ускладнюється ситуація можливістю виникнення т. зв. сучасних авторитарних режимів. Зокрема, технократичних електронних диктатур, що базуватимуться на маніпулюванні інформацією.

На противагу таким імовірним негативним процесам можна спрогнозувати становлення союзів, що базуватимуться на спільних цінностях. Щоправда, і такий розвиток подій таїть низку загроз. Зокрема, появу конфліктних ліній потенційного виникнення конфлікту. Запобігти цьому можна сповідуючи принцип невтручання стрижневих держав у конфлікти, що виникають у межах інших цивілізацій. Водночас стрижневі держави повинні виступати посередниками у процесах врегулювання конфліктів, що можуть виникати в рамках їхньої цивілізації.

Понад те, Хантінгтон наголошує, що західний універсалізм може бути небезпечним для міжнародної системи і тому насадження західних цінностей слід уникати.

Прогнози Національної Ради з розвідки США [31]

(*Контури глобального майбутнього*)

Нові глобальні гравці

У XXI столітті на світову арену в якості глобальних гравців вийдуть Індія та Китай. ВВП цих держав стрімко зростає і вже найближчим часом досягне рівня держав Заходу. Водночас кількість населення у цих державах дає змогу їм претендувати на економічне домінування навіть без досягнення «європейських» стандартів життя.

Серед інших заслуговують на увагу й показники економічного зростання Бразилії та Індонезії.

Натомість, попри впливовість ЄС, старіння населення у цьому регіоні негативно впливає на стан справ на континенті. З подібною проблемою стикатиметься і Японія.

Демографічна криза загрожує і Росії. Про це говорить низький рівень народжуваності, розлад системи охорони здоров'я, поширення СНІДу тощо. Понад те, соціальні та політичні проблеми обмежують можливості РФ як глобального гравця.

Вплив глобалізації

Глобалізаційні процеси й надалі позитивно позначатимуться на зростанні економіки. Дедалі більша кількість компаній зможе перетворитися з регіональних на транснаціональні. Успішність втілення переваг, що їх мають глобалізаційні процеси, залежатиме від уміння застосовувати нові технології, водночас зростання розриву між багатими та бідними державами залишатиметься невідвратною реальністю.

Зростання світової економіки призведе до підвищення попиту на енергоносії. Водночас райони покладів природних джерел енергії залишаються нестабільними, що може призводити до перебоїв з постачанням нафти та газу.

Нові виклики у сфері управління

Глобалізація суттєво вплине на інститут держави. Серед іншого набудуть більшої впливовості релігійні осередки. Політичний іслам дедалі більше об'єднуватиме різні етнічні й національні групи, які, можливо, навіть створять свій транснаціональний орган влади.

Можливі процеси згортання демократизації в колишніх республіках СРСР і навпаки – зростання рівня політичного плюралізму у ключових близькосхідних державах. На цьому тлі ризикують застаріти ООН і міжнародні фінансові організації.

Поширення небезпеки

Удар, який може завдати глобалізація по середньому класу в розвинених державах, може призвести до посилення руху антиглобалістів. Понад те, можливе збереження значної кількості внутрішніх кон-

фліктів в інституційно слабких державах. Деякі такі конфлікти, в яких братимуть участь етнічні угруповання, можуть перерости у регіональні. Хоча загроза конфліктів із залученням супердержав є вкрай низькою, загрозу становитимуть конфлікти навколо Тайваню та Індії з Пакистаном, у яких, серед іншого, залишається високою вірогідність проведення превентивних операцій.

Трансформація міжнародного тероризму

Можна очікувати, що до 2020 року місце Аль-Каїди займуть інші екстремістські терористичні угруповання. Терористи проявлять значні успіхи у розробці та втіленні оперативних концепцій. Крім того, з високим рівнем вірогідності терористами буде застосовано ЗМУ й дедалі частіше здійснюватимуться потужні кібератаки.

Можливі варіанти майбутнього

Економічні процеси в Індії та Китаї можуть змінити характер глобалізації, позбавивши її низки глобальних рис. Рухи, засновані на релігійному радикалізмі, становитимуть загрозу західним цінностям, а з метою запобігання нищівним атакам застосовуватимуться потужні механізми запобігання й попередження.

Усі ці сценарії можуть бути взаємодоповнюючими у різних комбінаціях.

Висновки для політики

Попри все це, Сполучені Штати до 2020 року залишатимуться світовим лідером. При цьому їм дедалі більше доведеться стикатися з посиленням ролі ЄС та нових глобальних гравців. Важливу роль у процесі становлення таких відносин відіграватимуть домовленості між азійськими гігантами.

Дедалі більше зростатиме залежність США від постачань нафти. Зростатимуть витрати на озброєння та боротьбу з тероризмом, який ставатиме менш централізованим.

Мінливий характер міжнародного тероризму [32]

(Національна Рада з розвідки США)

Тероризм залишається значною загрозою світовій спільноті. Дедалі більше поширюватиметься, за всіма ознаками, міжнародний тероризм. На нього впливатиме, з одного боку, поширення ідеології радикального ісламізму, а з іншого – некомпетентність і корумпованість низки нинішніх урядів, що сприятиме становленню солідарності ісламістів. Водночас зауважимо, що найуразливішим з цієї точки зору буде Близький Схід, оскільки там ідеї ісламізму й тероризму підживлюватимуться мрією про відтворення у регіоні “нового Халіфату”. Значною мірою сприятиме такому розвитку ситуації і розширення мережі благодійних фондів, які є джерелами фінансування для терористичних угруповань, і дедалі більше посилення ролі молоді у таких угрупованнях.

Представники міжнародних терористичних груп не відмовлятимуться від надії роздобути зброю масового ураження (ЗМУ). Понад те, кампанія, спрямована на боротьбу з міжнародним тероризмом, спонукатиме існуючі організації до децентралізації, що робитиме їх менш уразливими та більш небезпечними.

Зброя, тактика, цілі

У своїй діяльності існуючі терористичні групи дедалі менше потребуватимуть державної протекції та державних спонсорів і дедалі більше зможуть виходити на новий рівень репрезентації на міжнародній арені. Водночас загроза, яку вони становлять, посилиться, оскільки цілком реальною є загроза набуття ними ядерної зброї, а також, навіть більш вірогідно, біологічної ЗМУ. Така загроза посилюється недостатнім рівнем захисту ядерних матеріалів, зокрема в Росії та Пакистані. Окремо слід звернути увагу на новий вид терористичної діяльності – кібератаки, спрямовані на фізичне та програмне руйнування існуючої інформаційної інфраструктури, а також на здобуття закритої інформації.

Загострення внутрішніх конфліктів

Невдоволеність молоді політикою уряду в окремих слабких державах, недолуга економічна та інвестиційна політика таких урядів можуть призвести до ескалації низки окремих внутрішньодержавних конфліктів. Такі конфлікти, зазвичай, призводять до гуманітарних катастроф, а також, за умови виникнення конфліктів на прикордонних територіях, зокрема у місцях компактного проживання національних меншин, можуть перерости у регіональні конфлікти.

Такий розвиток ситуації матиме негативні наслідки ще й через те, що призведе до концентрації в таких нестабільних регіонах терористичних осередків. У цьому контексті серед інших на увагу заслуговують потенційні конфлікти між Китаєм і Тайванем, а також між Індією та Пакистаном.

Забезпечення розвитку африканських держав

Окремої уваги заслуговує ситуація в Африці. На Африканському континенті дедалі чіткішими будуть тенденції до фрагментації. На цьому тлі протистояти загальному економічному занепаду можна здебільшого шляхом забезпечення притоку інвестицій не лише в сировинно-видобувну галузь, а й шляхом зняття торговельних бар'єрів для торгівлі африканськими сільгосппродуктами в ЄС та США.

Фактор ЗМУ

Стосовно ЗМУ вбачається, що система ПРО дедалі більше втрачатиме свою актуальність, адже держави, що мають у своєму розпорядженні ракетні технології, дедалі більше прагнутимуть подолати ПРО. Крім того, з високою вірогідністю можна сподіватися, що поява ядерної

зброї у низки нових держав спонукатиме їхніх суперників до аналогічних кроків.

Низка країн розвиватимуть також нові види хімічних та біологічних озброєнь.

Що стосується систем доставки, то вони мають найбільші шанси на вдосконалення в Північній Кореї та Ірані.

Криза системи міжнародних відносин

У контексті вищеописаної ситуації цілковито не відповідає поточним реаліям існуюча структура системи міжнародних відносин. Міжнародне право загалом і Женевські конвенції зокрема не відповідають реаліям, а відтак і вони, і ООН потребують серйозного реформування.

Постконфліктні ситуації як серйозний виклик

На додачу до наведених викликів вбачається, що окремо слід виділити високу вартість і ресурсозатратність постконфліктних операцій.

Акцент, який ми робимо при завершенні цього розділу на труднощах і невизначеностях, пов'язаних із прогнозуванням державної політики національної безпеки, полягає в тому, що, можливо, слід не планувати події заздалегідь, а просто приймати відносно маломасштабні рішення на короткий період часу; давати можливість коригувати політику.

Б. Гогвуд і Л. Ган вважають, що відкладення рішення має сенс, якщо не виключати альтернативні варіанти вибору на відповідний майбутній період, оскільки пов'язана з цим невизначеність зменшуватиметься в міру наближення часового періоду. Проте якщо виключити варіанти вибору такою мірою, що це нав'язує неприйнятно високі витрати або неприйнятний ризик наслідків, які не вписуються у бажаний діапазон, то рішення слід приймати сьогодні, щоб гарантувати прийнятний ступінь ризику. Розмаїття можливих стратегій боротьби з невизначеностями, виявленими завдяки прогнозам, вони показують у таблиці 7.2.

Залежно від проблеми політики та методів прогнозування спектр можливих результатів, ступінь імовірності прогнозів і чутливість результатів до розбіжностей у припущеннях, властивих прогнозам, часто мають більшу вагу, ніж головне передбачення. Впровадження елемента гнучкості або прийняття однієї з інших неінкрементальних стратегій, показаних у таблиці, що робиться задля одержання результатів у прийнятних межах похибки та з прийнятним ступенем ризику, часто має більшу вагу, ніж спроби “влучного пострілу” в єдину ціль.

А відтак, як більшість глобальних прогнозів, так і прогнозування надзвичайних ситуацій природного, техногенного та соціального характеру в Україні провіщують драматичні зіткнення та глобальні кризи, пов'язані з переходом до нового світового порядку. Тому вони становитимуть у майбутньому основні загрози особі, суспільству та державі.

**Стратегії протидії невизначеності або непостійності тенденцій,
виявлених прогнозуванням [9]**

1	Інкременталізм	Доцільний там, де початок, розширення або згортання діяльності можна здійснити швидко, оскільки невизначеність зменшилася
2	Зосереджений пошук єдиного цільового рішення	“Надія на кращу стратегію”. Варта застосування лише там, де наслідки її похибок незначні.
3	Впровадження певної межі похибки з метою впоратися з більшістю ймовірних наслідків	Доцільне за обставин, коли дуже важливо відреагувати на всі ймовірні наслідки. Коштує дуже дорого.
4	Гнучкість (наприклад, у випадку програм багатофункціонального призначення)	Доцільна за обставин, коли треба задовольнити попит. Існує ризик недостатнього рівня використання у випадку падіння попиту. Один зі способів розв’язання проблеми циклів.
5	Багатоступеневе прийняття рішень	Планування ранніх стадій, які б збігалися зі спектром наслідків, та добір подальших стадій у випадку зменшення невизначеності. Може бути доцільним у реалізації масштабних проєктів, що потребують багато часу. Деякі версії можуть коштувати дуже дорого (наприклад, реалізація двох версій проєкту на першій стадії та відмова від непридатної версії на другій стадії прийняття рішення).

7.1.3. Рекомендації щодо державної політики національної безпеки: оцінки інтегрального показника надійності та ризику держави

Прогнозування, як ми бачили, є процедурою продукування фактографічної інформації стосовно майбутніх станів суспільства на основі інформації про характер проблем державної політики національної безпеки. Крім того, прогнозування продукує фактографічні твердження щодо її майбутностей. Прогнозування не пропонує докладних пояснень, чому ми маємо цінувати один майбутній стан, а не інший; не дозволяє воно й висувати твердження, що відповідали б на запитання: що слід зробити?

Мета даного етапу аналізу політики національної безпеки полягає в тому, щоб звернутися до цього важливого питання через розгляд політико-аналітичної процедури рекомендування. Політико-аналітична процедура рекомендації надає аналітикам можливість продукування інформації про вірогідність того, що майбутні способи дії матимуть результатом наслідки, які представляють цінність для певного індивіда, групи або суспільства й держави в цілому. Процедура рекомендації передбачає трансформування інформації стосовно майбутностей політики в інформацію про дії щодо політики, яка матиме результатом важливі (цінні) наслідки.

Питання про дію потребують, щоб аналітики робили вибір з-поміж багатьох обстоюваних тверджень про те, що слід робити. Обстоювальні твердження мають декілька відмінних характеристик. Обстоювальні твердження є [10]:

1. *Здійсненними*. Обстоювальні твердження фокусуються на діях, які можна виконати для розв'язання проблем політики. Хоча обстоювальні твердження потребують попередньої інформації про те, що може статися й що має цінність, вони виходять за межі питань «факту» й «цінності» і включають аргументи стосовно конкретних дій, що задовольняють потреби, цінності й можливості вдосконалення.

2. *Орієнтованими на майбутнє*. Обстоювальні твердження є орієнтованими на майбутнє, оскільки вони передують моменту, коли виконуються дії (за очікуванням). У той час як політико-аналітичні процедури моніторингу й оцінювання є ретроспективними, оскільки вони засновуються після того, як дії виконані (за фактом), прогнозування й рекомендація застосовуються з огляду на майбутнє (за очікуванням).

3. *Обтяженими цінностями*. Обстоювальні твердження залежать настільки ж від «фактів», наскільки й від «цінностей». Твердження про те, що слід прийняти конкретну альтернативу політики, потребує не лише того, щоб рекомендована дія мала передбачені наслідки, воно також потребує, щоб передбачені наслідки представляли цінність для індивідів, груп або суспільства в цілому.

4. *Складними в етичному плані*. Цінності, що лежать в основі обстоювальних тверджень, є складними в етичному плані. Певна цінність (наприклад здоров'я) може розглядатися і як внутрішня, і як зовнішня. *Внутрішні цінності* – ті, що цінуються самі по собі; *зовнішні цінності* – ті, які цінуються тому, що вони продукують якусь іншу цінність. Здоров'я можна розглядати як самоцінність і як умову, необхідну для реалізації інших цінностей, у тому числі безпеки, свободи й самореалізації. Аналогічним чином демократичне партнерство може цінуватися як самостійність (внутрішня цінність) і як засіб забезпечення політичної стабільності (зовнішня цінність).

Очевидно, що рекомендації щодо основних механізмів і завдань реалізації національних стратегічних цілей треба розглядати як такі, що зумовлені розумінням безпеки держави як невід'ємної складової системи міжнародної безпеки, необхідності виконання взятих на себе Україною відповідно до укладених міжнародних договорів зобов'язань, врахування реалій сучасної міжнародної ситуації, сучасного стану і характеру внутрішнього розвитку країни.

Англійський журнал "Euromoney" щопівроку дає оцінку інтегрального показника надійності країни (ІПН). Ці дані друкуються у формі таблиці, що містить впорядкований перелік країн (1-169) у міру спадання величини ІПН. Цей показник є сумою оцінок, що змінюється в проміжку від 0 до 100 і отримується за допомогою експертного або розрахунково-аналітичного методів.

Вони характеризують той або інший аспект політичної або економічної ситуації в кожній з країн світу.

Першим таким показником є ефективність економіки (ЕЕ). Він розраховується залежно від прогнозованого стану господарства кожної з країн. При цьому враховується динаміка валового національного продукту (%). Економічна ефективність оцінюється за допомогою шкали 0-25 балів.

Інші показники, що включають в ІПН, віддзеркалюють рівень політичного ризику, стан боргів, доступність банківського кредитування, короткотермінового фінансування, довгострокових позик, імовірність виникнення форс-мажорних обставин, спроможність надання кредитів, схильність до невиконання зобов'язань щодо виплати боргів або перенесення часу їх сплати.

Для розрахунку значення того або іншого показника в першу чергу вибираються дві країни із найвищим і найнижчим (нульовим) рівнем показника, після чого розраховується його значення для окремих країн, які пропорційно розподіляють у заданому інтервалі. Для цього редакція журналу "Euromoney" запрошує спеціалістів-політологів із відомих науково-консультативних фірм.

Останніми роками багато фахівців з проблем національної безпеки дійшли висновку, що основу методики розробки різних інтегральних показників має становити тісний взаємозв'язок між поняттям безпеки і категорією ризику [16]. На їх думку, використання категорії ризику дає змогу значно покращити ефективність керування безпекою, особливо в умовах заміни адміністративно-командних методів, коли відбувається різка децентралізація керуванням господарством і соціальними процесами в суспільстві.

Оцінка ризику країни (ОРК) тісно пов'язана з глобальним ризиком. Вона також залежить від політичної, економічної, соціально-

економічної ситуації в країні. Такі оцінки робляться багатьма фірмами. Найпоширенішою є методика кількісної оцінки ризику країни фірми "BERP".

Розрахунками оцінки ризику країни (ОРК) займаються близько 100 експертів, які 4 рази на рік за допомогою різних методів експертного оцінювання всебічно аналізують політичну й економічну ситуацію в країні. Анкета, на яку анонімно відповідають спеціалісти різних країн, нараховує 15 критеріїв, що оцінюються. Кожний з них має питому вагу загальною сумою 100. Кожне запитання оцінюється за допомогою бально-відсоткової шкали і має 5 варіантів відповідей: 0-неприйнятно, 1-погано, 2-задовільно, 3-добре, 4-дуже добре. Чим більша кількість набраних балів, тим менший ризик даної країни і тим краща її національна безпека.

Рекомендація конкретної дії щодо політики потребує попередньої інформації про майбутні наслідки діяльності згідно з різними альтернативами. Крім того, розробка рекомендацій щодо політики потребує також, щоб ми визначали, які альтернативи політики є найбільш цінними й чому. Аналіз існуючих і дослідження нових складних систем, у тому числі й систем безпеки, засвідчив, що забезпечення їх системної та структурної стійкості й гармонії досягається за допомогою співвідношення між основними показниками, заснованому на принципі чи правилі «золотої пропорції».

На основі наукових досліджень і практики вчені зробили висновок, що життєвий рівень народу, його добробут і безпека на 60-70% залежать від ефективності управління, а не від наявних у нього природних ресурсів. Причому приблизно 2/3 досягнутих результатів й успіхів залежать від системного підходу до управління, ефективності управління і тільки на 1/3 від інших факторів [23].

Будь-яке суспільство, яке прагне до організації за правилами «золотої пропорції» чи правилами гармонії, удосконалюється і стає більш організованим. Таке суспільство вдосконалюватиметься у разі потреби, навіть під час виникнення загроз його стійкості. А суспільство, яке не прагне до організації за законами гармонії чи «золотої пропорції», деградуватиме і зникатиме. Тому в конкурентній боротьбі держав, народів перемогу отримують ті, які краще за інших застосовують закони гармонії чи «золотої пропорції».

$$F = \frac{1 + \sqrt{5}}{2} = \frac{1}{2} + \frac{\sqrt{5}}{2} = 1,6180... \approx 1,62.$$

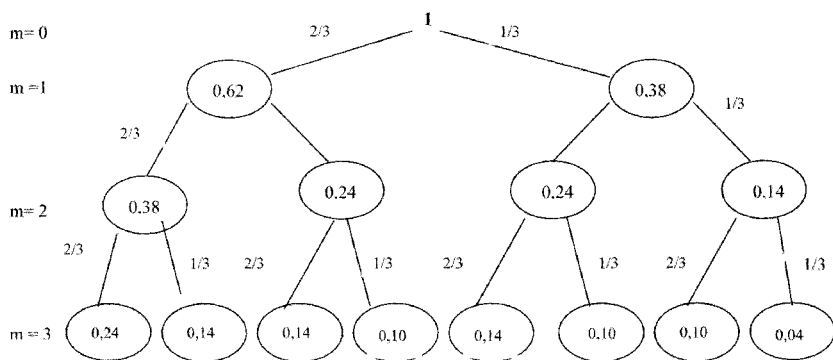

Рис. 7.1. Ієрархічне структурування складної системи безпеки за законом «золотої пропорції» [23]

Економіка та політика, збалансовані за правилами «золотої пропорції», є найбільш ефективними і стійкими. Вони забезпечують максимальну вигоду і безпеку суспільству. В цьому аспекті сутність феномену числа «золотого перетину» полягає у величині F

Застосування законів гармонії і законів «золотої пропорції» потрібного балансу “безпека – загрози – ризик” має допомогти владі ефективно управляти на державному, регіональному і місцевому рівнях. Тому для опрацювання рекомендацій щодо державної політики національної безпеки необхідно використовувати парадигму триєдності і правила «золотої пропорції», і за їхньою допомогою визначити допустимі значення у розподілі прав, обов’язків і відповідальності між ними.

7.1.4. Оцінювання процесу державної політики національної безпеки: метод двомірного діахронного аналізу

Термін оцінювання має декілька споріднених значень, кожне з яких відноситься до застосування певної шкали цінностей і наслідків альтернатив політики й державних програм. Оцінювання – продукування інформації щодо вартості або цінності наслідків політики [5; 7; 21].

Хоча оцінювання й пов’язане з наслідками втілення політики, важливо його не відкладати. Розпочинати оцінювання можна як на стадіях вибору варіанта дій, так і проектування програм державної політики національної безпеки, заздалегідь визначившись із видом необхідної інформації. Якщо наслідки політики мають цінність, то це означає, що цілі програми досягненні.

Б. Гогвуд і Л. Ган [9] стверджують, що ранні стадії оцінювання дають вигравш, оскільки вони виносять конфлікти на поверхню і можуть сигнала-

лізувати про потребу залагодити їх за можливості ефективною реалізації програми. Разом з тим, таке з'ясування може призвести до втрати політичної підтримки в разі виникнення протиріччя між життєдіяльністю програми з погляду впроваджуваності та з погляду політичної підтримки. Пошук декларацій про цілі може також виявити розбіжності між цілями політики й практикою управління. На їхню думку, це свідчить про бажання коригування цілей або діяльності, що потребують узгодження.

В. Данн вважає, що основна риса оцінювання полягає в тому, що його результатом є твердження оцінювального характеру. Воно має наступні риси, котрі відрізняють його від інших політико-аналітичних методів [10]:

1. *Зосередженість на цінностях.* Оцінювання, на відміну від моніторингу, зосереджує увагу на судженнях стосовно бажаності або цінності альтернатив політики й державних програм. Оцінювання — це головним чином намагання зібрати інформацію про очікувані й неочікувані наслідки дій щодо політики. Оскільки доцільність цілей і завдань політики завжди може бути поставлена під сумнів, оцінювання передбачає процедури оцінювання самих цілей і завдань.

2. *Взаємозалежність між фактом і цінністю.* Оцінювальні твердження залежать так само від «фактів», як і від «цінностей». Твердження про те, що конкретна альтернатива політики або державна програма набула високого (або низького) рівня дієвості, потребує не лише того, щоб наслідки цієї політики були цінними для певного індивіда, групи або суспільства в цілому; воно потребує також, щоб наслідки політики дійсно були результатом дій, виконаних для розв'язання конкретної проблеми. Отже, моніторинг є передумовою оцінювання.

3. *Орієнтація на минуле й сучасність.* Оцінювальні твердження, на відміну від обстоювальних тверджень, створених через рекомендацію, орієнтуються на минулі й сучасні наслідки, а не на майбутні. Оцінюванню притаманний ретроспективний характер і воно відбувається після виконання дій (за фактом). Рекомендації, котра хоч і передбачає ціннісні припущення, притаманний прогностичний характер і вона відбувається до виконання дій (за очікуваннями).

4. *Дуалізм цінностей.* Цінностям, що лежать в основі оцінювальних тверджень, притаманний дуальний характер, оскільки вони можуть розглядатись як цілі і як засоби. Оцінювання нагадує рекомендацію тією мірою, в якій певна цінність (наприклад здоров'я) може розглядатися як внутрішньо притаманна (бажана сама по собі), так і побічна (бажана тому, що вона веде до якоїсь іншої цілі). Цінності часто впорядковуються у вигляді ієрархії, що відображає відносну важливість і взаємозалежність цілей і завдань.

Оцінювання в аналізі політики виконує декілька функцій [10]:

- надає надійну та обґрунтовану інформацію стосовно дієвості політики. Виявляє міру, до якої реалізуються конкретні цілі;
- сприяє поліпшенню й критичному осмисленню цінностей, що лежать в основі вибору цілей і завдань;
- сприяє застосуванню інших політико-аналітичних методів, у тому числі структурування проблеми й рекомендації. Оцінювання може також сприяти визначенню нових або переглянутих альтернатив політики, показуючи, що альтернатива політики, якій раніше віддавалася перевага, має бути відкинута й замінена новою.

Таблиця 7.3

Критерії оцінювання політики [10]

Різновид критерію	Питання	Приклад критерію
Результативність	Чи отримано наслідок, що має цінність?	Одиниця послуг
Ефективність	Скільки зусиль потребувало отримання наслідку, що має цінність?	Витрати на одиницю Чиста вигода Відношення вигод і витрат
Адекватність	До якої міри отримання наслідку, що має цінність, розв'язує проблему?	Фіксовані витрати (проблема типу I) Фіксована результативність (проблема типу II)
Справедливість	Чи розподілені вигоди й витрати рівномірно між різними групами?	Критерій Парето Критерій Калдора-Хікса Критерій Ролза
Відповідність потребам	Чи реалізують наслідки політики потреби, пріоритети або цінності конкретних груп?	Узгодженість із результатами опитувань громадян
Доцільність	Чи є бажані наслідки (завдання) дійсно вартими уваги або цінними?	Державні програми мають бути як справедливими, так і ефективними

Далі постане необхідність операціоналізації цих критеріїв у певній формі, яка б піддавалася вимірюванню. Безпосереднє вимірювання

досягнення цілей може бути непрактичним, потребуватиме застосування непрямих показників або ж комбінації всіх наведених вище показників.

Необхідно зазначити, що там, де цілі нечітко сформульовані або не визначені у будь-якій вимірюваній формі, критерії успіху є нечіткими.

Враховуючи той факт, що оцінювання має два взаємопов'язані аспекти — використання різноманітних методів для здійснення моніторингу наслідків альтернатив і програм державної політики й застосування певного комплексу цінностей з метою визначення цінності цих наслідків для певної персони, групи або суспільства в цілому, вченими [10] виокремлюються декілька різних підходів до оцінювання політики: псевдооцінювання, формальне оцінювання й оцінювання з позицій теорії рішень.

Псевдооцінювання — це підхід, що використовує дескриптивні методи з метою продукування надійної та обґрунтованої інформації щодо наслідків політики без спроб поставити під сумнів значення або цінність цих наслідків для осіб, груп чи суспільства в цілому.

Формальне оцінювання — це підхід, що використовує дескриптивні методи з метою продукування надійної та обґрунтованої інформації щодо наслідків політики, але оцінює такі наслідки на основі завдань політики або державної програми, що формально проголошені виробниками політики й адміністраторами програм. Основним припущенням цього оцінювання є те, що формально проголошені цілі й завдання є відповідними критеріями міри значення або цінності політики та програм.

Оцінювання з позицій теорії рішень — це підхід, що використовує дескриптивні методи з метою продукування надійної та обґрунтованої інформації щодо наслідків політики, це методи, що експліцитно цінуються великою кількістю учасників політики. Основне розходження між оцінюванням з позицій теорії рішень, з одного боку, й псевдооцінюванням і формальним оцінюванням, з іншого, полягає в тому, що оцінювання з позицій теорії рішень намагається виявити й зробити експліцитними як приховані, так і очевидні цілі й завдання учасників політики.

Як відомо, стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави і загрози не існують самі по собі, вони тісно взаємопов'язані і врешті-решт призводять до появи тих чи інших конфліктних ситуацій, що часто виражені ускладненням відносин сторін. До того ж слід зазначити, що напруженість відносин між державами на міжнародному рівні досить тісно пов'язана з іншими країнами. Особливо яскраво це проявляється у взаємовідносинах великих держав, чії

інтереси зачіпаються в регіональних конфліктах чи в зонах їх політичних та економічних інтересів. І цей взаємовплив необхідно розглядати як цілісну систему дій і умов. Тому що жодна з держав не має повної свободи дій під час конфліктних ситуацій, і жодна з них не може бути під повним контролем іншої.

В монографії [30] за допомогою *методу двомірного діахронного аналізу* здійснена оцінка стану взаємовідносин між Росією та США з урахуванням тісної взаємозалежності не тільки їхніх інтересів, а й інтересів їхніх друзів і партнерів.

Метод двомірного діахронного аналізу використовує, як правило, симетричні асоціативні моделі-матриці для випадку двох об'єктів і дає змогу визначити ступінь взаємозалежності і взаємовпливу їхніх дій один на одного. Приклад такої матриці для даного випадку участі цих країн у конфліктній ситуації наведений на рисунку 7.2 нижче.

	РФ	Суб'єкт РФ	Союзник	Діловий партнер	Нейтрал
США	k_{55}	k_{45}	k_{35}	k_{25}	k_{15}
Суб'єкт США	k_{54}	k_{44}	k_{34}	k_{24}	k_{14}
Союзник	k_{53}	k_{43}	k_{33}	k_{23}	k_{13}
Діловий партнер	k_{52}	k_{42}	k_{32}	k_{22}	k_{12}
Нейтрал	k_{51}	k_{41}	k_{31}	k_{21}	k_{11}

Рис. 7.2. Симетрична асоціативна модель-матриця для випадку двох об'єктів

Коефіцієнти матриці формуються на основі експертних оцінок і характеризують вплив напруженості на відносини між Росією та США. Значення елементів вибираються залежно від небезпечності дій.

Це доволі умовна схема, однак вона дає змогу здійснювати контроль за ескалацією конфліктних ситуацій шляхом оцінки й порівняння різних конфліктних дій та рівнів їхнього поетапного розвитку.

Як приклад на рисунку 7.3 показані значення коефіцієнтів напруженості, що були отримані експертним шляхом, у взаємовідносинах Росії та США як при ускладненні відносин суб'єкта Росії з діловим партнером США.

Як приклади систем матриць оцінки взаємовпливу і ступеня напруженості у взаємовідносинах сторін розглянемо декілька таких асоціативних матриць.

	Росія	Суб'єкт Росії	Союзник	Діловий партнер	Нейтрал
США	21	17	13	9	5
Штат	17	16	12	8	4
Союзник	13	12	11	7	3
Діловий партнер	9	8	7	6	2
Нейтрал	5	4	3	2	1

Рис. 7.3. Значення коефіцієнтів напруженості у взаємовідносинах РФ та США

Матриці (рис. 7.4) для визначення області загрозового конфлікту у випадку небезпечної політичної конфронтації вміщують ті ж геополітичні поняття. Ці матриці показують ступінь напруженості між РФ та США у масштабі, при якому ступінь ескалації конфлікту підсилюється у міру того, як арена загрозових воєнних подій просувається (в політичному сенсі) до РФ та США.

ЗС Російської Федерації

ЗС США	Обслуговувач наступальної та оборонної зброї	21	17	13	9	5
	Обслуговувач засобу оборони	17	16	12	8	4
	Військові радники	13	12	11	7	3
	Технічні радники	9	8	7	6	2
	Не бере участі	5	4	3	2	1

Рис. 7.4. Можлива участь особового складу збройних сил

Матриця 7.5 показує ступінь можливої участі Росії та США, починаючи з нульового рівня до повної участі у збройній боротьбі. При цьому напруженість поняття «технічні радники» менше, ніж «військові радники». Водночас «розгортання засобів оборони» (як, наприклад, розгортання засобів ППО) оцінюється як дія, що викликає більшу напруженість, ніж призначення військових радників, однак меншу, ніж «розгортання засобів нападу». Останнє, зокрема, означає можливу участь Росії чи США у воєнних діях.

	Поставлене РФ	Наступальне та оборонне	Оборонне
Поставлене США			
Наступальні та оборонні		4	2
Оборонні		2	1

Рис. 7.5. озброєння, що знаходиться на арені можливого конфлікту

	РФ	Суб'єкт РФ	Союзник	Діловий партнер	Нейтрал
США	21	17	13	9	5
Суб'єкт США	17	16	12	8	4
Союзник	13	12	11	7	3
Діловий партнер	9	8	7	6	2
Нейтрал	5	4	3	2	1

Рис. 7.6. Розміщення збройних сил країн, що беруть участь у конфліктній ситуації

Для конкретних умов практичної оцінки створюється система асоційованих матриць, кількість яких визначається узагальненими заходами, які відображають характер конфлікту і ступінь участі політичних і військових органів.

	РФ	Суб'єкт РФ	Союзник	Діловий партнер	Нейтрал	Ніде
США	30	25	20	15	10	5
Суб'єкт США	25	24	19	14	9	4
Союзник	20	19	18	13	8	3
Діловий партнер	15	14	13	12	7	2
Нейтрал	10	9	8	7	6	1
Ніде	5	4	3	2	1	0

Рис. 7.7. Імовірне місце конфлікту, що може виникнути з політичної конфронтації

Очевидно, що якщо скласти значення елементів усіх матриць за їхніми мінімальним і максимальним значеннями, то можна отримати граничні значення напруженості будь-якої з фаз конфлікту (таблиця 7.4).

Таблиця 7.4

Граничні показники (варіант)

	Політична фаза	Воєнна фаза
Максимальні значення суми елементів	N_{max}	N_{max}
Мінімальні значення суми елементів	N_{min}	N_{min}

Аналіз достатньо старих конфліктів показав наступні максимальні значення напруженості (небезпеки) відносин між СРСР (Росією) та США [30].

Таблиця 7.5.

№ п/п	Кризові ситуації	Максимальне значення показників напруженості
1	Берлінська криза 1961	150
2	Кубинська криза 1962	167
3	Події у Домініканській Республіці 1964	50
4	Єгипетсько-ізраїльська війна 1967	133
5	Індо-пакистанська війна 1971	87
6	Війна на Близькому Сході 1973	171
7	Греко-турецький конфлікт	89

Маючи розгорнуту систему асоційованих матриць, розроблених з урахуванням змісту класифікаторів, можна побудувати графік часового розвитку напруженості у взаємовідносинах сторін під час конфлікту (рис. 7.8).

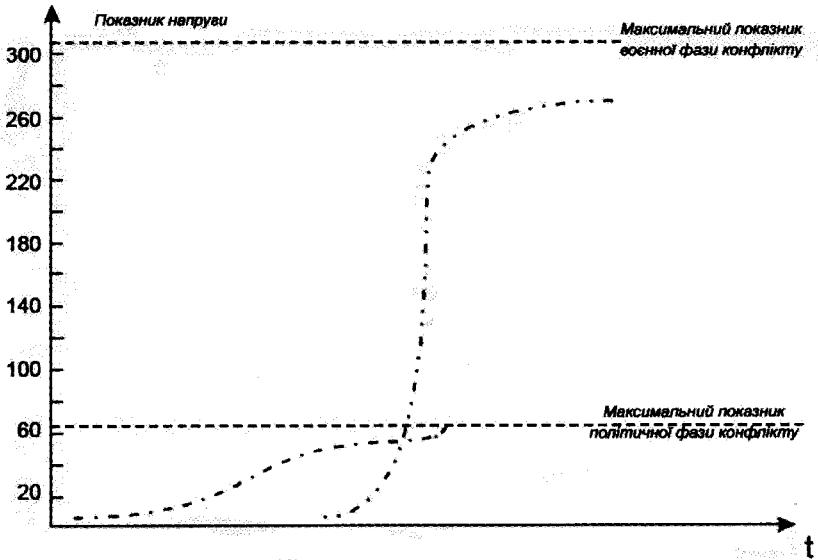

Рис. 7.8. Графік часового розвитку подій у конфліктній ситуації (варіант)

7.1.5. Моніторинг процесу державної політики національної безпеки: модель факторного аналізу

Нині є вкрай актуальним створення ефективної системи моніторингу загроз і захисту власних національних інтересів, розробка науково обґрунтованої методології та методики визначення національних інтересів, моніторингу кризових ситуацій і загрозливих процесів, зокрема усталеної шкали індикаторів, які свідчили б про негативний розвиток подій у суспільстві загалом й у конкретних сферах життєдіяльності. Актуальним також є питання про створення моніторингу зовнішньої інформації, оскільки прискорення глобалізаційних процесів вимагає постійного моніторингу та аналізу змісту всього спектра геополітичних факторів впливу на міжнародну та національну безпеку кожної держави.

Передумовою повнозначного оцінювання та суттєвим елементом успішного впровадження є специфікація діяльності, пов'язаної з реа-

лізацією державної політики національної безпеки, та виявлення її наслідків. Як вважає один із авторів [9], це не просто справа попередньої специфікації, а об'єкт *безперервного моніторингу*. Оцінювання програми з позицій її початкових цілей може призвести до висновку про її неспроможність, але цей висновок видається хибним, оскільки початковий задум політики може бути не реалізованим.

Очевидно, що розрізнені дослідження загроз й оцінки стану безпеки окремо за показниками й індикаторами недостатні, оскільки вони не забезпечують комплексної оцінки реалізації тієї чи іншої загрози. З метою усунення цього недоліку відповідно до вимог системного підходу виникає необхідність комплексного відображення ознак, індикаторів, вимірів стосовно кожної окремої небезпеки чи загрози. А. Возженніков [8] пропонує використовувати можливості *методу факторного аналізу* при побудові моделей моніторингу безпеки особи, суспільства і держави по сферах безпеки, а також в цілому – національної безпеки.

Факторний аналіз – це розділ багатовимірного статистичного аналізу, який об'єднує методи оцінки розмірності множини досліджуваних змінних за допомогою вивчення структури коваріаційних або кореляційних матриць. Основне призначення методу полягає в тому, що кореляційні зв'язки між значним числом досліджуваних змінних визначаються існуванням меншого числа змінних або факторів.

У даній моделі моніторингу національної безпеки під фактором розуміють узагальнюючий термін, котрий визначає основні причини змін у тій чи іншій сфері суспільного життя. Фактори не мають внутрішньої ієрархії, їх значимість залежить від конкретної ситуації. Під індикатором розуміють основний показник імовірної причини послаблення чи посилення національної безпеки. Їх послідовність при розкритті фактора також умовна. Абсолютні значення індикаторів у моделі можуть бути не відображені (вони важливі під час аналізу й оцінки загроз національним інтересам у будь-якій сфері життєдіяльності), але сам індикатор заміряє зміни будь-яких сторін фактора по числовій шкалі від +2 до -2. Знаки "+", "-" використовуються для відображення направленості як самого індикатора, так і в цілому національної безпеки (+2, +1 – покращання ситуації; 0 – збереження статус-кво; -1, -2 – погіршення ситуації). Не всі індикатори є обов'язковими для оцінки експертами. Можна оцінити в цілому фактор за більшістю індикаторів з цілком визначеною похибкою. Оцінкам +2, +1, 0, -1, -2 притаманний експертний характер (хоча можуть ґрунтуватися на точній емпіричній інформації).

Основою моделі є інтерактивна матриця.

Інтерактивна матриця моделі моніторингу національної безпеки [8]

№/ пп	Фактори національної безпеки	№/ пп	Індикатори	Оцінка
1	Середовище, Природно-кліматичні умови	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Стан питної води Небезпечне виробництво Шкідливі викиди Відходи небезпечних виробництв Вилучення ґрунтів Клімат Лиха та катастрофи (стихійні, промислові, провокаційні) Підтоплення, обвали, зсуви Землетруси, вулканічна активність, Урагани, смерчі	
Сума оцінок за фактором				
2	Ресурси	11 12 13 14 15 16	Земельні ресурси (якість та ціна, частка людського фактора, доступ) Лісові пасовища Надра (використання, доступ, користувач, дивіденди) Забезпечення та темпи розроблення природних багатств Водні ресурси Рівень самозабезпеченості основними споживчими ресурсами	
Сума оцінок за фактором				

3	Демографія	17	Розселення по території, ступінь і динаміка урбанізації	
		18	Динаміка чисельності (народжуваність, смертність)	
		19	Етнічні пропорції	
		20	Розлучення	
		21	Змішаність шлюбів	
		22	Тривалість життя, захворюваність	
		23	Рівень і якість життя, динаміка зайнятості	
		24	Освіта	
Сума оцінок за фактором				
4	Міграція	25	Біженці	
		26	Переселенці	
		27	Тимчасові жителі	
		28	Концентрація вихідців із сусідніх держав у прикордонних районах	
Сума оцінок за фактором				

5	Держава	29	Сила і спроможність в управлінні країною	
		30	Взаємовідносини із суспільством	
		31	Верховенство законів	
		32	Турбота про інтереси особи	
		33	Розвиненість силових інститутів	
		34	Принципи забезпечення національної безпеки	
		35	Авторитет у світі	
		36	Дотримання прав людини	
		37	Правова база	
Сума оцінок за фактором				
6	Політика	38	Етно-політичні процеси	
		39	Багатопартійність	
		40	Різноманітність форм власності	
		41	Відносини по лінії “державна – суспільство,” “державна – особа”	
		42	Демократія	
		43	Компетентність політичних лідерів	
Сума оцінок за фактором				

7	Економіка	44	Споживання важливих видів продукції	
		45	Забезпечення товарами тривалого використання	
		46	Динаміка виробництва	
		47	Стан фінансово-бюджетної та кредитної системи	
		48	Дефіцит бюджету	
		49	Забезпечення фінансовими ресурсами важливих державних потреб, розрахункова дисципліна	
		50	Державний внутрішній і зовнішній борг	
		51	Убудованість у світову економіку	
		52	Частка іноземної власності в національному багатстві	
		53	Розвиненість ринкових структур	
		54	Структура власності, ступінь завершеності процесу перерозподілу національного майна, частка власників у загальній чисельності населення	
		55	Активність населення	
56	Криміногенна ситуація			
Сума оцінок за фактором				

8	Соціальна сфера	57	Соціальна активність населення	
		58	Динаміка цін	
		59	Рівень і використання податків	
		60	Зайнятість і безробіття	
		61	Престижність праці	
		62	Соціально-професійна мобільність (просування етнічних груп, зміна статусу, етносів у трудовій діяльності, наявність маргіналів та їх склад)	
Сума оцінок за фактором				
9	Культура	63	Загальна культура (традиційні свята і обряди, історичний екскурс)	
		64	Політична культура	
		65	Професійна культура	
		66	Релігійне життя (конфесійний склад, наявність і доступність храмів, можливість здійснення духовних потреб, наявність і стан святинь та їх роль у державі)	
		67	Мовна культура	
Сума оцінок за фактором				
10	Освіта	68	Шкільна освіта	
		69	Дошкільна освіта	
		70	Вища освіта	
		71	Доступність освіти	
		72	Забезпеченість кадрами	
Сума оцінок за фактором				

11	Інформація	73	Направленість інформаційних потоків і їх інтенсивність
		74	Структура інформації
		75	Склад ЗМІ
		76	Характер програм
		77	Етнічний склад журналістів і телеведучих
		78	Інформаційно-психологічний вплив
Сума оцінок за фактором			
12	Соціальна сфера	79	Групові вимоги і скарги
		80	Колишні конфлікти і колективні травми
		81	Етнічні стереотипи (позитивні, негативні, поширення і використання, образливі прізвиська, офіційна протидія)
		82	Зміни в самосвідомості (співвідношення етнічного і цивільного, місцевого і регіонального, відродження старих ідентичностей і нових)
		83	Міфи, жахи та чутки
		84	Наявність групової ідеї та ідеології
85	Рівень толерантності (міжгрупова ворожнеча, сутички та насильство)		
Сума оцінок за фактором			

13	Зовнішні умови	86	Наявність і вплив діаспори	
		87	Стабільність у сусідніх державах	
		88	Вплив на державу глобального суперництва	
		89	Розвиток зовнішніх зв'язків	
		90	Співробітництво з регіональними і глобальними системами безпеки	
		91	Зовнішньоекономічні зв'язки	
		92	Зовнішні воєнно-політичні зв'язки	
		93	Розвиток міжнародного права	
		94	Зв'язки та співробітництво з державами СНД	
		95	Зовнішній імідж України	
		96	Накопичення озброєння	
		97	Спрямованість воєнно-політичних блоків	
Сума оцінок за фактором				

14	Наука і техніка	98	Стан фундаментальних і правових досліджень
		99	Стан НДКР в інтересах безпеки
		100	Відплив наукового потенціалу за кордон
		101	Доступ до технологій
		102	Кадрова база науки
		103	Науково-технічний потенціал
		104	Виробничий потенціал
		105	Технологічна самостійність
		106	Направленість науково-технічного потенціалу
		107	Використання досягнень науково-технічного прогресу
		108	Розробка і використання критеріїв щодо підвищення конкурентоспроможності українського науково-технічного потенціалу
109	Протидія науково-технічній розвідці і промислового шпигунству		
Сума оцінок за фактором			

15	Воєнно-політичні фактори	110	Боеготовність ЗС
		111	Забезпечення озброєнням і технікою
		112	Морально-психологічний стан особового складу
		113	Кадровий потенціал
		114	Поширення ЗМУ
Сума оцінок за фактором			
16	Фактори, які синтезують вплив людини на навколишнє середовище	115	Система забезпечення безпеки в природній і технологічній сферах
		116	Нові технології
		117	Затрати держави
		118	Шкідливі виробництва
Сума оцінок за фактором			
Сума оцінок за моделлю			

Щодо аналізу державної політики національної безпеки, то моніторинг може виконувати чотири основні функції [10]:

1. *Узгодженість*. Моніторинг допомагає визначити, чи узгоджуються дії адміністраторів і персоналу програм, а також інших стейкхолдерів зі стандартами й процедурами, встановленими законодавчими органами, органами державного регулювання й професійними організаціями.

2. *Аудит*. Моніторинг допомагає визначити, чи дійсно ресурси й послуги, орієнтовані на певні цільові групи й певних бенефіціаріїв (індивідів, сімей, міста, штати, регіони), доходять до них.

3. *Звітуння*. Моніторинг надає інформацію, що допомагає скласти звіт щодо соціальних та економічних змін, які настають після практичної реалізації широкого комплексу альтернатив політики й державних програм після певного часу.

4. *Пояснення*. Моніторинг також надає інформацію, що допомагає пояснити, чому наслідки альтернатив політики й державних програм відрізняються.

Оцінка стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави та моделювання загроз сприятиме забезпеченню більш точної діагностики процесів, що розвиваються у суспільстві і природі, а також підвищенню ефективності застосування превентивних заходів щодо забезпечення комплексної безпеки, суттєвому зниженню фінансових витрат на запобігання катастроф, стихійних лих, соціальних вибухів та зумовлених ними людських жертв і матеріальних збитків.

7.2. Прийняття рішень у сфері національної безпеки

У практичній діяльності фахівці у сфері національної безпеки, як правило, мають справу з надзвичайно складними явищами та процесами, яким притаманний критичний характер: збройні та соціальні конфлікти, розробка та використання надруйнівних видів зброї, вичерпання природних ресурсів, продовольча й енергетична кризи, депопуляція населення, забруднення довкілля, техногенні катастрофи та стихійні лиха тощо. Тому в методології дослідження проблем національної безпеки серед базових понять ухвалення рішень посідає важливе місце.

Держава постійно змушена виробляти ті або інші рішення з метою впливу на керовані об'єкти. Механізм ухвалення рішень у будь-якій галузі державної діяльності включає низку послідовних дій, організацій, органів і конкретних осіб, які є суб'єктами влади.

Під організаціями розуміються суспільні структури, політичні партії, масові суспільні рухи, об'єднання людей, що переслідують певні цілі в державній політиці.

Під органами розуміються структурні підрозділи різних гілок державної влади, задіяні в процедурі підготовки, вироблення й ухвалення рішень у галузі національної безпеки на регулярній і функціональній основах.

До *офіційних посадових осіб* відносяться ті, котрі несуть юридичну відповідальність за певні рішення; ті, хто забезпечує інформацію, необхідною для опрацювання рішень; ті, хто забезпечує вибір альтернативних рішень; ті, хто належать до наймогутніших економічних, політичних, військових або суспільних еліт; ті, хто бере участь в обговоренні проблем національної безпеки на офіційному рівні.

Від опрацювання й ухвалення продуманих, зважених рішень державою, державними органами й організаціями багато в чому залежить безпека особи, суспільства та держави. У вітчизняній і зарубіжній літературі аналізуються три типи рішень у галузі національної безпеки.

Перший - фундаментальні рішення, які приймаються в найбільш відповідальних ситуаціях життя країни конституційним або революційним методами. Вони зачіпають не лише внутрішньополітичні проблеми, а й міжнародні відносини.

Другий тип - законодавчий, такий, що стосується системи законодавчих актів. Він зачіпає статус і права співтовариства, нові прийоми і процедури ухвалення рішень у державі. Подібні рішення приймаються більшістю голосів законодавчого органу влади.

Третій тип - адміністративний, включає рішення адміністративного або юридичного характеру, відносно невеликої кількості людей. Він також найчастіше практикується у сфері внутрішньої безпеки.

Загальним для всіх трьох типів рішень є те, що вони підпорядковані певним правилам їх прийняття, тобто формальним або неформальним критеріям, якими керуються особи, що приймають рішення. До них відносяться, наприклад, голосування з урахуванням більшості, одностайне голосування, необхідне число слухань законопроекту.

Прийняття рішень у сфері національної безпеки реалізується через прийняття відповідних нормативно-правових актів. Їх дотримуються при реалізації державної політики національної безпеки України. Рада національної безпеки і оборони України відповідно до Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Рішення Ради національної безпеки і оборони України приймаються не менш як двома третинами голосів її членів. Прийняті рішення вводяться в дію указами Президента України.

Особливе місце в механізмі ухвалення рішень у галузі національної безпеки належить аналізу результатів рішень, що має базуватися на достовірній інформації. Він вимагає дати відповідь на наступні запитання: що відбувається з рішенням, коли воно реалізується на практиці? Сприятлива або негативна його дія і на які групи людей? На що впливає прийняте рішення - на зміцнення національної безпеки держави, на підвищення добробуту і життєздатності суспільства й особи, на погашення конфлікту, на переоцінку цінностей?

Відповіді на ці запитання можна дати лише за допомогою математичних моделей прийняття рішень, які спочатку розглядалися як гілка дослідження операцій, а зараз розглядаються як область системного аналізу. Найперспективнішими серед них у сфері національної безпеки є:

- моделі ієрархії та декомпозиція при прийнятті рішень (*метод аналізу ієрархій*);
- моделі та методи прийняття рішень в умовах нечіткої інформації.

За кількістю застосувань у сфері національної безпеки лідером є метод аналізу ієрархій (МАІ), запропонований наприкінці 70-х років науковою школою Т. Сааті для прийняття рішень у важкоформалізованих ситуаціях [17; 24; 25]. Цей метод є замкнутою логічною конструкцією, що забезпечується простими правилами аналізу складних проблем, які приводять до найкращої відповіді. МАІ є більш обґрунтованим методом розв'язання багатокритеріальних завдань у складній обстановці з ієрархічними структурами, які включають як помітні, так і непомітні фактори, ніж методи, що базуються на лінійній логіці. До того ж застосування цього методу дозволяє включати в ієрархії всі наявні у дослідника даної проблеми знання та факти.

Вибір найкращого рішення в результаті застосування МАІ проводиться на основі кількісного показника ефективності, яким є інтенсивність (пріоритет) впливу елементів (факторів) більш низького рівня ієрархії на елемент його вищого рівня і, врешті-решт, на фокус ієрархії відповідно до вибраного критерію ефективності. Цей критерій є векторним, оскільки дозволяє диференційовано врахувати всі групи факторів.

На першому етапі формулюється мета дослідження (фокус), щодо якої формуватиметься ієрархія розв'язуваної задачі.

Задачею другого етапу є формування ієрархії даної задачі. Для цього необхідно, по-перше, обґрунтувати рівні ієрархії, по-друге, на кожному рівні визначити елементи, які суттєво впливають на досягнення мети задачі, по-третє, встановити й конкретизувати зв'язки між елементами різних рівнів ієрархії.

На третьому етапі в рамках вибраної схеми ієрархії задачі визна-чається множина елементів для кожного її рівня.

Четвертий етап передбачає власне застосування МАІ до отриманої ієрархічної структури, а саме: заповнення матриць попарних порівнянь елементів і обчислення відносних пріоритетів (ваг) цих елементів.

Початковими даними, які задаються в матриці попарних порівнянь, є судження експертів, що одержані за допомогою існуючих методів експертного опитування і базуються на попередньо проведеному аналізі процесу функціонування систем безпеки.

Таблиця № 7.7

Шкала відносної важливості [24].

Інтенсивність відносної важливості	Визначення	Пояснення
1	Рівна важливість	Рівний вплив двох видів діяльності на ціль
3	Помірна перевага одного перед іншим	Досвід і судження дають легку перевагу одному виду діяльності над іншим
5	Суттєва або сильна перевага	Досвід і судження дають сильну перевагу одному виду над іншим
7	Значна перевага	Одному виду діяльності надається настільки сильна перевага, що вона стає практично визначальною
9	Дуже значна перевага	Очевидність переваги одного виду діяльності над іншим підтверджується найбільше
2,4,6,8	Проміжні рішення між двома сусідніми судженнями	Застосовуються в компромісному випадку
Обернені величини наведених вище чисел (1/2, 1/5 ...)	Якщо при порівнянні одного виду діяльності з іншим отримано одне зі вказаних вище чисел (наприклад 3), то при порівнянні другого виду діяльності з першим отримаємо обернену величину (тобто 1/3)	

На *n'*ятому етапі визначаються множини змінних стану (показників) системи національної безпеки в умовах можливих НС. Ці змінні класифікуються, враховуючи взаємозв'язок, що існує між різними аспектами виходу: політичними, економічними, соціальними, психологічними, технологічними. Кожен з окремих сценаріїв можна описати мовою перетворень цих змінних відносно існуючого стану системи безпеки. Під окремим сценарієм у даному випадку розуміється певна структура системи безпеки.

На *шостому етапі* здійснюється узагальнення значень змінних стану окремих сценаріїв з використанням відносних пріоритетів (вар) сценаріїв для одержання значень змінних стану, що описують узагальнений сценарій. Узагальнений сценарій має зберігати властивості окремих сценаріїв з достатньо великим ступенем наближення.

На *сьомому етапі* аналізуються одержані результати. Якщо одержаний результат задовольняє мету дослідження, то на восьмому етапі виконується його інтерпретація - неформальний опис узагальненого сценарію (структури) через значення змінних стану. Отримані сукупність змінних стану та їх чисельні значення є вихідними даними для формування шуканих способів і заходів, що складають шукану структуру системи безпеки.

Нарешті необхідно зазначити, що алгоритм МАІ вигідно відрізняється від багатьох методів прийняття рішень простотою обчислень і розробленими надійними програмними засобами їх реалізації. На нашу думку, цей метод математичного моделювання ще не розкрив всього свого багатого потенціалу щодо вирішення широкого кола важливих проблем безпеки.

Одними із перспективних і найсучасніших методів прийняття рішень у сфері національної безпеки є методи теорії нечітких множин. За їх допомогою можна формалізувати неточні, часто суперечні знання, які використовуються фахівцями. Нині теорія нечітких систем — одна з небагатьох теорій, яка за допомогою математичних методів оперує змістом наших висловлювань. Основи сучасної теорії нечітких множин були закладені роботами Л. Заде й інших учених [26].

Очевидно, що нині застосування методів штучного інтелекту в сфері безпеки для розв'язання складних задач керування й підтримки прийняття рішень не може бути успішним без застосування лінгвістичної інформації та якісних показників. Відомі кілька наукових публікацій, присвячених застосуванню теорії нечітких множин для аналізу безпеки. Проте найбільш відомою інтелектуальною програмною системою є когнітивна система моделювання стратегій CoSMoS, яка призначена для моделювання стратегій прийняття рішень у нечітких умовах.

CoSMoS може використовуватися для підтримки прийняття стратегічних рішень у галузі економіки, політики, соціології, військово-політичних конфліктів, медицини, екології тощо. За її допомогою розв'язувалася низка задач, що мали безпосереднє відношення до проблем національної безпеки:

- а) “Велика Британія і Персія в 1918 р.”;
- б) “Менталітет” (модель менталітету Росії);
- в) “Росія-Крим-Україна” (модель взаємин Автономної Республіки Крим з Україною);
- г) “Президент” (модель перших президентських виборів у Росії);
- д) “Економіка Демо” (демонстраційна модель макроекономіки).

Нині інтенсивно розвиваються такі три напрямки нечіткого моделювання:

1. *Опис системи за допомогою багатозначного нечіткого співвідношення.* Цей спосіб можна порівняти з класичним описом системи за допомогою фіксованих параметрів. Нечіткий розподіл $f(x)$ оцінюється параметричним або непараметричним способом за аналогією зі статистичним підходом, при цьому використовуються дані вимірів нечітких змінних.

2. *Пошук параметрів шляхом сполучення нечітких методів з поліоптимізацією.* В цьому способі оцінки параметрів у моделі можна отримати експериментальним шляхом, застосовуючи метод пошуку.

3. *Моделювання еволюційних процесів за допомогою мотиваційно-вимушуючих функцій.* Цей спосіб моделювання можна порівняти з класичною процедурою аналізу динамічних рядів, у ньому було запропоновано розділити даний динамічний ряд на модель тренду і випадковий ефект, який неможливо пояснити. При розгляді проблеми під таким кутом зору спосіб трендової адаптації та екстраполяції обмежується фазами росту між двома стаціонарними станами. Поблизу нового стаціонарного стану може виникнути біфуркація росту, в результаті чого екстраполяція тренду виявиться нереалістичною.

Закінчимо цей розділ, присвячений обґрунтуванню різних варіантів і способів дій щодо розв'язання проблем державної політики у сфері національної безпеки, критичним розбором раціонально-вичерпної теорії, відомої під назвою *теорема неможливості Ерроу*. Ця проблема, розроблена лауреатом Нобелівської премії Кенетом Ерроу, демонструє, що для виробників рішень у демократичному суспільстві не існує можливості задовольнити вимогам раціонально-вичерпної теорії. Один із висновків Ерроу полягає в тому, що індивідуальні вибори не можуть бути підсумовані через процедури голосування за мажоритарною системою абсолютної більшості з метою вироблення колективного рішення.

ня, що забезпечить єдиний найкращий варіант розв'язання проблеми для всіх партій [12; 14]. Ця неможливість вироблення на основі підсумованих індивідуальних виборів колективного рішення, що передбачає транзитивні пріоритети, характеризується як *парадокс виборців*.

Індивіди можуть робити раціональний вибір – на технічних, економічних, правових, соціальних або субстантивних засадах, але принцип абсолютної більшості не забезпечує раціонального колективного вибору. Теорема неможливості Ерроу ґрунтується на припущеннях, згідно з якими в будь-якій групі існують щонайменше два індивіди або групи й вони обиратимуть щонайменше з трьох альтернатив. Ерроу визначає п'ять “нормальних умов” будь-якої демократичної процедури вироблення рішень:

1) *необмеженість варіантів вибору*, тобто всі можливі комбінації індивідуальних пріоритетів мають бути повністю взяті до уваги в процесі розробки колективного варіанту вибору;

2) *невикривленість колективного варіанту вибору*, тобто колективні варіанти вибору мають послідовно відображати індивідуальні варіанти вибору;

3) *незалежність від нерелевантних альтернатив*, тобто варіанти вибору мають бути обмежені певною множиною альтернатив, що є незалежними від усіх інших;

4) *суверенітет громадян*, тобто колективні варіанти вибору не мають бути обмежені апріорними варіантами вибору;

5) *відсутність диктату*, тобто жоден індивід або група не можуть визначати результати колективних варіантів вибору, нав'язуючи свої пріоритети іншим.

Щоб уникнути дилеми циклічних пріоритетів, можна делегувати права колективного вибору незначній кількості виробників рішень (наприклад експертам), від котрих можна очікувати консенсусу, а отже, і транзитивного вибору [10]. Хоча це розв'язує проблему нетранзитивних пріоритетів, однак порушує умови суверенітету громадян і відсутності диктату. Або ж ми могли б впровадити додаткові альтернативи, сподіваючись, що це зможе забезпечити базис для консенсусу. Це порушує умову незалежності від нерелевантних альтернатив. На практиці обидві ці процедури застосовуються в політичних системах, що формально виявляють відданість мажоритарному принципу абсолютної більшості. Оскільки вони не дотримуються однієї або більшої кількості “нормальних умов” Ерроу, вони мають результатом варіанти вибору, що описані як другорядні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке національна потуга?
2. Чим відрізняється національна потуга від загального потенціалу держави?
3. Які методи прогнозування ви знаєте?
4. Чим відрізняється інтегральний показник надійності держави від оцінки ризику держави?
5. Що таке правило «золотої пропорції»?
6. Сформулюйте алгоритм методу двовірного діахронного аналізу.
7. Які основні фактори враховуються при моніторингу державної політики національної безпеки?
8. Яке значення має метод факторного аналізу при побудові моделей моніторингу національної безпеки?
9. Які етапи забезпечення рішень у галузі національної безпеки ви знаєте?
10. Перерахуйте етапи застосування методу аналізу ієрархій.
11. У чому полягає суть теореми Ерроу?
12. Які проблеми національної безпеки можна розв'язати за допомогою методів штучного інтелекту?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андерсон Т.* Статистический анализ временных рядов. - М.: Мир, 1976. - 755 с.
2. *Арнольд В.И.* Теория катастроф. - М.: Наука, 1990. - 128 с.
3. *Боришпольц К.П.* Методы политических исследований. - М.: Аспект - Пресс, 2005. - 221 с.
4. *Быстров Н.* Методика оценки могущества государства (по взглядам зарубежных военных специалистов) // Зарубежное военное обозрение. - 1991. - №9. - С. 12-15.
5. *Вайс К.Г.* Оцінювання: методи дослідження програм та політики. - К.: Основи, 2000. - 671 с.
6. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века. - М.: Логос, 2004. - 368 с.
7. *Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р.* Аналіз політики: концепції, практика. - К.: Основи, 1998. - 654 с.
8. *Возженников А.В.* Национальная безопасность: теория, практика, стратегия. - М.: НПО "МОДУЛЬ", 2000. - 240 с.
9. *Гогвуд Б.В., Ган Л.А.* Аналіз політики реального світу. - К.: Основи, 2004. - 396 с.
10. *Данн В.* Державна політика: вступ до аналізу. - Одеса: АО БАХ-ВА, 2005. - 504 с.

11. *Диксон П.* Бизнес-тренды: Стратегическое моделирование будущего. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 480 с.
12. *Дехтярев А.А.* Принятие политических решений. – М.: КДУ, 2004. – 416 с.
13. *Дрейпер Н., Смит Г.* Прикладной регрессионный анализ. – М.: Статистика, 1975. – 391 с.
14. *Згуровский М., Доброногов А., Померанцева Т.* Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. – К.: Наукова думка, 1997. – 221 с.
15. *Кастри Дж.* Большие системы. Связность, сложность и катастрофы. – М.: Мир, 1982. – 216 с.
16. *Качинський А.Б.* Засади системного аналізу безпеки складних систем. – К.: ДП “НВЦ ”Євроатлантикінформ”, 2006. – 336 с.
17. *Ларичев О.И.* Теория и методы принятия решений. – М.: Логос, 2003. – 392 с.
18. *Мангейм Дж.Б., Рич Р.К.* Политология. Методы исследования. – М.: «Весь Мир», 1997. – 544 с.
19. *Общая теория национальной безопасности.* Учебник / Под общ. ред. А.А. Прохожева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
20. *Ожиганов Э.Н.* Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы. – М.: Аспект – Пресс, 2006. – 277 с.
21. *Пал Л.А.* Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
22. *Пантин И.Н, Лапкин В.В.* Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития. – Дубна.: Феникс, 2006. – 448 с.
23. *Прангишвили И.В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: СИНТЕГ, 2000. – 528 с.
24. *Саати Т., Кернс К.* Аналитическое планирование. Организация систем. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.
25. *Саати Т.* Принятие решений. Метод анализа иерархий. – М.: Радио и связь, 1993. – 320 с.
26. *Силов В.Б.* Принятие стратегических решений в нечеткой обстановке: В политике, макроэкономике, социологии, менеджменте, медицине, экологии. – М.: ИНПРО-РЕС, 1995. – 227 с.
27. *Тоффлер Э.* Третья волна. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 781 с.
28. *Фукуяма Ф.* Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
29. *Хантингтон Э.* Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
30. *Ярочкин В.И.* Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности. – М.: Ось-89, 2000. – 400 с.

31. *National* Intelligence Council. Executive Summary to Mapping the Global Future: Report of the National Intelligence Council's 2020 Project, pp. 9-18 [document online]; available from http://www.cia.gov/nic/NIC_globaltrend2020_es.html

32. *National* Intelligence Council. "Pervasive Insecurity" Mapping the Global Future: Report of the National Intelligence Council's 2020 Project, pp. 93-110 [document online]; available from http://www.cia.gov/nic/NIC_globaltrend2020_s4.html#trans

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Алисон Г.Т.* Ядерный терроризм: самая страшная, но предотвратимая катастрофа. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 296 с.
2. *Антипенко В.* Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы. – К.: «Юнона-М», 2002. – 723 с.
3. *Бегма В.М., Загорка О.М.* та ін. Стратегічне управління військово-технічним співробітництвом в інтересах забезпечення воєнної безпеки України. – К.: РП НБ, НАОУ, 2005. – 228 с.
4. *Бжезинський З.* Україна в геостратегічному контексті. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006, – 102 с.
5. *Борн Х., Лей І.* Підзвітність спецслужб і правові норми, досвід і рекомендації. – К.: Стилос ПУ «Фоліант», 2003. – 256 с.
6. *Власюк О.С., Крисаченко В.С. та ін.* Український соціум. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
7. *Йкелен В.Ф., Флурі Ф.Х.* Розбудова безпеки і оборони: Збірка матеріалів щодо Плану партнерських дій із створення інститутів оборони і безпеки (PAP-DIB). – К.: DCAF, 2006. – 383 с.
8. *Стратегія розвитку України: теорія і практика.* / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
9. *Гудби Д., Бувальда П., Тренин Д.* Стратегія стабільного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 209 с.
10. *Литвиненко О.В.* Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси. – К.: НІСД, 2003. – 240 с.
11. *Муштіян В.* Економічна безпека України. – К.: КВІЦ, 1999. – 462 с.
12. *Перепелиця Г.М.* Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.
13. *Перепелиця Г.М., Дмитров С.О. та ін.* Воєнна безпека України на межі тисячоліття. – К.: НІСД, 2002. – 394 с.
14. *Реализм и децентрализация.* Перспективы процесса преобразования в Центральной и Восточной Европе. Под ред. Ю. Розен, Й. Траута. – М.: Научная книга, 2001. – 568 с.
15. *Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П.* Національна безпека України: теорія і практика. – К.: «Кондор», 2007. – 616 с.
16. *Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти:* Зб. ст. за матеріалами міжнар. конф. – К.: Сантага, 2001. – 224 с.
17. *Хоффманн Л., Мьоллерс Ф.* Україна на шляху до Європи. – К.: «Фенікс», 2001. – 343 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Альгін А.П. 200

Б

Бек У. 39, 96, 153, 201, 203-205,
211, 213

Бекон Ф. 211

Бодрук О. С. 10, 153, 187

Браун К.Ф. 187, 267

Брокгауз Ф.А. 11

В

Вайнберг В. 191

Валлерстайн І.М. 224, 225, 260

Вебер М. 46,47

Вернадський В.І. 187, 189, 211,
212

Возженніков А.В. 42, 217, 243

Г

Ган Л.А. 153, 260

Гаус К.Ф. 191

Гогвуд Б.В. 153, 229, 234, 260

Гомперц Б. 72

Д

Даль В.І. 11

Данн Д. 235, 260

Дж. фон Нейман 30

Е

Ефрон І.А. 11

Ерроу К.Д. 258-260

З

Заде Л. 257

К

Коммонер Б. 188

Л

Лібіх Ю. 189, 265

Лотце Г. 100

Луман Н. 205, 203

М

Маслоу А. 112-114, 152

Мебіус А.Ф. 189, 267

Мейкхем У.М. 31

Моргенштерн О. 30, 41

Муавр де Абрахам 31

Н

Ожегов С.О. 11

О

Саагі Т.Л. 255

Т

Том Р. 219

Тофлер Е. 223, 224, 267

У

Уегноллс А.У. 11

Ф

Фанк І.К. 11

Фехнер Г. 265, 47

Х

Хантінгтон С.Ф. 225

Харді Г.Х. 191

Ш

Шагню П. 11

Шательє А.Л. 189, 267

Шарден П.Т. 211

Я

Яницький О.Н. 109

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аварія 15, 22, 27, 32, 69, 70, 139, 198
 Адвокатура 185
 Аксіологічні залежності 100
 Аксіологія
 Акумулятивна функція 159
 Аналіз державної політики
 національної безпеки 215
 Аналіз ризику 33, 35, 36
 Аналітична функція 158
 Антагоністична дія 48
 Асиметричні загрози 141

Б

Баланс внутрішніх і зовнішніх
 інтересів 161
 Безпека 9, 10, 155, 165, 195, 197,
 205-207, 215, 22, 233, 254, 262
 Безпека держави 12, 16, 19, 84, 206
 Безпека особи 18, 70, 78, 79, 102, 254
 Безпека суспільства 18, 19, 78, 199
 Будівельні ризики 32

В

Військові заходи 163
 Внутрішні загрози 25
 Внутрішня безпека 16, 17, 165
 Воєнна безпека 20, 24, 96, 262
 Воєнні ризики 33
 Воєнно-економічна безпека 20
 Врегулювання
 конфліктів 165, 169, 225

Г

Генетична безпека 23
 Геологічні ризики 33
 Геопатогенні зони 151
 Глобалізаційні процеси 226
 Гомеостаз 42-44, 53, 192
 Громадські об'єднання 184, 185

Д

Демографічна безпека 23
 Державна політика забезпечення
 національної безпеки 155
 Державна прикордонна служба
 України 167, 179
 Джерела загроз 14, 15, 24, 25, 39
 Джерела загроз
 природного характеру 14
 Джерела загроз
 соціального характеру 15
 Джерела загроз
 техногенного характеру 14
 Дипломатичні заходи 162

Е

Екзогенні ризики
 смертності людини 72
 Екологічна
 безпека 21, 97, 146, 213
 Екологічний тероризм 149
 Економічна безпека 19, 20, 262
 Економічні заходи 163
 Економічні ризики 30
 Екстраполяційні методи 219
 Ендогенні ризики
 смертності людини 72
 Енергетична безпека 22, 96
 Енергетичні ризики 31

З

Загальна
 потуга держави 6, 216, 218
 Загальний
 потенціал держави 216
 Загальні
 екологічні закони 190, 212
 Загроза 11-14, 25, 56-63, 114, 125,
 135, 143-145, 150, 156-158,
 166-168, 178, 210

- Загрози в екологічній сфері 139
 Загрози в економічній сфері 137
 Загрози в інформаційній сфері 139
 Загрози в оборонній і безпековій сферах 138
 Загрози в політичній сфері 137
 Загрози в правоохоронній сфері 140
 Загрози національній безпеці України 136, 152, 176
 Загрози техногенного та природного характеру 139
 Загрози у сфері соціального захисту населення 140
 Загрози фінансовій безпеці 90
 Закон Вебера-Фехнера 46, 47
 Закон вільних дій людей 190
 Закон геополітичного атрактора 192, 193
 Закон збереження соціального часу 190
 Закон кореляції між полярністю і стабільністю 194
 Закон максимізації енергії 189
 Закон максимуму біогенної енергії 189
 Закон мінімуму Лібіха 189
 Закон надсуїцидальності чоловіків 191
 Закон найбільшого загального дільника в соціальних системах 191
 Закон обмеженості природних ресурсів 189
 Закон піраміди енергій 189
 Закон рівноваги міжнародних систем 194
 Закон соціальних змін 190
 Закон соціальної дисгармонії 191
 Закон соціальної зв'язаності 190
 Закон тривалості існування соціальних систем 190
 Закон частоти міжнародних шлюбів 191
 Закони В.І. Вернадського 189
 Закони комбінаторних конфігурацій оцінок 4, 190, 212
 Закони розвитку соціальних систем 190
 Закони розташування та в заємодії соціальних систем у географічному просторі 191
 Закони соціальної динаміки 191
 Закони функціонування і трансформації міжнародних систем 193
 Засоби забезпечення національної безпеки 156, 168, 187
 Землетруси 14, 22, 26, 64, 65
 Зовнішні загрози 25, 136
 Зовнішня безпека 15
 Зсувні процеси 65
- ## І
- Ідеологія 110-112, 125, 152, 207
 Ієрархія цілей державного управління 126
 Індивідуалізм 105
 Індивідуальний ризик 32
 Інтелектуальна безпека 23
 Інформаційна безпека 21
- ## К
- Карст 65, 151
 Катастрофа 14, 22, 25, 27, 70, 139, 262
 Класифікація безпеки відповідно до масштабу загроз 16
 Класифікація безпеки відповідно до об'єктів захисту 18

Класифікація безпеки
за сферами громадського життя
та людської діяльності 19

Класифікація безпеки згідно
з джерелами загроз 15

Класифікація загроз
за місцем знаходження
їхнього джерела 25

Класифікація загроз за характером
їхнього виникнення 26

Класифікація загроз
за характером їхнього
суб'єктивного сприйняття 25

Компенсаторна функція 158

Комунікабельність ризику 36

Контрафакція 151

Концепція
“сталого розвитку” 206

Концепція
“біосфери- ноосфери” 210

Концепція
“прийняттого ризику” 195

Концепція
“суспільства ризику” 199

Координуюча функція 159

Критерії безпеки держави 3, 51

Критерії безпеки людини 46, 53

Критерії безпеки суспільства 50

Критерій безпеки 42, 202, 203

Л

Лихоманка денге 144

Лісові пожежі 14, 66, 67

Локальна (об'єктова) безпека 18

М

Малярія 63, 144

Матриці перехресного впливу 222

Медичні ризики 33

Межа шкідливої дії 48

Метод “мозкового штурму” 220

Метод двомірного
діахронного аналізу 234, 238

Метод Делфі 220, 222

Метод синектики 220, 221

Методи забезпечення
національної безпеки 160, 187

Методи математичного
моделювання 223

Міжнародна безпека 16, 17

Модель факторного аналізу 242

Морфологічний аналіз 220, 222

Н

Надзвичайна ситуація 27

Надзвичайні ситуації
техногенного характеру 68

Національна безпека 9, 17, 62,
98, 105-110, 116, 155, 197, 215,
233, 262

Національна потуга 216, 259

Національні інтереси 97, 100,
115-119, 122, 123, 127, 136, 153,
160, 168

Національні цілі 100, 123, 124,
127, 136, 154

Національні цінності 9, 100-102,
105, 110, 123, 136

Небезпека 13, 147, 149, 222

Небезпечні (шкідливі)
речовини 47

Недержавна система забезпечення
національної безпеки 183

О

Органи забезпечення
національної безпеки 156, 157

Органи місцевого
самоврядування 167, 168, 184

Оцінки інтегрального
показника надійності
та ризику держави 230

П

- Патріотизм 110
 Підтоплення земель 66
 Повені й паводки 66
 Політика забезпечення національної безпеки 155, 187
 Політична безпека 19, 205
 Політичні заходи 29, 30, 162,
 Політичні ризики 29, 30
 Потенційна загроза 25, 92, 166
 Потреби 21-23, 29, 68, 78, 86, 94,
 100, 102, 112-114, 116, 127, 152, 173,
 203, 208, 211, 231, 233
 Потреби в безпеці 113
 Потреби у повазі 114
 Потреби у спілкуванні 113, 114
 Поширення небезпеки 226
 Правило взаємного пристосування Мебіуса 189
 Право приватної власності 105, 107
 Правові заходи 18, 93, 163
 Президент України 167, 170-175
 Приватний нотаріат 184
 Приватні детективні й охоронні служби 185
 Прийнятний ризик 37, 39, 229
 Принцип ле Шательє-Брауна 189
 Природні цінності 104
 Пріоритетність національних інтересів України 114
 Прогноз Тофлера 223
 Прогнозування державної політики національної безпеки 219
 Прогностична функція 158
 Продовольча безпека 22, 95
 Промислові ризики 32
 Просадки 65, 66
 Психологічна безпека 22
 Психоневрозні сексуальні розлади 145

Р

- Радіаційна безпека 24
 Радіаційний ризик 34
 Реальна загроза 25, 70, 125
 Регулятивна функція 158
 Ресурси забезпечення національної безпеки 156, 187
 Ризик 12-15, 26-28, 30-39, 35,
 36, 53, 61, 70-77, 118, 188, 196,
 202-207, 212

С

- Силова функція 159
 Синергетичний ефект 69
 Система забезпечення національної безпеки 155, 158
 Система національної безпеки 100
 Система показників безпеки 42
 Снігові лавини 66
 Соціальна безпека 20
 Соціальний конфлікт 27
 Соціальний ризик 32
 Стихійні лиха 26, 64
 Страхові ризики 31
 Структурні диспропорції 90
 Ступінь токсичності речовини 48
 Судженневі методи 220
 Суспільна безпека 21
 Суспільство 17, 22, 30, 42, 70-71,
 85, 98, 105, 114, 124-126, 186, 199,
 201-207, 233, 246
 Сучасні концепції реалізації державної політики національної безпеки 4

Т

- Техногенна безпека 23

Технологічна безпека 23, 24

Тінізація та корумпованість 90

Транскордонне
забруднення 61, 143

У

Умовна загроза 25

Ф

Фізіологічні потреби 113

Фінансові ризики 31

Х

Хантавіріс 144

Холера 144

Ц

Ціннісна орієнтація 108

Цінності держави 105

Ч

Чума 144-145

Навчальне видання

В.П. Горбулін, А.Б. Качинський

ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Підручник

Редактор М.Л. Рубанець
Комп'ютерна верстка Ю.В. Радаєва

Підписано до друку 14.01.09
Формат видання 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300 прим.
Зам. № 915

НБ ПНУС

751887

Виготовлено в ПП «Інтертехнологія», ТОВ
м. Київ, вул. Сім'ї Сосніних, 3
тел.: 273-66-77; 273-66-64; 502-41-79; 494-39-49